P. N. Krasnov

SLOM CARSTVA

V. knjiga

Od dvoglava orla do crvena barjaka

313

ZABAVNA BIBLIOTEKA

[illegible]

ZABAVNA BIBLIOTEKA
UREDJUJE DR. NIKOLA ANDRIĆ.
KOLO XXV. KNJIGA 313.

SLOM CARSTVA

PETA KNJIGA ROMANA
»OD DVOGLAVA ORLA DO CRVENA BARJAKA«

NAPISAO
P. N. KRASNOV

ZAGREB 1922.
NAKLADA KR. ZEMALJSKE TISKARE.

DIO PETI

I

U oktobru god. 1916. bio je Sablin sasvim neočekivano imenovan zapovjednikom n-skoga vojnoga zbora. Tome se imenovanju nije on nimalo obradovao. Vrlo se lijepo bio uživio sa svojom divizijom i zavolio je. O armijskom zapovjedništvu on nije snivao; iako je gdjekada mislio na promaknuće, držao je, da bi mogao zapovijedati samo konjičkim zborom. Kad je dobio brzojavku o imenovanju, primio ju je sa smirenošću pravoga kršćanina. Nije bilo čemu da se raduje. Zbor je bio upravo sastavljen od dvije nove divizije s novim pukovnijama, bez imena, bez tradicija, bez amaneta prošlosti. General Pestrecov, zapovjednik armije, javljajući mu o imenovanju, pisao je Sablinu: — »Ne ljuti se zbog ovog imenovanja, Saša. Nije velika umjetnost zapovijedati i odlikovati se sa starim dobrim četama. U tebe mi vjerujemo. Ti ćeš tim mladim jedinicama udahnuti svoj dobri konjanički duh, pa ćeš stvoriti s njima čudesa. Pripazi samo na časnički zbor. U 819-toj pješačkoj zaholusnoj pukovniji došlo je do neposluha, pa nisu htjeli poći u položaje poradi agitacije zastavnikâ. Zato 812-tom moročnenskom pukovnijom zapovijeda potpukovnik

*

Kozlov, heroj novo-korčinskoga boja, pa mi je na smotri predočio pukovniju momački. Tvoj je zbor zasad bez čizama i polukrznenki, bez svoga topništva, no nekako ćemo već udesiti. Kad podješ na preuzimanje zbora, svrati se k meni, da se porazgovorimo. Dakako, put do mene vodi stramputicom; ja živim daleko od pozicije, no tvoja pričuvna divizija ne stoji baš tako daleko od mene. Dodji ravno na objed. Ma kojega dana, ali je najbolje u nedjelju. Onda sviraju muzikanti kod mene, a i navečer je koncerat s predstavom. Čekam. Da si zdravo! Tvoj Pestrecov«.

Tužno se oprostio Sablin sa svojim hrabrim pukovnijama, s kojima je tako mnogo proživio. Sjetio se boja pod Željeznicom, prodora kod Kostjuhnovke; sjetio se svih onih, koji su s nesuzdržljivom odlučnošću polazili napred; sjetio se ubijenih i toliko mu dragih draguna, ulana, husara i kozaka. Saslušao je dirljive govore pukovnijskih zapovjednika, popraćene gromkim poklicima vojnika i konjika, zaka i odvezao se na automobilu u stožer armije, otpravivši konje, samare i stvari svoje k pričuvnoj diviziji.

Srce mu se stezalo. Činilo mu se, da su ga ondje ljudi voljeli, da su ga shvatili i da je s njima bio jedna duša. Što ga je čekalo u budućnosti? No Sablin je vjerovao u ruskoga časnika i vojnika, te išao razmišljajući o osnovi, kako će odgojiti i izvježbati svoj zbor.

Ne želeći ogorčavati zapovjednika armije, požurio je svoj dolazak prema podnevu. Pristao, mlad pobočnik dočekao ga u predvorju velikoga gospodskoga doma i rekao mu, da ga je najavio.

— Komandarm (komandant armije) upravo na telefonu govori s glavkozapom (glavno-kom. zapovjednikom), — izreče on u onom nelijepom razgovornom žargonu, što su ga u to vrijeme osobito njegovali mladi časnici generalnoga stožera. — Zato

vas molim, da podjete u sobu za primanje; komandarmova gospodja je molila, da joj dojavim, kad stignete.

Sablin skine kabanicu i podje za pobočnikom u sobu za primanje. Dan je bio tmuran, kišovit. U sobi za primanje s teškim prevjescima i zavjesama od izvezena tila bilo je polutamno. Na podu su povrh sagova ležale vučje, medvjedje i risove kože, lovačke trofeje vlasnika vlastelinstva. Pokućstvo je bilo staro. Ali u pljesnivo plemićsko gnijezdo zašla je i neka petrogradska svježina. Kraj prozora su stajale košarice s blijedim gjurgjicama iz staklenika i bijelim hijacintama. Sladunjav miris cvijeća potiskivao je zadah prašine i plijesni starog poljskoga doma.

U kratkoj odjeći, koja je jedva prelazila preko koljena, iz koje su se vidjele čizmice na visokim peticama, u raskošnom ogrtaču od sobolovine, prebačenom na pleće, sijevajući veselim smiješkom, svježe umivena lica udje u sobu za primanje Nina Nikolajevna Pestrecova. Pratio ju njezin foks, zveckajući praporcima. Pritvorila je oči s nacrnjenim trepavicama, podigla lornjet od kornjačine kore i smiješeći se njegovanim, punačkim licem žene, koja se približavala četrdesetoj, stane govoriti naglo i veselo, pružajući neveliku, strašno namirisanu ruku na cjelov.

— General Sablin, zar ne? O, tako sam davno željela, da se upoznam s vama. Slušala sam toliko o vama. Sve ste zaludjeli. I groficu Paltovu, bijednu Ženju Rotbek i Skaljske i Masaljske. Osobito Ženju Rotbek... O, meni su vas tako opisivali. I heroj, i ljepota! Un vrai gentil'homme. Istina! Od vas mora da provejavaju romani Dumasa starijega. A Saša Rostovceva se vama i moli, kao kakvom svecu. Ne čudite se, što vas tako dočekujem. Neki dan sam stigla iz Petrograda. Tamo je upravo ovladala neka manija za vama, pa sam i ja zaražena. Dolazim ovamo, a moj Jakob mi kaže: —

Pomisli, Sablin je dobio kod mene vojni zbor i stići će ovih dana. Providnost, monsieur Sablin. Vjerujete li vi u misticizam, u one... kako ih zovu... fluide... i onda, ah, ja uvijek zaboravljam te strašne nazive. Znate, tako su maleni. Oni mi se, ne znam zašto, pričinjaju kao žabice... kako se zovu... maljvi... narvi... ljarvi... da ljarvi. Ja ih se strašno bojim... Sjednite. Jakob će odmah doći. Na aparatu je. Ah, on je toliko zaposlen... Tako vi dakle izgledate!

Sablin, odrastao u otmenom društvu, osjećao se sada zatečenim. Za rata kao da je podivljao, pa sada nije dospjevao ni riječi da umetne u rječitost Pestrecove.

— Već davno niste bili u Petrogradu? — upita ga Nina Nikolajevna sjedajući.

— Doskoro će biti već godina dana, što nisam odlazio s fronte.

— Oh, užasno! Upravo kao i moj muž. Ali on ima mene. Ja mu i u ratu udešavam porodičnu udobnost. U zborno povijalište namjestili smo kao nadstojnicu Ljubu Matvejevnu Rokovu... O, nemojte je strogo osudjivati. Tout comprendre c'est tout pardonner. Treba poznavati njezinu povijest. C'est un vrai ange (ona je pravi angjeo). Kod nas je navečer tako krasno. Proveli smo vlastitu elektriku u kući; izveo nam ju je zapovjednik brzojavne satnije, pa svakoga dana udešavamo mali bridge, ili, ugasivši svijetlo, po stoliću guramo tanjurić, dozivljući duhove. Meni se čini, da sam jedanput vidjela toga... ljarva, — trznuvši se reče Nina Nikolajevna. — Pa kakova sve pitanja zadajemo! I o ratu i o pobjedi, o Rasputinu i o revoluciji. Da, mon général, valja i na to misliti, i za to se valja spremiti. Kakove osnove! Kakovi ljudi! K nama zalazi predstavnik Zemgore, po stranci kadet, ali po uvjerenju monarkist, pa što on sve pripovijeda! Saslušajte ga! Doći će i k vama. On je ovdje poradi isušivanja rovova od navrle vode, medju hidro-ulanima, kako ih zovu. Ima cijelu četu — šezdeset ljudi. Sam društveni cvijet! Ah, kakva mladež! Kakvi talenti. Po nedjeljama se kod nas udešavaju malene soirées musicales — pjevamo, sviramo. Vi znate, da je sada u vojsku uzeta sva sila umjetnika. Ja i Jakob brižljivo ih izvlačimo i odmah ih stavljamo u zapovjedničku satniju, pa su u čitavoj satniji sve sami umjetnici. Naše nedjelje c'est délicieux. Sasvim moderni petrogradski cabaret... A, evo i Jakoba. Koliko se radujem, što sam se upoznala s vama. Govorite o poslovima, a točno u jedan sat je objed u intimnom krugu: vi, ja, Jakob, Ljuba Matvjejevna i Samojlov. Naš stari, vjerni cinik Samojlov! No, quel esprit!...

Ona otprhne iz sobe za primanje i omogući Sablinu da uhvati stav i da se sasvim službenom frazom predstavi zapovjedniku armije.

— No, kako mi je to milo! — reče Pestrecov. — Sjedni, dragi Saša! Nina ti je već rekla, što se sve dogadja kod nas.

II

Za deset mjeseci, što Sablin nije vidio Pestrecova, ovaj se strašno postario i oronuo. Mjesto muževne krepčine, pojavila se nabuhla, nabrekla punoća. Brci su mu bili obrijani, a okruglo lice, puno nabora, činilo se lukavim i podmuklim kao u popa.

— Milo mi je, Saša, što si dospio k meni, — reče Pestrecov sjedajući, — a i žao mi je tebe, jer je ovdje močvarno. I okolica je blatna, i ljudi su blatni. Djavao bi ga znao, što se dogodilo. Sjećaš li se, kad je u japanskom ratu Kuropatkin od manevarskoga vojevanja prešao na položajno, svi su ustali protiv njega i prvi ga je osudio veliki knez Nikolaj Nikolajević. Kuropatkinska strategija! A sada smo se i sami ukopali, da nosa ne možemo isturiti.

Od jednoga mora do drugoga sve sami rovovi. Užasno!

— A zašto se to tako dogodilo? — upita Sablin.

— Tako hoće Francuzi. Mi smo poludjeli na zapadnoj fronti. Foch nam je sve. Pétaine i Joffre; to su, dragi moj, Napoleoni i geniji. Tko se obazire na to, što je tamo fronta u svemu samo 400 kilometara i što po tri divizije stoje jedna iza druge, a topovi nesamo da su došli u prve redove, nego su se poslagali u tri reda. Tamo je more od čelika i olova. Odande nas zatrpavaju uputama, opisima, poučavanjima. Učite, divljaci ruski, kako treba! Tamo je željezo i beton. Duboke podzemne galerije, cijeli gradovi s vodovodom i kanalizacijom, s električkim osvjetljenjem, sa željeznim krevetima. Teretni automobili vuku se u besprekidnim kolonama dovozeći streljivo i živež, a odvozeći ranjenike. Tamo je svake dvije nedjelje izmjena, odlazak u zaledje. Tamo je mrtav rat, što ga donosi kratka fronta, blizina tako osjetljivih mjesta, kao što je Pariz, prekrasna tehnika i množina vojske, za koju nema ni mjesta. Tamo po mjesece dubu jednu točku, da izvedu prodor i da se protisnu na četiri kilometra. Kod nas je sve obrnuto. Golem prostor, na kojem se može obviti, opkoliti i uništiti kakva mu drago armija; fronta preko dvije tisuće vrsta, za koju ni žice ne dotječu, nedostatak artilerije, pa ipak francuska taktika i Foch, Foch! Ah, ne sluti to na dobro!

— Pa zar se ne može boriti? — upita Sablin.

— Boriti se? Kako? Pisati izvještaje, osnove? Sve se oteže i proteže u beskrajnost. Mene je upravo zatrpao osnovama jedan zapovjednik kozačke divizije. Tu ima i »konjica pri prodoru učvršćena položaja«, i »o koncentraciji kavalerije na jugu i o zaposjedanju madžarske doline«, o »obrazovanju kozačke armije za osvajanje Male Azije i o zauzeću Carigrada sa strane Skutari«. I, bog te

pita, kakve sve gluposti! Ja ih nisam dalje ni odašiljao.

Pestrecov unizi glas:

— Saša, zar mi možemo pobijediti? Žele li Englezi našu pobjedu? Da pobijedimo, bilo bi riješeno istočno pitanje u našu korist. To bi značilo postaviti pravoslavni krst na carigradsku svetu Sofiju i slobodni izlaz našega južnoga žita u Sredozemno more.

— Pa, bože daj!

— A engleske banke? A značenje Engleske na istoku? Toga ne će Englezi nikad dopustiti. I evo, zato su nas zakopali u močvare, gdje nas uče po Fochovoj odredbi. Stvaramo nove armije, ne pazeći na to, kakve su.

— Zar je i moj zbor takav?

— Da, takav. Od tvojih divizijskih zapovjednika jedan je trideset godina sjedio u kadetskoj školi kao odličan odgojitelj, učeni matematik, koji je napisao neko istraživanje o krivuljama, no koji se razboli od medvjedje bolesti, kad čuje tutnjavu topovske paljbe... Drugi je sav svoj vijek prosjedio u glavnom stožeru, pa je toliko izgubio pojam o fronti, da pukovniju drži divizijom. Obojica su sasvim zbunjeni, pa ne znadu, gdje da počnu. To su zapovjednici, na vrhuncu vojske, a ispod njih — onaj novi polivanovsko-gučkovo-dumski pronalazak, — da svaki obrazovani mladić može biti časnik. Ti studenti i gimnazijalci, koji su prošli tečajeve od četiri mjeseca! Dragi prijatelju — to je strašno! To su časnici za žene, a ne za ljude! Prije svega: potpuno poricanje rata, potpuno neprimanje i neshvaćanje discipline. Najbolji izmedju njih smjesta se zaljubljuju u vojnika i sve mu opraštaju i plaču nad njim; a najgori nastoje, da sačuvaju svoju kožu od rana. Nikako ne shvaćaju, što bi imali raditi i kako da se približe vojniku. No — vidjet ćeš, već ćeš vidjeti...

— Vaša preuzvišenosti, ja te štujem kao čovjeka visokoga uma, pa reci ti, što treba da se radi?

— Evo, dragi Saša! Pred godinu dana mi je Samojlov govorio, da bismo trebali sklopiti separatni mir, a ja, stari ludjak, razbjesnio se i nisam se složio s njim, a sada vidim — treba ploviti strujom. Na visini, na carskom prestolju vlada — mistika. Vjera u božju providnost i... u Rasputina. U sredini: duboko nezadovoljstvo i želja za promjenom — pa ma došlo i do revolucije.

— Za trajanja rata?

— O tom se ne vodi račun. Sve, što je nezadovoljno, sabire se oko Zemgore, pa oko ratne vojske raste nekakova nova, politička vojska, bog sveti zna, s kakvom svrhom. K nama su počela turati svoj nos nova lica, — danas s kupaonicama, sutra s darovima i s bolnicama. Dolaze i snebivaju se nad tim, što se kod nas dogadja. Sve je loše. U rovovima voda, — mi ćemo vam je iscrpsti. I doista šalju četu — vrlo dobro odjevenu, mladu, hrabru, i odredjuju vrstu fronte, a hiljade ih plivaju u blatu kao i prije. Ljude izjedaju uši — poslat ćemo kupelji. I pošalju. Tisuću ljudi okupaju i operu im rublje, a stotine tisuća nose i dalje uši. Na postaji su prehrambene stanice, gdje se daje momcima losos i svježa ikra; dalje negdje napravljeno je povijalište s punokrvnim konjima i elegantnim sestrama; u zaledju bolnica sa stotinu kreveta s röntgenskim uredjajem, zubarski laboratorij i sve je čisto, lijepo, bogato i umiljato. Reklama! Shvaćaš li, Saša? Izlazi tako: uzela je, evo, u svoje ruke javnost, pa kako je sve lijepo! Helios-svjetiljka, gramofon svira, kondenzirano mlijeko, mladi ljudi u frenchima — a gle tamo, gdje samo vlada vodi brigu — tamo su kao i prije lojane svijeće, blatni šatori, prazan trbuh i zdravstvenici izmedju ranjenih redovnih vojnika. A sivo krdo počinje da shvaća. Spretnost rukû je velika. Vojnik i ne sluti, da se

jedni brinu za sve, a drugi tek za neke; da jedni imadu propise i proračune, a za druge da zakon nije pisan.

— A zašto se ne bismo mogli proti tome boriti?

— Pa kako bi? Iza njih stoji Duma, štampa, narod, osinje gnijezdo novinara, pa se u njih i ne dira.

— A vi glavkosjevi (glavno komandujući sjeverne fronte) glavkozapi (... zap. fronte), komandarmi, vi načelnici?

— Šutimo, Saša, i čekamo. Brigde igramo, po nedjeljama dolaze mladi ljudi u frenchima i prikazuju nam Rumunje na guslama, okarini, glasoviru, ma upravo tralala! Svi su sa ženama — i ja sam sa ženom. I Ljuba Matvjejevna se prima ovdje kao da je u svojoj kući; znaš valjda, što je s njom? Ako ne žališ pet stotina rubalja, reci samo kada, pa će doći na frontu i prenoćiti u zemljanici. To se zove: »doći da dade injekciju«. Svuda vlada nečuven razvrat. U Petrogradu se toliko vesele, kao nikada. Pa što onda ja mogu da tu izvedem? No ti si, eto, mlad i energičan, pa ću vidjeti, što ćeš ti napraviti.

— Ti mene, samo plašiš, vaša preuzvišenosti.

— Ah, Saša. A kako sam tek ja zaplašen! Vjeruješ li, katkad sjedim i mislim: Je li ovo doista rat, ili se to tek tako pričinja? Pa evo i sada, javili mi, da si ti stigao. A ja sam na telefonu zaokupljen važnim razgovorima. Koškin, član Dume, dolazi ovamo, pa treba da ga lijepo dočekamo. A jutros je bila tamo negdje istraga. Ranjenici, mrtvaci, zarobljenici; utvrdjeno je, da 269-ta pješačka pukovnija stoji neprestano na istom mjestu. Ali se na to nitko i ne osvrće. Prekinuli su brzojavni spoj. Koškin dolazi!... Pokažite mu kupaonicu soligaličke pukovnije... A? Čime se mi ponosimo! Što nam je do istrage! Kupaonica, Koškin! To je važnije.

U sobu upane pobočnik.

— Vaša preuzvišenosti, — reče on, — Nina Nikolajevna moli da dodjete k objedu.

— No, hajdemo, Saša! Osim ako možda želiš oprati ruke? Nina ne voli, da dodjemo prekasno.

III

U najtežem duševnom raspoloženju putovao je Sablin iz armijskoga stožera k svojemu zboru. — »Pogledat ću, vidjet ću, mislio je. Radit ću, ta ljudi su isti, kakovi su bili i u našoj pukovniji i kakvi su bili u diviziji. Zar ih doista ne ću moći da odgojim?« Ali sve, što je vidio putem, bilo je bezutješno. Po selima bilo blato do koljena, a svuda kraj kuća skupljali se vojnici. U blatnim, starim, neprikrojenim kabanicama, većina bez naramenica, otrcani, s nebrižno zabačenim kalpacima od siva umjetna janjećega krzna, u slamenim papučama, cokulama, cipelama, rijetko u čizmama, — s nekim čudjenjem su pogledavali Sablinov automobil, koji je soptao u blatu; nisu pozdravljali, a ako već jesu, onda tako, da bi bolje bilo, kad uopće ne bi pozdravljali. To su bili ljudi njegova zbora. Sablin se snebio, što su bili od dvije dobi — ili posve mladi od 20—23 godine, ili iznad 30 — sredine nije bilo. Sablin shvati, da je sredina — pobijena, uništena, pa pravih vojnika nije u Rusiji više bilo, nego samo sirov materijal, od kojega bi se tek mogli načiniti vojnici, a ostali su samo oni, koji su se održali kod povoza, iza lake rane ili naprosto utekavši s bojišta. Sablin je uz prekide putovao podrug dana i makar u koje doba dana prolazio kroz sela napunjena vojnicima, nigdje nije vidjao četnoga vježbanja ili bilo kakova zanimanja. Svuda je bila ista slika. Pokraj kuća hrpe vojnika, kako ljušte sjemenke, smiju se ili naprosto sjede na nasipima namršteni i sivi, kao invalidski odredi.

U Zastavci, gdje je bio smješten stožer 205-te divizije, one iste, kojom je zapovijedao general, koji je trideset godina prosjedio na stolici u glavnom stožeru i koji nije znao razlikovati pukovnije od divizije, ne mogući — prema uspjelom izrazu Samojlova — raspoznati foksa od mopsa, pregledavao je Sablin pukovnije, smještene u pričuvi i razgovarao se sa zapovjednicima pukovnija.

Pukovnije mu se nisu činile vojskom. Bez muzikanata, bez barjakâ, stajale su one kao sive gromade na debeloj crnoj oranici. Što se većma Sablin približavao, sve su mu jače udarali u oči oni znakovi, po kojima stari četnik prosudjuje disciplinu i bojnu sposobnost čete. Nebrižnost u odjeći, nejednako natureni kalpaci, nedostatak držanja i uspravnosti, bezizražajna tupa lica. U prvoj je satniji jedan vojnik kod »na počast« držao pušku sa cijevi od sebe; Sablin obrati na to pažnju zapovjednika satnije rukom, ali ovaj to nije opazio i uzvrpoljio se ne znajući i ne videći, o čemu se radi. Satnik je bio mladić široka, okrugla lica, uskih očiju i podrezanih brkova. Popravio je sâm zapovjednik pukovnije. Pokazalo se, da je i u drugim satnijama bilo isto tako. Nisu dakle znali ni kako se drži puška. Kad je Sablin zatražio, da pokraj njega prodju u paradnom hodu, zapovjednik se divizije stao dugo savjetovati sa zapovjednicima pukovnijâ. On nije umio da krene s mjesta gomilu ljudi od dvanaest tisuća glava. Napokon, iza čitava niza zapovijedi, podje mu za rukom, da prevrsta pričuvne kolone, pa satnije krenuše polaganim teškim korakom po blještavoj masnoj zemlji. Ljudi su se klizali i padali. Ravnje je medju vrstama nestalo. Oni, koji su bili u cokulama, gubili su ih. Puške su ležale »na pleće« položene. Očito nisu bili vikli da ih nose. Mnoge puške nisu imale remenja, nego su ih zamjenjivale uzice. S rijetkim izuzetcima časnici nisu znali pozdravljati. Sve to nije imalo izgleda. Ali iza toga nedostatka spoljašnjega

državanja Sablin je opažao i stvarniji nedostatak. Ljudi su se brzo zadihavali, prošavši tek nekoliko koračaja blatnim poljem, u redovima se razgovaralo. Ako bude trebalo da zaobilaze na nekoliko vrsta, — mislio je Sablin, — hoće li stići? Sjetio se svega onoga, što su pisala mnoga vojnička lica, pa i znatna imena, protiv muzikanata i bubnjara, protiv paradna hoda i vježbe, pa je sada jasno razabirao plodove njihova rada. No žetvu će imati da požanje Sablin, koji im se oduvijek protivio.

Sablin se sjeti predavanja iz taktike i strategije. »Armije«, — govorio je s katedre profesor, — »razbite na bojištima, razbite su davno prije samoga boja«. Sablinu se činilo, da sada gleda takovu armiju, koja je osudjena na propast.

Poslije smotre nadjoše se u sobi općinske uprave zapovjednik divizije sa stožerom i pukovnijski zapovjednici. Tri su pukovnijska zapovjednika bili stari pukovnici, a jedan je bio mlad časnik generalnoga stožera. Svaki od ove trojice mogao bi biti ocem svome zbornom zapovjedniku. Godine teška života i niz porokâ izbrazdile su njihova mrka lica, obrasla čupercima sijedih vlasi. Zapovjednik 817-te pukovnije, pukovnik Pastuhov, bio je prije rata dvadeset godina policajski pristav i velik poklonik Bachusa; zapovjednik 818-te pukovnije zapovijedao je bataljunom u srednjeazijskom zaselku i nikad nije vidio svoga bataljuna, koji je stajao na pograničnoj straži; zapovjednik 819-te pukovnije imao je na plećima 26 godina, bio je od mladih časnika generalnoga stožera, te je mislio stvoriti novu taktiku i nov sistem obučavanja; napokon zapovjednik 820-te pukovnije bio je stari kaderski bataljunski zapovjednik, ali je bio gojazan i teško je disao, da je Sablin morao pojačati glas, da nadjača njegovo hripanje.

Sablin ih je upravo razdevetao. Saslušali su bez riječi i skrušeno sve, što je govorio i ništa nisu odgovorili.

— Ja zahtijevam, — govorio je Sablin iza kratke stanke, — neprekidno obučavanje momčadi. Zahtijevam gimnastiku, da se razvije vojnikovo tijelo i da se pripravi za brže i spretne kretnje; tražim, da se na lutkama uči borba na bodeže; zahtijevam satnijske, bataljunske i pukovnijske vježbe i manevre, prilagodjivanje svakom mjestu i svakoj godišnjoj dobi... Ono, što sam vidio, upravo je sramota.

— Dopustite, da vas izvijestim, vaša preuzvišenosti, — zahropće gojazni zapovjednik 820-te pukovnije.

— Što mi možete odgovoriti? — upita ga Sablin.

— Sve, što ste vi izvoljeli reći, potpuno je ispravno. Ja, kao stari kapetan i satnijski zapovjednik slavne zakataljske pukovnije, potpuno vas shvaćam, ali izvršiti vaše odredbe držim nemogućnim. A evo, zašto. Ove dvije godine rata bio sam poradi svoje nemoćnosti nadglednikom bolnice. Mnogo je ranjenih momaka prošlo kroz moje ruke. Držim: oko četiri tisuće. Govorio sam s njima i sestre su mi isto govorile. Naš vojnik, naročito onaj, koji je proveo neko vrijeme u bolnici, osjeća neku odvratnost prema svakom zanimanju. Ne želimo, — vele, — da se tek učimo stupanju, pozdravljanju, rukohvatima i svemu drugome. A ako, vele, počnu da nas sile, pobit ćemo časnike. Takvo je, eto, raspoloženje. Pa kako ću onda da izvedem satnije s takvim raspoloženjem na zanimanje? Tko će ih učiti? Pravih časnika nema. Sve je krenulo za karijerom.

— Vaša preuzvišenosti, — poče Turkestanac. — Evo vam jednog primjera. Treba učiti, kako se bacaju granate. Časnici i vojnici voljni su da se u tom vježbaju. A na gimnastiku ne pristaju. Sada izvolite vidjeti: svi su oni, kao deve, nespretni, prsti im se ne pokoravaju. Uhvatio takav čika gra-

natu, vrtio ju i vrtio — i prsnula mu... Ruku mu otkinula. Nato su prestale i vježbe s granatama.

— Sve dolazi odatle, ako dopustite meni da izreknem svoje glupo mišljenje, — uplete se Pastuhov, a tamno-crveni nabubreni njegov nos sasvim poplavi od uzbudjenosti, — sve odatle, što nema votke. Prije je bivalo: ja sam u bjelgorajskoj pukovniji započeo službu, — tek nešto, — čašicu rakije! Momci, djeco! — i »rado se trsimo«, pa sve u redu. Satnija je, reći ću vam, bila takova, da su svi padali u zavist, kad su je vidjeli. Mene su zvali »poručnik-djavo«. Boga mi, istina je. A sve sam to postigao čašicom rakije. Sve onom milom nadahniteljicom. A čime ćeš ga sada primamiti? Kažeš mu dobru riječ, a on ne će ni da odgovori, nego samo istisne: »r-ra«! pa dalje ni makac. Ni glasa mu ne možeš izvući bez votke.

Tu se Pastuhov najednom smete i zašuti.

— Vaša preuzvišenosti, — zvonko i mladim glasom započne časnik skraćena tečaja generalnoga stožera. — Treba da se vojnik odgaja i da mu se govori. Kad vojnik shvati veliko značenje rata, postat će lavom. Dok smo ovdje izgradjivali rovove, pripovijedao sam svojim ljudima o herojskoj francuskoj obrani Verduna, crtao sam im utvrde, pokazivao crteže, — i zamislite, moji su vojnici, sami, iz vlastite pobude nazvali naše utvrde — utvrdom Mort-homme, utvrdom Verdun, a treću utvrdom maršala Focha. Riječi su ih nadahnjivale. Oči su im plamtjele i radili su s divnim marom. Mi ne ćemo vojnika pokoriti puškohvatima ni gimnastikom, nego odgajajući ga. A duša je njegova, smijem vas uvjeriti, divna. Osjetljiva, u svemu pokorna duša.

— Ja ne sumnjam o prekrasnim svojstvima ruske duše, — prihvati Sablin, — ali znam samo to, da odgoj, vježbanje, obuka u baratanju oružjem i manevar treba da čine pravilan kvadrat, pa jedno

treba da dopunjuje drugo i zato zahtijevam, gospodo, da izvršujete moje odredbe.

— Nemojte se uznemirivati! — brižno upane zapovjednik divizije. — Sve će biti izvršeno. Ja ću s Grigorijem Petrovićem, — klimne prema glavaru stožera, — sastaviti osnovu, i sve ćemo provesti, kako valja. Izvolite se ne uznemirivati, sve će biti, kako treba da bude.

— A vi, pukovniče, — obrati se Sablin mladome zapovjedniku pukovnije, — jamačno znate, kako golemo odgojno značenje ima glazba i pjevanje. Pohvalite mi se svojim pjevačima! Zacijelo ih imate?

— Kako ne bih imao! U svakoj satniji.

— Pozovite ovamo najbolje!

IV

Poslije objeda dodjoše pjevači i časnici 819-te pukovnije. Sablin izadje na verandu. Vrijeme se razvedrivalo. Crven zagar zapada gorio je nad nedalekom gustom i tamnom šumom. Pjevači su se skupljali u dvorištu općinske uprave. Sablin opazi, da je to sve sama mladež. S pjevačima je pjevalo nekoliko praporščika. Trojica od njih svratiše na sebe Sablinovu pažnju. Prvi je bio lijep, mlad i stasit mladić, tanka ravna nosa i crnih požudnih očiju. Brci su mu bili obrijani, a velika pohotljiva usta pokazivala su bijele, jake zube. Silna volja, odlučnost i muževnost izbijala je iz svake njegove kretnje. Ispod kalpaka od skupocjena krzna, zabačena na zatiljak, izbijale su na čelo vitice crne, guste kose. Lice mu je bilo lijepo, ali u ljepoti njegovoj bilo je i neprijatnih crta: — odbijalo je prevelikom senzualnošću usana, grubošću crta i sav je njegov lik bio surovo nagao, životinjski.

Sablin zapita zapovjednika pukovnije, tko je taj praporščik.

— To je Osetrov, sin bogata izvozničara i škrtice. Vele, da mu se otac bavio kradjom konjâ, a čini se, nije prezao ni pred ubistvom. Smion momak. A? Ljepota. Uzeo bih ga za pobočnika, ali je strašno tvrdoglav i slabo pismen. A jaše, siječe, strijelja, da je milota. Pravi razbojnik.

Drugi, koji je došao s lijepom, velikom harmonikom, bio je mladić posve okrugla, koščata lica i uskih mongolskih očiju. Na licu mu je drhtao tup životinjski posmijeh.

— A harmonikaš? — upita Sablin.

— Hajduk, Latišanin, sin napržice. Svršavao je visoku trgovačku školu, a onda zavolio ratnu službu. Može da ispije čitavo bure. Rukama svija potkove.

Do njih je stajao treći, ogledavajući ih strastvenim sanjarskim očima. Profinjeno, mršavo i blijedo lice s velikim modrim očima, okruženima dubokim kolobarima, bilo je puno tuge. Mršave ruke s dugačkim prstima bile su urešene prstenjem, a preko šake visjela mu zlatna narukvica. Odjeven je bio s biranim ukusom i lomio se u mačjim kretnjama, povodeći se za ženskinjem.

— Onaj bjelotrepi, koji naliči na djevojku, — reče zapovjednik pukovnije, — to je Šlosberg, sin petrogradskoga advokata. Po mom mišljenju, on je nenormalan, histerik. No kakav mu je glas! Kakav način pjevanja! Svršavao je konzervatorij, pa sudjelovao i na predstavama. Mi ih zovemo »tri Ajaksa«. Nerazdjeljivi su. A taj Šlosberg, momčić medju djavolima. Ona dvojica su nebojše, vratolomci, kumiri vojnika, dok ovaj piše stihove, jadikuje nad ubijenim vojnikom, a... čini se, da je morfinist.

— Dojsta, birana družina! — reče Sablin promatrajući ih. — Na njima, osim naramenica i ružica, nema ništa časničko.

— I nema ništa, — zahropće Pastuhov. — A predočite: takovih je više od polovice. Valjani su samo oni, koji su izašli iz kadetskih škola, pa imaju barem nešto manira, dok su drugi bahati vjetrogonje.

— Gledao ih je »komandarm« i nazvao ih »oficirčićima«, — reče zapovjednik divizije, koji nije umio razlikovati foksa od mopsa.

— Revolucionarni časnici, — reče pukovnik generalnoga stožera, ali i sam požali, što je to rekao, jer ga je oštro i duboko pogledao Sablin, kao da mu misli zaviriti u samu dušu.

S pjevačima nije došao ni narednik, a ni stariji podčasnici. Bez obzira na prisutnost poglavarstva i zapovjednika vojnoga zbora, pjevači su se posmjehivali, a neki i dalje ljuštili sjemenke i čitava je njihova gomila nalikovala na gomilu raspojasanih seljačkih momaka, koji su došli u gospoštijski dvorac, više nalik na skup majstorâ ili radnikâ, negoli na vojnike. Mnogi nisu na kabanicama imali ni naramenica, ni jednu ili samo jednu. Tim se odličjem očito nisu ponosili; nisu se dičili brojem i imenom svoje pukovnije.

Osetrov je rukama rasturavao vojnike prema glasovima i stao pred njih. Hajduk se s harmonikom primakao do njega i sjeo na velik panj; nježni Šlosberg stao podalje. Osetrov obuhvati pogledom zbor i snažnim, jakim glasom započne:

Sa ostrva, na pučinu,
Širokog vala riječnoga!

Zbor prihvati ne baš najsložnije:

Isplovili okićeni
Čamci Stenjke Razina.

Sablin je mnogo puta slušao tu pjesmu, koja je već davno bila omiljela u pukovnijama, ali ta-

*

kove izvedbe još nije čuo. Bila je gruba. U zboru nije bilo glavnoga: harmonije. Pjevači nisu pjevali, nego se derali; malo je bilo dobrih glasova, no oni su nekako »proživljavali« tu pjesmu, opajali se njenim divljim tekstom, pa im se na licima odrazivala svaka riječ. Osetrovo je lice plamtjelo strastvenošću snage.

Snažnom kretnjom tada trže
Kneginjicu krasnu, lijepu,
Preko krme on je vrže
U dubinu vala slijepu!

Pjevao je zbor, a na licima Osetrova, Hajduka i vojnikâ poigravao je isti zvjerski osmijeh samozadovoljstva i pakosti. Čini se, da je svaki od njih sa svim žilicama svoje duše proživljavao senzualno uživanje pjanoga atamana i snivao o tome, kako bi se i oni rado poveli za njim, da se isto tako, kao i on, poigravaju životom, čašću i srećom, dajući sve za časovitu svoju nasladu.

Pred sredinu zbora stane Šlosberg. Pokloni se pred Sablinom i reče dvije riječi Hajduku. Harmonika zapišti u jakim Hajdukovim rukama. Šlosberg uperi zaneseni pogled u daljinu, lice mu uhvati izraz duboke tuge i on slabim baritonom dobro izgladjena glasa započne:

Kako kralj se u rat digo
I u tudju zemlju stigo,
Jeknule su trublje mjedne,
Od radosti od pobjedne!

I, prigušivši glas i spustivši lijepu glavu, dovrši Šlosberg pjesmu glasom punim bola.

A tek što je dovršio, kad Hajduk, otegnuvši pečalni akord, iskrivi svoje puno lice u preradostan životinjski smijeh, veselo probere harmonikom i gromkim i bučnim glasom, koji je grmio čitavim dvorištem, zaviče snažno, divlje, radosno:

E-eh! Eeh! Eeh!
Živio bih, bio bih,
Pio bih, jeo bih,
Ne radio nigda!
Ždero bih, igro bih,
Bio bih veseo svigda!

Zbor prihvati podcikujući:

Živio bih, bio bih,
Pio bih, jeo bih,
Ne radio nigda.

Dva momka iskoče napred i mašući rukama počnu plesati ruski ples, iz kojega je izbijala tvornička četvrt i tudjinski, mornarski ples.

Sablina stegne u grlu od svega toga, što je vidio i čuo, te reče prigušenim glasom: »Gospodo, izvolite u sobu! Praporščici: Osetrov, Hajduk i Šlosberg, molit ću vas da i vi dodjete ovamo«.

Zbor zamukne. Po tonu Sablinova glasa, po njegovom mračnom nezadovoljnom licu svi shvate, da nečim nisu ugodili zbornome zapovjedniku. Časnici zatopću nogama po verandi općinske uprave, nagrnu na vrata i udju, gurajući se nespretno.

— Razvrstajte se, gospodo, po pukovnijama! — strogo reče Sablin.

Pastuhov je skrušeno uzdisao, ne znajući kuda bi sakrio svoj crveni nos; debeljak je isprekidano glasno hroptao uvlačeći zraka; pukovnik generalnoga stožera dao je svom njegovanom licu nezavisan izražaj i popravio podrezane brkove; zapovjednik divizije stao na desnom krilu, utegnuvši se komično i govoreći čitavim svojim obličjem: — »Eto, vidite, dokle ste dotjerali! Rasrdili ste njegovu preuzvišenost. Ja nisam kriv, jer sam se trudio, a trudit ću se i unapredak. Što zapovjedite, to ću i uraditi. Samo zapovjedite!« . . .

— Gospodo! — poče Sablin, a glas mu zazvoni od negodovanja. — Ja zabranjujem, čujete li,

kategorički zabranjujem pjevanje ovih i njima sličnih pjesama. Odakle ste vi to sve pokupili?

— Vaša preuzvišenosti, — započne uzbudjeno zapovjednik one pukovnije, iz koje su bili pjevači. — To su sve same vrlo poznate narodne pjesme, i narodne poskočnice. Tvorevina je to ruskoga naroda...

— Dakle da znate: upravo tu tvorevinu ja vam zabranjujem!

— Pa što onda da pjevamo? — promrmlja presenećeni pukovnik generalnoga stožera.

— A što se pretvarate, kao da ne znate! »Poltavski boj«, »Borodino«, »Kakve pjesme, evo pjesme Rus što pjeva«, »Nek jekne sad pobjede pjev!« Kao da niste pjevali u kadetskoj školi dobrih pjesama i kao da niste vidjeli pravih pjevača. A ovu gadost, koja kvari vojnikovu dušu, potrudite se, da povučete iz tečaja. A vaša preuzvišenost neka izvoli pripaziti na to, da repertoar pjevačâ bude patriotičan i da uznosi dušu, a ne da sramoti i ponizuje vojnikovo ime... »Žderao bih, igrao bih!« Djavo neka zna, što još ne će izmisliti! Kakovi su to ideali?

Sablin se oštro okrene i izadje. Automobil ga je već čekao. Petrov je poznavao svoga generala, pa je znao, da on ni časa ne će ostati ondje, odakle je otišao, ne zahvalivši vojnicima.

Jedva je automobil zaokrenuo za ugao seoske ulice, reče glasno zapovjednik one pukovnije, iz koje su bili pjevači:

— No, gusak! Pravi gardijski gusak. Reacionarni general! Ali svejedno! Ako mu nije pravo, neka poljubi, pa ostavi!

— Pustite, Mihajle Ivanoviću! — skromno reče zapovjednik divizije, — doista, kakve su to pjesme?

— Savremene pjesme, vaša preuzvišenosti! — reče Šlosberg. — Današnji vojnik ne će da pjeva onih neukusnih gluposti, koje je spomenuo zapovjednik zbora. Vojnik je danas sve to prerastao. On ima svoje pjesnike, svoje duševne zahtjeve i doživljaje, a mi časnici, u teško vrijeme rata treba da pazimo na zakučaste pojave njegove smućene duše.

— Plevicka je »Stenjku Razina« pjevala pred carem i car joj je odobravao, a njegovoj preuzvišenosti se nije svidjelo.

— Pustite, Mihajle Ivanoviću. Vidite, da smo pred blagdanima. Tužno je bez vas. Izvolite samo izmisliti vježbe i provesti ih u život. On će se već osvjedočiti. Ja sam čuo za njega.

— Pa kakove vježbe, vaša preuzvišenosti? Zar vi hoćete, da ozlojedite vojnike prije boja? — zapita pukovnik.

— Ali, gospodo, pa nešto se ipak mora raditi. A ovih pjesama, gospodo, da ne bi više pred njim pjevali.

— Razumijem, — smiješeći se reče Osetrov.

Sablin se u to vrijeme vozio po dugačkom gatu u gustoj šumi i drhturio, kao od studeni, u toploj kabanici. Teško mu je bilo u duši.

... »Žderao bih, igrao bih — ne radio nigda!« mislio je. To je zavjet vojnika, koji je prisegao, da će trpjeti i hlad i glad. A jesu li ti momci i prisezali? Otrcani, bez naramenica. Gospode! I nitko to ne vidi. Trebat će zatražiti izmjenu svih zapovjednika. Sa svima, dolje — do vraga! Takvi časnici! Neka radije pošalju podčasnike, hrabre i poštene, negoli ova tri Ajaksa-Alfonsa, souteneura, hermafrodita. A lijepo pjeva, gad, s bolom u duši. Valjat će ga otpremiti k Pestrecovu, neka zabavlja Ninu Nikolajevnu! Šlosberg! A da on nije možda židov? Ne, nije nalik na židova. Na poziciju, onamo, gdje zuje taneta, gdje smrt obilazi u pečalnom velu, gdje su lica ozbiljna i zabrinuta, a oči, iz kojih izviruje besmrtna duša! Pogledat ću, što je tamo! A onda ću čestim izmjenjivanjem odgojiti vojnike i u

samom boju. Gospode, — pobožno izreče Sablin, — potrebno nam je napredovanje, krvav boj, pobjeda, ili... ili mir; inače smo propali!...

V

Maleni, ridjokosi i krivonogi Davidov, glavar zbornoga stožera, kretnjom ruke zaustavi šofera i reče Sablinu: — Treba stati. Dalje se ne može voziti.

Sva je okolina govorila, da su se dovezli do onog odsječka, gdje se svršava miran i bezbrižan život i gdje se počinje polje opasnosti. U maglovitom uzduhu ranog jesenjega jutra vladala je mrtva tišina. Tamo, odakle su pred pola sata krenuli, još u tami vladao je život i gibanje. Netko je turobno pjevao lašteći čizme, netko je hrapavo psovao, a u selu su pjevali pijevci i psi su lajali u jesenskom basu. Ovdje je sve bilo izumrlo. Selo je bilo pusto. Kolibe su s razbijenim prozorima i istrgnutim vratima gledale kao mrtvaci upalih očiju. Rastavljala su ih garišta. Ležale su hrpe pepela i stršile tužno breze s crnim, ogorjelim granama. Veliko zdanje, po svoj prilici škola ili općinska uprava, bilo je bez prozora, dok je veranda bila raznesena za drva. Do nje, dižući se jedva iznad zemlje, bila je velika zemljanica s debelo nasutom zemljom na krovu.

— Što, zar zahvaća? — zapita Sablin glavara stožera, gledajući na zemljanicu, a ovaj odmah shvati, o čemu govori.

— Sada ne. Prije je zahvatao. Aeroplanima nadjačava. Najviše se pred njima krijemo.

— Tko je ovdje?

— Pričuvna satnija. Hoćete li unići?

— Na povratku, ako dospijem.

Naokolo je bila takova tišina, te se nije moglo vjerovati, da bi u zemljanici bilo ljudi.

— Zacijelo spavaju, — reče Davidov. — Po noći se boje. Neprestano čekaju plinove. Hajdemo, vaša preuzvišenosti, trebat ćemo pješke proći podrugu vrstu.

Za krajem sela sterala se prema zapadu ravna, davno nerabljena cesta. Vjetar i kiše poravnale joj kolosjeke. Po njoj je porasla mrka trava. Naokolo su ležali ugari, neobradjena i neuspremljena polja, pobijeljena jesenjim mrazovima; grude crne zemlje, guste crne lokve, napunjene vodom, tu i tamo jedva vidljiv humak zemlje i krst od dva pruta, bez natpisa, bez imena.

— Tragovi augustovskih i septembarskih bojeva, — reče Davidov. — Kakova je ludost bila onako navaljivati. Popadalo je tu ljudi iz n-skoga vojnoga zbora. Mi smo stigli gotovo mjesec dana kasnije, a mrtvaci su još ležali raštrkani. Pokopali smo ih, kako smo mogli. Ovdje je sve močvarno. Ne mogu se ljudi ukopati. Voda. A vidite, koliko je lokava kraj ceste. Sve se instinktivno natisnulo na cestu. A »on« je udarao teškim topovima.

Cesta se spuštala prama mostu kroz široku grabu, a onda se počela polagano penjati na pjeskovite humke.

— Evo i sela Špelevri, — reče Davidov, pokazujući pusto mjesto.

— Gdje? — upita Sablin, koji nije opazio nikakova traga selu.

— Tu. Čitavo su raznesli po rovovima. Tamo je dragocjena svaka daska i svaka opeka. Ovamo se i tako ne može ništa dovoziti. Izvolite ovamo.

Sred pijeska, kojegdje obrasla golim grmljem rakite, stršio je nakrivo iz zemlje siv kolac i na njemu pribijena daska, na kojoj je masnom olovkom krupno bilo napisano: »Odsjek 812-te pukovnije«. Kraj toga mjesta počinjala se graba, koja se postepeno sve dublje urezivala u pijesak: — spojni hodnici s rovovima. Sablin, a za njim Davidov, udje u nj i u taj čas — sa strašnim zviždukom i kloko-

tanjem — preleti naboj i rasprnu se bijelim dimom njemačka šrapnela, a taneta zazujala negdje otraga i u visini.

— Oni vide! — reče Davidov. — Neprijatno je to čuvstvo. Ideš. Pustoš, a netko te ugleda, primijeti, vidi. Oni su ovaj ulaz opazili iz balona i vide ga.

Pričvršćen zrakoplov visio je daleko nad horizontom kao dugačka siva kobasica. Horizont je tonuo u pijesak. Sablin i Davidov ulazili su sve dublje pod zemlju i doskora su se našli u jarku, dubljem od njihova uzrasta, pa su samo još vidjeli nad sobom tmurno i sivo jesenje nebo. Jarak s nestalnim pješčanim rubovima zamijenio je pleter od ive, koji je zaklonio rubove i počeo se osjećati miris zemlje, vlage i ljudskih otpadaka.

— Da, — govorio je ponizno Davidov preskakujući neprestano preko ostataka, koji su potvrdjivali nered u rovovima, — ne shvaća naš vojnik svoju korist i ne drži se čistoće. Njemu je svejedno gdje, samo da bude zaklonjen, pa makar i na paradnom ulazu, a osim toga izvolite znati, da je ovo najbolja pukovnija. Svinje, prave svinje! U austrijskim i njemačkim rovovima nisam takovo što vidio.

— A jesu li vam ona izvjesna mjesta dobro uredjena? — upita Sablin.

— No... nisu baš osobito.

— U tom, eto, i leži sva tajna. Nemojte mi grditi, Sergije Petroviću, ruskoga naroda. Mi smo, mi glavari krivi. Ako je on stoka, onda treba da smo mi pastiri te stoke, pa treba da ih učimo umu i razumu, a ovamo mi hoćemo sami da se učimo od toga skota. Narod — bogonosac! »Žderao bih, igrao bih, ne radeći nigda«!...

Već su prolazili gotovo pola sata spojnim jarkom, koji je čas išao ravno, čas pravio zavoje, ili obilazio zapreke. Napokon hodnik udari u poprečan jarak, gdje su na pleternim stijenama bile pribijene daske, a na njima crnim tiskanim slovima

bilo ispisano, nadesno — »Prama utvrdi Morthomme«, nalijevo »Prama utvrdi Verdun«. Duž jarka bila je izgradjena stepenica i jarak udešen za strijeljanje.

— Kuda želite? Na Mort-hommu je 13-ta satnija. Ta je utvrda preradjena iz austrijske tvrdjice, a najbliža je neprijatelju. Odande se vidi čitav Ljubatov kao na dlanu. Vidi se prostim okom, kako Nijemci hodaju; odande se može proći i iza rijeke Place d'armes. Neznatno mjesto, a drži čitavu brigadu.

Sablin okrene nadesno. Sve češće su nailazili na ogranke i daske s natpisima. »Voda«, »Prama kuhinji 13-te satnije 812-te pukovnije«, »Prama zapovjedniku pukovnije«... Kod toga ogranka u spojnom jarku pojavio se visok lik, zagrnut vojničkom kabanicom. Dakle nas je i tu, pomisli Sablin, pratio netko nevidljiv i najavio naš dolazak. To je dobro. Suhonjavi potpukovnik uska lica bez brkova i brade približavao se Sablinu držeći ruku na rubu kalpaka. Iza njega je išao vojnik s puškom u ruci. Bio je to zapovjednik pukovnije, potpukovnik Kozlov.

On učini Sablinu prijavu, te mu reče mirno i ljubezno:

— Vaša preuzvišenosti, u prvu liniju ne mogu vas pustiti, nego vas moram zamoliti, da se vratite natrag ili da pričekate, dok ne donesu masku za plin... Željeskine! — obrati se on prama vojniku, — otrči u spremište i donesi dvije maske!

Sablin pocrveni, ali ne reče ništa, nego samo prikorno pogleda Davidova.

— Imate pravo, pukovniče, — reče. — Pričekat ću. A imate li pričuve?

— Držim dvadeset postotaka, prema zapovijedi. Naš vojnik nije brižljiv, ni štedljiv. Dok sam ne iskuša plina, ne shvaća, da je maska proti plinu isto tako potrebna kao i puška i lopata. Stari je

vojnik poštovao pušku, a današnji je i prema njoj ravnodušan.

— Jeste li već davno u službi?

— Kao kadet pješadije od 1906. godine.

— A gdje ste služili?

— Čitavo vrijeme u zarajskoj pješačkoj pukovniji.

— Tamo ste dobili i georgijevski krst.

— Da. Za juriš na utvrdjen položaj kod majura Novi Korčin.

— Čuo sam o tom činu. Prekrasan, čist boj.

— Drugi su se onda vojnici bili, vaša preuzvišenosti... S onim vojnicima mogla su se i veća djela izvoditi.

Sablin je gledao Kozlova u lice i što se više zagledavao u njegove bolne modro-sive oči, sve mu se više svidjalo. Na njemu se odražavala tuga i dubok duševni bol, koji je Sablin tako dobro poznavao po vlastitim doživljajima. Nije to bio bol za sebe, ni za svoje, nego bol za zajedničku stvar, državnu, rusku.

Željeskin donese maske za obranu od otrovnoga plina.

— Na utvrdu Mort-homme? K trinaestoj satniji? — upita Kozlov. Sablin potvrdi i podje napred, a Kozlov za njim. Spojni jarak odmah zadje u vrlo dobro izgradjenu utvrdu. Dvije su stepenice vodile na nasip, koji se protezao na trista koračaja i bio opredijeljen za satniju. Tu se nalazio jedan izvidnik. Stajao je, nalaktivši se o rub prsobrana i pažljivo zurio u puškarnicu. Bio je to isto onakav mlad vojnik, kakvih je vidio Sablin medju pjevačima, no kosa mu je bila dulja, kalpak malko naheren na desnu stranu, kabanica pritegnuta, na naramenicama zaštitne boje bio je ispravno, preko podloška, naštampan broj pukovnije. Nabojnjače, maska za plin i ručna granata bili su mu na dohvat ruke, remen mu je stezao struk, — izvidnik je ostavljao utisak vojnika. Sablin se uspne na nasip

i stane kod puškarnice do izvidnika, koji se nije ni maknuo. Bojište se polako spuštalo prema neširokoj rijeci, obrasloj po obalama potamnjelom trstikom. Trideset koračaja pred utvrdom sterala se zapreka od žica u gustom prepletu na osam redova debelih kolaca; malko dalje, na šezdeset koračaja, bila je druga vrsta tih zapreka. Od naših utvrda do rijeke razastirao se samo pijesak, izrovan metcima, a na mjestima obrastao suhom travom. U medjuprostoru nije bilo ništa. Preko rijeke dizala se obala, na kojoj su stršile kućice. Nešto podalje od onoga selišta, u gustiku tamna vrta bez lišća, izdizao se bijeli gospoštijski dom na dva kata. Nikoga nije bilo na drugoj obali. Činilo se, da je selište izumrlo. Nije se moglo vjerovati, da je tamo utaborena čitava pukovnija njemačkoga pješaštva. Sablin uzme dalekozor. Na dalekozoru su se jedva zapažali uski tragovi rovova i spojnih jaraka. Dva čovjeka izadju iz sela i podju cestom duž rijeku, pa je čudno bilo misliti, da je to neprijatelj i da im se ne može doviknuti, zamahnuti rupčićem, ali se može udesiti nišan, može se opaliti i ubiti ih... Prešli su cestom, skrenuli od rijeke i pošli dalje od opkopa. Ni vrsta nije bila do njih.

— Ne pucate? — upita Sablin.

— Ne. Nema smisla, — odvrati Kozlov. — Badava trošiti naboje. Ni oni ne pucaju. Nijemci su to, a nisu Austrijanci. Katkada po dva i po tri dana traje takova tišina, te bi se moglo misliti, da su otišli.

— Što si opazio? — zapita Sablin izvidnika.

— Mirno je, — odvrati on. — A preknoćas je kod njih divno svirala glazba. Sve je tamno, da ne vidiš prsta pred očima. A muzika svira, tako turobno. Valjda imadu kakav blagdan.

— A tko zapovijeda satnijom? — upita Sablin silazeći s nasipa.

— Kapetan Vercinski, — odgovori Kozlov.

Sablinu se pričini, da je negdje već čuo to ime.

— Kakav je to čovjek?

— Sulud je, vaša preuzvišenosti, — odvrati Kozlov.

— Pa kako ga onda držite?

— Prilike su takove, da nam je i on potreban. Kad je n-ski vojni zbor oduzimao Austrijancima ove utvrde, upravo se ovdje dogodila drama, kakve se inače ni u samom boju ne dogadjaju. U zakloništu satnijskoga zapovjednika, valja odmah reći, raskošno namještenom, nadjena su dva trupa. Na širokom krevetu s perima, donesenom iz gospoštijskoga dvorca, kao u kakvoj odličnoj spavaonici, ležao je mlad madžarski časnik, a do njega mlada žena. Prema prilikama dalo se naslućivati, da je časnik ustrijelio ženu, a onda se i sam ustrijelio. Krv i mozak razmrskanih lubanja poštrapali su stijene, obložene daskama. U ratu se čovjek ne treba privikavati na trupove. Često moramo po čitave dane proležati medju ubijenima, pa se oni našem vojniku ne gade, ali su ovi proizveli osobito težak utisak i nastala legenda, da se u rovu noću čuje uzdisanje, pa su ostrugali krv s dasaka, a ona da je iznova izbila još jasnijim mrmljama, pa su skidali sa stijene njezinu sliku, a ona se ponovo javljala, kao da noću netko hoda zakloništem. Jednom riječju: djavolsko mjesto. Nitko nije htio da stanuje u tom zakloništu usprkos raskošnom uredjaju. Zakloništa su se svi klonili i u čitavoj utvrdi nastala neka uzbudjenost. Sprijeda neprijatelj, a otraga paklenske sile — priznajte, da zapovjednik pukovnije uz takove prilike nije mogao biti siguran, da bi utvrdu održao. Tu mi je dakle Vercinski dobro poslužio. On ne vjeruje ni u Boga ni u vraga, pa se zavalio u onaj isti krevet, pokrio se krvlju zaštrapanim pokrivačem i nikome ništa. Vojnike je to ohrabrilo. On je georgijevski vitez, iako veli, da je do toga došao nesporazumkom, a tko bi ga i znao. Vele, da je proljetos kod Kostjuhnovke njegova satnija probila neprijateljski položaj — no, pa prema tome ovaj čovjek

nešto i vrijedi. Njegovu satniju drži u potpunom redu potporučnik Jermolov, prekrasan mladić.

— Mora da je taj vaš Vercinski zanimljiv tip, — reče Sablin.

— Evo nas kod njega.

Rov se sa četiri stepenice spuštao na poveći prostor, okrenut prema neprijatelju. Tu su kao stupovi stajala velika brvna podupirući težak strop od balvana, hvat debeo prekriven zemljom i gredama. U dnu svoda vidjela se vrata i dva prozora. Na prozore je izbijalo crvenkasto svijetlo svijeće. Sablin otvori vrata i pred njim pukne prizor nipošto sasvim običan u ratu.

VI

Soba, u koju je unišao Sablin, nalikovala je više na spilju, negoli na sobu. Bila je visoka oko četiri aršina, a isto toliko duboka i široka. Veći dio zapremao je krevet, koji je stajao u posebnoj udubini i bio pokriven neuredno zgužvanim, šarenim krpama. Ravno naprama vratima bio je pisaći stol, a do njega dva velika duboka naslonjača. S jednoga se, kad su unišli, podigao srednjeg uzrasta mršav čovjek, na kojemu je poput haljetka visjela zgužvana kabanica bez steznika. Lice je njegovo ozdo bilo osvijetljeno svijećom, koja je bacala na nj nestalnu sjenu. To lice je bilo boležljivo mršavo, izbraždano dubokim brazdama patnje i obraslo neurednom kovrčastom bradom. Bjelkaste njegove oči sjećale su Sablina na oči Rasputinove, ali u njima nije bilo onoga sjaja i pronicavosti, koja je izbijala iz Rasputinovih očiju, dok su mu trepavice nestalno treptale, pa nije shvaćao, tko je došao k njemu.

— Kapetan Vercinski, — reče mu Kozlov, — podnesite prijavu. Naš novi zborni zapovjednik.

Prikaza se pokrene, izadje polagano iza stola, pridje k Sablinu i stane u mutno svijetlo otvorenih

vrata. Ali mjesto prijave započne kapetan Vercinski nekako blijedo:

— Kazimir Kazimirović Vercinski, — i pruži mlohavu veliku ruku.

Sablin ju nerado prihvati i zagleda se u lice Vercinskome. Nešto poznato mu se pričini u sivim vlasima, što su u rijetkim pramenima visjele niz osušenu lubanju, u oštrom licu, iz kojega su pakosno gledale dosadne svijetle oči.

— Nismo li se mi negdje prije susretali? — zapita Sablin.

— Kako ne! — i nešto nalik na osmijeh iskrivi lice Vercinskoga. — Prije dvadesetak godina kod drugarice Martove.

Crvenilo udari Sablinu u lice. Pričini mu se, da mu u tom strašnom čovjeku sudba sprema udarac na najosjetljivijem mjestu — na historiji Marusjine ljubavi.

— Sjećate li se gimnazijalca s bijelom kosom, koji vas je napadao poradi vašega militarizma. Vi se onda niste ni osvrtali na mene. Za ime se moje niste zanimali. Vaš tadašnji interes bio nam je jasan. No ja sam vas osobito promatrao. Čovjek s druge planete.

U istom času srušile su se izmedja ta dva čovjeka sve pregrade discipline i podložnosti; nije bilo više blještava generala iz carske svite, zapovjednika vojnoga zbora i omršavljela i izranjena kapetana, koji je potekao iz činovničkih redova, nego su tu bila dva čovjeka, povezana zajedničkom tajnom.

— Ovaj vas je rat po svoj prilici sasvim izliječio od vaših antimilitarističkih zabluda, — reče Sablin spremajući se da izadje i da prekine razgovor, koji ga je počeo uzbudjivati, kao što su ga nekada uzbudjivali sporovi na večernjim zabavama kod Varje Martove.

— Upravo obrnuto! Ništa nalik na to. Svakim danom uvjeravam se sve više o ispravnosti naših

mišljenja, a o vašim zabludama. Rat je stavio u našoj nauci onu crtu, koje nam je još nedostajalo.

— Mi ćemo se o tome još kadgod porazgovoriti, — žureći se prema izlazu, reče Sablin.

— Vrlo rado. Izvolite samo ovamo kadgod noću. Ovdje je osobito lijepo. Tiho kao u grobu. Katkad prolijeću iznad glave neprijateljski kovčezi. On dobro poznaje ovo mjesto. Kao da vlak bruji nad glavom. Udari negdje! Gdjekojega Rusića idiota pretvori u kolač za vjeru, cara i otadžbinu. Dodjite, počastite me!

Bilo je nešto gorko u njegovom pozivu i u kretnji, kojom je u isti čas prigrtao skutove svoje kabanice.

Nije pošao da sprovede Sablina po svojoj utvrdi, jer to nije držao potrebnim. Mjesto njega iznikao je na vratima krasan veseo mladić ružičasta bezbrka lica i jasno izgovarajući svaku slovku prijavio: »Vaša preuzvišenosti, na utvrdi Morthomme 13-te satnije 812-te pješačke moročnenske pukovnije: 2 časnika, 112 pješaka; sa neprijateljske strane nije ništa opaženo«.

Sablin mu pruži ruku. Časnik se pokloni i razgovijetno predstavi: — Potporučnik Jermolov.

— Od kojih ste vi Jermolovih? — upita Sablin.

— Otac mi je vlastelin stavropoljske gubernije.

— Jeste li davno na položaju?

— Četvrti mjesec.

Satniju je već bio razbudio, pa se postavila na donjoj stepenici zakloništa. Mlada i stara lica pažljivo su gledala Sablina, a u njima se odražavala svijest i shvaćanje prilika.

— Čime se zabavljate, da ljudima ne bude dosadno? — upita Sablin Jermolova.

— Sviramo na balalajkama. Iz Zemgore su nam darovali balalajke; pjesme pjevamo, čitamo, imamo nešto malo knjiga; molio sam, da nam pošalju, a poslali su sve same neprikladne. Oni ih ne

smiju čitati. Različite brošure, pa onda djela Gorkoga, Andrejeva; nipošto ih ne smiju čitati. Trebalo bi nešto, što podstiče i razgrijava. Nama nije dosadno.

Sablin je svršavao obilaženje po utvrdi. Daska na njenom kraju pokazivala je put prama 14-toj satniji, na utvrdu maršala Focha.

— Hajdemo! — reče on Kozlovu. — Do vidjenja, dragi poručniče! Čuvao vas Gospod!

Sablinu dodje želja, da prekrsti i poljubi toga mladića, koji tako malo nalikuje na ona tri Ajaksa, koja je vidio u zaledju.

— Krasan, divan časnik! — govorio je iza njega Kozlov. — Sva je satnija na njemu.

— Pa čemu onda držite onoga ludjaka?

— Ne može se bez njega. Poradi autoriteta. Ta Jermolov je dječarac. Katkad se satnija zatalasa, našto on strugne k Vercinskome, prošuti s njim pola sata i izadje k satniji: ne može se ništa, veli, zapovjednik satnije je tako zapovjedio. Bijesan, prebijesan sjedi. A oni se smire. Vercinski im je neshvatljiv, pa ne znaju, što se njemu vrze po pameti. Pozna se s vragovima. I boje ga se. Politika, vaša preuzvišenosti, postala je potrebnom, a to je zlo. Vojnici nisu više prijašnji, a i časnici su novi. Evo i 14-te satnije.

Mršavi crnobradi kapetan približavao se Sablinu s prijavom.

VII

Sablina je nešto privlačilo k Vercinskome, u njegovu strašnu utvrdu Mort-homme, u njegov zaklon, u zemljanicu, punu krvavih uspomena i prividjenja, a privlačilo ga upravo noću, samoga. I to je bila svoje vrste ludost: voziti se noću sam bez Davidova i pobočnika na položaje. Dovozio se automobilom s pogašenim svjetiljkama gotovo do samoga Špelevra. Tu bi izišao i rekao upravljaču: — »Ujutro me čekaj u Brežnici, kod pričuvne satnije!« i zašao bi u rovove. Noću su rovovi živjeli. Po spojnim jarcima osjećao se miris kupusne supe i vojnikâ, a duž rovova, kraj puškarnica, stajali su i sjedili ljudi. Često su gruvali topovi. S one strane sijevale bi rakete i kao da se čuo žamor ljudi. Onda bi se naglo stišalo, te bi se iz daleka zaledja čulo naglo približavanje teške huke velikoga metka. Činilo se, kao da se vidi, kako leti. Odjednom gdjegod, posve neočekivano i ne tamo, gdje su mislili, zazuji i zazviždi zrak, prsne jarki plamen osvjetljujući okolinu, odjekne strašan zaglušan grohot i zahuje prskotine rasprskavajući se naokolo. Zatim nastane mučna tišina. Uho osluškuje, ne čuju li se uzdasi, ne viče li tkogod bolnim glasom: »nosiljke!« Osjeća se miris neke kemikalije. Ne baruta, nego oštar miris kiseline. Sve je tiho. Zatim odjekne nečiji glas: — »Kamo je udarilo?« i čuje se odgovor: »Zamalo nije zahvatilo zapovjednikovu zemljanicu«.

Nato zavlada kobna tišina. Vojnici se boje sjediti u zemljanicama, nego se prislanjaju o prsobrane i preprečnice. Gdjetko tiho uzdahne i rekne: »Tako su, eto, Pavlinovci sjedili u zemljanici, a o n o udarilo. I raznijelo osam ili šesnaest ljudi. Nisu ih ni našli«.

A najvećma je ljude smućivalo to, što su i ono bili ljudi, a ništa nije ostalo, da se sahrani.

Noću se prividjaju plinovi. Osobito pred jutro. Odjednom gdjegod na krilu turobno jekne metalna daska, prihvati druga, odjeknu metci i ljudi se uzbudjeno mašaju maske i počinju ih stavljati na glavu, te ne izgledaju više kao vojnici, nego kao strašni demoni, koji hodaju pod zemljom. Istrči kemička četa, prolaze teški časovi. Naglo tuče srce i ne znaš, zašto tuče: da li zato, što te je uzbudjenost obuzela ili te već plin počinje trovati. Kroz mutne naočari maske sve se čini neobičnim i kod zapreka se već prividjaju neki tamni likovi.

*

— Skidaj maske! Nema plinova!

Lažna uzbuna. Magla se podigla s rijeke. Doskora sviće.

Ujutro čitavom frontom odjekuje paljba. Grme topovi i u blijedom modrilu neba često se poput bijelih zečića, čitavim stadima rasprskavaju šrapnele. Aeroplani lete. Jedan, drugi, treći, četvrti, peti. S praskom naših topova počinju se miješati teški, gluhi udarci velikih bomba, koje prskaju, padajući iz aeroplana. Sada ni prsobrani ni pregrade ne će spasiti. Sve se sakriva po zemljanicama, pod zaklone i samo izvidnici stoje kod prsobrana, gledajući pred sebe i šapću molitvu.

Oko osam sati, kad napokon sasvim svane, sve se stiša. U zemljanicama tvrdo spava narod, koji se kroz noć dosta uzrujao; uzduh postaje gušćim, pa je zagušljivije u tamnim rupama. Gdjetko otvori vrata i svježi jesenji uzduh zastaje, ne usudjujući se zaći u zemljanicu. Gusta para izvine se iz nje, a ljudi još tvrdje usnu, napunjajući rov poplavom gusta i čvrsta hrkanja. — »Eh, da ih!« — reče izvidnik i zijevne ili se protegne.

Ta noćna uzbuna, igra na život i smrt, na slučajni zgoditak metka u zemljanicu, zabavljala je Sablina. Noćno boravljenje u istim prilikama s vojnicima, opravdavalo ga pred vlastitom savješću za Karpova i za sve ono, što je izveo kao poglavar. To je opravdavalo njegove generalske naramenice i davalo mu pravo, da zapovijeda i da diktira svoju volju vojnicima. Kozlov, Vercinski, Jermolov i njihovi vojnici privikli mu i zvali ga »naš general«. U njihovom je shvaćanju iskočio, izrastao iznad čitavih desetaka drugih generala; njemu su vjerovali, njega su ljubili.

Gore su ga, naprotiv, osudjivali. Davidov i zapovjednici divizija gledali su u tom prikor sebi, a sami nisu htjeli ni da se izlože noćnim opasnostima, ni da sebi uskrate udoban san u izbama. I opet kao i onda, kad je Sablin kao zastavnik počeo da

izvodi upravo svoju karijeru, govorili su o njemu, da se on dodvoruje, da se prekomjerno trudi, tako su i sada držali, da je to samo težnja za popularnošću, traženje slave. »Igra na Skobeljeva!«... »Čudak«, govorili su o Sablinu.

Ali osim oštrih utisaka, što ih izvodi blizina neprijatelja, Sablina je na utvrdu Mort-homme privlačio i razgovor s Vercinskim, koji mu je podražavao živce. Prvi put je zašao k njemu kao slučajno, odazivajući se njegovu pozivu, u kojem je gledao izazov svoje hrabrosti, i želeći pokazati bijednome gimnazijalcu u sivoj odori s ishabanim bijelim pucetima, da se zastavnik Sablin ne boji ničega. Htio je da pokaže svoju superiornost »desnoga« nad »lijevim« i ništa više, no razgovor ga zanio i uzbudio.

VIII

U zemljanici je, danju kao i noću, gorjela osamljena svijeća. U dubokom naslonjaču, upiljivši bijele oči u postelju i u tamne mrlje na daskama, iznad kojih je visjela uokvirena velika fotografija lijepe garavuše u plesnoj haljini s uvojcima nad ušima, sjedio je Vercinski ispred limena vrča, koji je stajao kraj knjige, sve u onoj istoj kabanici, koja je nalikovala na ogrtač. Pogleda Sablina, kad je ulazio, no lice mu ne izrazi čudjenja. On se nerado pridigne i mjesto prijave i tituliranja, reče naprosto:

— Hoćete li čaja? Ima u čajniku, još je vruć.

Sablin odbije i šuteći sjedne u naslonjač o bok Vercinskome, s licem prema vratima. Maločas se oprostio sa svojom pratnjom, zapovjednikom pukovnije i potporučnikom Jermolovim, kojima je rekao, da želi pobliže da ispita, u koliko je nenormalan Vercinski, kojega poznaje od djetinjstva.

Šutnja je trajala nekoliko časaka. Plamen svijeće, koji se uzbibao kod otvaranja i zatvaranja

vrata, smirio se i opet je gorio crvenožutim jezikom. Sablinove su se oči priučavale tmini i već je razabirao tamne, krvave mrlje na srebrenkastosivom svilenom pokrivaču i crne mrlje krvi na daskama zemljanke, lijevo od portreta. Pogleda sliku. Madžarica je bila bogato odjevena, razgaljenih pleći, dok su joj lijepe punačke ruke bile ukrašene narukvicama.

— Šta vi mislite, što je bila ova žena? Zaručnica, koja je na svoju nesreću stigla u pohode zaručniku i zapala u času juriša? Žena, ljubavnica, ili naprosto djevojka, koja traži doživljaje, pa je došla da utješi svoga staroga ljubavnika? — upita Vercinski ulovivši Sablinov pogled.

Sablin ne odgovori.

— U svakom slučaju, može se reći, nije u zgodan momenat stigla, — reče Vercinski.

— Kako je ona to nastradala? — upita Sablin.

— Naši su probili položaje deset vrsta nalijevo. Madžari nisu ništa znali. U prodor su se bacili zabajkalski kozaci. Počela je panika. Svi su se predali. A što se ovdje dogodilo — tko bi znao? Da li se on pobojao, da će je kozaci po pravu pobjednika udariti na muke, ili možda, nitko nije smio doznati, da je ona bila kod njega, no on ju je ustrijelio, a onda je učinio i sebi kraj.

— Ja ga shvaćam, — reče Sablin.

— Kako ne bi! — reče Vercinski značajno i cinički zahihoće.

Sablin se strese.

— Zašto ste tako rekli? — zapita ga.

— Kako »tako«?

— Ružno.

— Nipošto. To bi bilo suvišno. U tim sam stvarima uvijek bio, jesam i bit ću na vašoj strani; vi ste postupali po pravu.

— O kojoj stvari vi to govorite? — sa zebnjom upita Sablin.

— O drugarici Marusji Ljubovinoj, — reče Vercinski jednostavno.

— Što vi znate? — prenavljajući se, zapita Sablin.

— Ja imam sreću u ljubavnim doživljajima, — reče Vercinski, — možda zato, što sam za njih nesposoban. Poznajem druga Koržikova i sve drugo znam. Promatrao sam i dramu zastavnika Karpova. Zaljubio se čudak u bolnici u veliku kneginju Tatjanu Nikolajevnu i poginuo s njenim imenom na ustima, kod Kostjuhnovke. On je poginuo, a ja nosim georgijevski krst, koji mi nikako ne pristaje i na koji nemam nikakova prava... Takova je pravednost. Sada se moj »kompolka« (komandant puka) Kozlov, najidealnija ličnost, brine i trsi, ali je zaljubljen u svoju ženu i pripazite, ja imadem sva indicija, da ga ona vara s kakovim mangupom, koji na njegov račun ubire cvijeće naslade. I opet, pripazite, — ljubav je uvijek takova: tko ljubi, taj doživljava i kaznu. Čovjek se ne smije sasvim predavati tome čuvstvu. Ali vi niste krivi, ponavljam. Vi niste ljubili. Vi ste samo ubirali cvijeće naslade, a imali ste pravo. Tu je bila taktička pogreška, ovako ili onako: drugarica Ljubovina morala je poginuti. Da nije sama od sebe umrla, možda bismo joj mi morali učiniti kraj.

— Ja vas ne shvaćam, — reče Sablin, osjećajući kako ga strašna sila privlači da ostane tu i da dira u bolne rane, doznajući ono, što mu nikako nije bilo potrebno da znade.

— Kakve su samo prilike, — reče Vercinski rashihotavši se opet. — Ljubav i smrt! Ležaj, na kojem su se spletala u strastvenim ljubavnim trzajima dva mlada i jaka tijela, pa krv, mozak, i sva rugoba i smrtna izobličenost. Uostalom: — i ljubav, ako se promotri filozofski hladno — isto je tako samo rugoba i izobličenost. Jedno nije bolje od drugoga.

— Ja bih htio, da mi razjasnite svoje zagonetne riječi o Mariji Mihajlovnoj Ljubovinoj, — reče Sablin.

— Izvolite. Ali prije dajte da se i ja malko naužívam! Moj sobni uredjaj uzbudjuje. Crnooka ljepotica namiguje nam iz mrlja krvi i mozga... Vi... još uvijek prelijep; za vas rekoše vojnici: »Andjeo nebeski«, a ja... Ja! Mefisto! Vrag, djavo, izmetina sotone. Ha-ha-ha! Hi-hi-hi!

Vercinski zahihoće, a izbraždano njegovo lice iskrivi se u strašan posmijeh. Usta mu se rastvorila, a iz njih provirivali rijetki gnjili zubi. Sablin se zgrozio od toga smijeha. Što sjedim ja s njim, što se natežem? — pomisli. Ludjak! Ali taj je ludjak znao tajnu, koju je u grob odnijela Marusja, pa je Sablin htio razotkriti i saznati njezinu tajnu.

— Znate li vi, što je to stranka? — upita naglo Vercinski, a lice mu se uozbilji. — Ja ne pripadam nikojoj stranci. Ja sam, dragi moj, iznad svega toga. Ja sam Diogen u kapetanskom činu. A? »Njegovo blagorodje Diogen«... Sjajno, zar ne? Diogen, zapovjednik satnije! O masunima ste, sigurno, takodjer načuli? Eh! Svi ste vi nešto načuli, a pouzdano nitko ništa ne zna; i svi ršću, jer je tajna. U davnini je bio hram i u hramu žrtvenik, zastrt teškom zavjesom. Žreci su se molili i klanjali se i dolazile su mase vjernika i obožavatelja samo zato, jer nitko nije znao, što se krije iza zavjese. Ali se našao drznik, prikrao se noću, uspavao stražu, otkinuo zavjesu i pogledao unutra. A tamo — nije bilo ničega. Prašina, smeće, paučina, plijesan. I tome su se molili! Ljudi su proživjeli dvadeset vijekova, a nisu se opametili. Željezna maska! Ah, kako je to zabavno! Masuni! Treća internacionala, sionski dokumenti, Ahasver, Lucifer, Adoniram! Bože, kakova krasota!... Huysman, Crna misa. Skamenjujemo se od uzbudjenosti, ruke nam se koče od radoznalosti. Da nam je znati! A znati se ne može. Ako doznate, izaći će: prašina, smeće

i nečist. I svatko znade, da to i jest tako, ali se boji priznati.

Sablinu se pričini, da je Vercinski izgubio nit razgovora te ga opomene:

— A u kojem je odnosu prema Ljubovinoj sve to, o čemu govorite?

— Hm... Da. Matematički, kao beskonačno velika veličina prema veličini beskonačno malenoj. Ali, da bismo mogli prebrojati tu malenu, treba da se zabavimo velikom. Dakle, slušajte, nabacat ću vam u sitnim crtama evoluciju neke stranke, kao obrazac ljudske tuposti. Ovdje je to na svojem mjestu... No kako da ova izbica nije hram? Pogledajte postelju, pa pokrivač: — potoci krvi, mozga. I potoci strasti! Sve se osušilo, otpada i samo zaudara. Fotografija se smiješi. Vi ćete reći, da je nekad besmrtna duša gledala kroz one jasne oči u aparat i sunce, — gospodar svijeta; lice je otisnuto na papiru. A gdje je ova žena sada? Gdje? Čujete li, kako huči granata?

Zrakom kao da je jurio željeznički vlak. Lice Vercinskoga problijedi. Strah za život pojavio se u njegovim bijelim očima, pa je, otvorivši usta i tresući se čitavim tijelom sitnim grozničavim drhtajima, čekao i slušao, kuda će pasti metak. Negdje na lijevoj strani udari teško, daleko i nekoliko sekunda čuo se zvek i praskanje po zraku raspršenih krhotina i š-šljep, š-šljep, š-šljep — udarale su po pijesku.

— Oh, kako ja to ne volim! — reče Vercinski i lukavo se zaprijeti prstom portretu. — Sve to ona šalje.

— Slušajte, — reče Sablin, ili vi znate štogod o Ljubovinoj, čega ja ne znam, pa ćete mi reći, ili ne znate ništa, pa ću ja otići. Ja ovdje nemam više posla.

— Aha, bojite se? Priznajte, da se bojite. Strašno je to... i privlači. I metci i dogadjaji, što

su se desili ovdje. Mistika. Svi ste vi ponešto mistici. Tako eto privlači i Rasputin.

— Što je s Rasputinom? Kako on ulazi u ovu stvar?

— Pa oltar iza zavjese. Tajna. I svi žele, da doznadu tu tajnu, da podignu zavjesu. A kad podignu, ne vesele se. Pustoš, smeće, jaretina zaudara i djavo ga znao, što još.

— A što vi znate o Rasputinu?

— Znam i o Rasputinu. I o Rasputinu ću pripovijedati. Samo sve neka ide svojim redom!

— Djavo vas odnio, pripovijedajte!

— A vi nemojte ovdje djavla spominjati. Nije mjesto za to. No slušajte. Najprije o beskonačno velikim veličinama. Ima na svijetu sedamdeset mudraca, koji upravljaju čitavim svijetom. A najzanimljivije je to, što nitko ne zna, tko su oni. Woodrow Wilson, Poincaré, Lloyd George, Bukhanan — ne, to su samo lutke. Onih sedamdeset nitko ne poznaje, a ne zna se ni gdje su. Jelda je to lukavo udešeno? Sedamdeset sionskih mudraca.

— Što su ti mudraci? Zar židovi?

— Velim vam: nitko ne zna. I oni, eto, upravljaju čitavim svijetom i vode politiku. Ovaj rat je njihovo djelo. On im je potreban. No, recite, može li biti što ružnije za Rusiju nego ovaj rat? Mi se borimo za Englesku. Zavadili smo se s Njemačkom, s kojom smo tijesno vezani nesamo trgovačkim i položajnim, nego i krvnim interesima, a vojujemo za Englesku, koja nas je uvijek mrzila, prezirala i potiskivala. Mi — i nitko drugi, nego Nikolaj II. i dvoranstvo, — medju nama i vi, sa svom snagom uništavamo ono, na što se upiremo. Zavadili smo se s Baltijcima, koji su tvorili najčvršći oslonac prestolja; razorili smo poljsko plemstvo, koje je naginjalo, ako ne baš izravno prema Rusiji, ali ipak prema prestolju, pa smo izgubili poljsku krunu. A? No, nije li spretno izbačeno?... Generale Sabline, ja vas pitam, koliko je palo vaših hrabrih drugova,

koji su iskreno bili odani prestolju? A? Kolike ste ih vi izgubili, a tko je došao da ih zamijeni? Ja... Ja... Ja... čujete li, ja! Ha-ha-ha!

— Molim vas, Kazimire Kazimiroviću, da se okanite tih priča i politike, pa da naprosto kažete, zašto je poginula Ljubovina? — zapita Sablin.

— Kao da ne znate! A o Rasputinu ne ćete da slušate? Ja znam i o Rasputinu. Dakle vidite, rat je ružan, — a vi ga već treću godinu vodite s idiotskom upornošću. Po volji sedamdesetorice nepoznatih, nikome znanih mudraca... Ali mudraci su iza zavjese i, može se dogoditi, ako se zavjesa pridigne, da će se tamo otkriti ne mudraci, nego podlaci, kradljivci, razbojnici i lupeži... Ha-ha-ha! Hi-hi-hi!

— Ne bi li se moglo to kraće ispripovjediti?

— Slušam, gospodine. Dalje će biti jednostavnije. Dalje je stranka i njezini članovi, povezani stranačkom disciplinom.

— Kakva stranka?

— A zar to nije svejedno? Glavno je, da se bori protiv sadašnjega poretka, i ništa više. Dakle vidite: Koržikov, drug Marije Ljubovine, bio je u stranci, a cilj stranke je bio, da se vojska razori. Sjećate se našega antimilitarizma? Odlučili su, da bi bilo dobro namamiti i vas u stranku, pa su poslali Ljubovinu. Zar vam to nije jasno?

Sablin je šutio. Kako je sve to bilo prosto i kako nije onda on ništa shvaćao i ničemu se domišljao!

— Da... A pokazalo se, da ste vi jači. Razumijete li? U srce se usjekla prokleta ljubav i drugarica Ljubovina zaboravila je sve: i stranačku disciplinu i program stranke i sve je počela promatrati vašim očima. Pored njene ljepote i pored njenoga značaja i uma, vi i sami, mislim, shvaćate, kakav je to udarac bio za stranku. Da nije umrla u porodu, valjalo bi je ubiti. Stranka je nemilosrdna s renegatima.

— No, a o Rasputinu? — upita Sablin mlitavo.

— O Rasputinu je dug razgovor. U njemu ima mnogo i mistike. No izvolite. Do jutra je daleko. A ja po noćima i onako nikad ne spavam. Živci!...

IX

Sav civilizirani svijet drži se na kršćanskoj religiji, — započne Vercinski, a lice mu se uozbilji. Vjera, nada i ljubav. I dok ima ljubavi medju ljudima, oni su slobodni i nikakovih sedamdeset mudraca ne će ih zarobiti. To znači: prva je zadaća zamijeniti ljubav mržnjom, a u tu svrhu valja oboriti vjeru. Vi ste jamačno čuli, kako su naši mladići i djevojke, uhvativši se u kolo, pjevali zvonkim mladim glasovima: — »Odrecimo se prijašnjega svijeta, stresimo njegov prah s naših nogu«. I počeli su se, eto, odricati. Prije svega odbacili su evangjelje. Evangjelje je potrebno samo onima, koji hoće da izuče filozofiju. Platon, Sokrat i Krist: — jednostavno. A ostalima ga ne treba. Kršćanstvo — preživjelost poganstva. Na usta najvećega spisatelja i kumira mladeži, Tolstoja, ismijana je liturgija. Na bogoštovlje se počelo gledati, kao na zabavnu komediju; počeli su zalaziti, da gledaju ples šamanâ (neznabožačkih maga), plesove derviša i tomu slično. Tu je, eto, Rasputin postao potreban. Pa da nije bilo njega, valjalo bi ga stvoriti iz oka, iz boka. Što je kršćanstvo? — Rasputin. Što je Car? — Rasputin. Što je ruski narod? — Rasputin. Zar to nije divno izmišljeno?

— A zar je doista izmišljeno?

— A sedamdeset mudraca? A tajanstvena zavjesa... Vi mislite, da bi Rasputina trebalo ubiti. Pokušajte. Vi niste sposobni za ubistvo. Pa eto i vi! Vi ste vojnik, junak, georgijevski vitez, ranjen — pa jeste li dosad koga ubili? Ako tko od vas u bojnom žaru makne nekoga kundakom, ili ga ustrijeli iz revolvera — a koliko vas iza toga mori nemir, patnja i histeričnost! Ubio čovjeka, užas! Sjetiti se samo Dostojevskoga! Raskoljnikov i ubistvo starice lihvarice i Lizavete. Ta poslije toga je čovjek izgarao. I Sonječki Marmeladovoj se molio i za Sonječkom je pošao i kajao se i ispaštao. Ne, vi ne ćete ubiti. Ubijati možemo samo mi. Ali za nas nema smisla ubijati Rasputina, jer nam je on potreban. Mi smo se uzvisili do ubistvâ! Da, nismo se unizili, nismo pali, kako biste vi rekli, nego smo se upravo uzvisili... Kad mesar ubija govedo i krv brizga, kad ga dere skidajući mu kožu, vi ste mirni, vi s nekom nasladom udišete miris svježega mesa. Predosjećate befsteak, rostbef. Vi hladnokrvno prolazite kraj okrvavljenih trupova, pokraj bijelih, zaledjenih svinja... No, podjite još samo korak dalje. Predjite granicu, pa i s t o t a k o mirno ubijte čovjeka. Stanite kraj njega, uzmite revolver, ispružite ruku i — kraj. Trup. Ali na trupu je odjeća, pa možda ima i novaca... A zar se i sâm trup ne da iskoristiti. Ne može li se okusiti čovječje meso? A? Vi se zgražate, nikako vam se ne će. No, pa onda za hranu zvijerima, psima. Napokon, mogla bi se iskoristiti koža, kosti, vlasi?

— Ostavite to, Kazimire Kazimiroviću, — reče Sablin.

— Zar vam se gadi? A kako onda mislite ubiti Rasputina? No kad ste se odlučili, uzmite onda i sve posljedice na sebe. I pet pudova mesa raščinite. A mi to možemo. Ne znam, jeste li čitali, kako je jedan inženjer ubio čovjeka s nakanom, da ga oplijeni, a onda je raskomadao trup, pa kao mesar po funtu svuda razbacao i razaslao. Uzvisio se čovjek!

— Pa bio je zacijelo lud, — reče Sablin.

— Ne, nije bio lud, nego silan čovjek. Ali da spomenem još i ovo: kad su me ranili i ja se liječio prošle godine, vidio sam — ne znam, da li kod Aleksandra ili kod Knopa, na Nevskom — izložene

lijepe novčarke i na njima natpis: »Od čovječje kože«. Tko bi znao od čega su; svakako treba držati da nisu od čovječje kože. Policija to ne bi dopustila. Ali publika ih je požudno gledala i kupovala... A uzica obješenoga i sreća igračeva? A kradljivačka svijeća od čovječjega sala? Osjećate li, kližemo se mi po nečem strašnom. Neki velmoža i bogataš bio zaljubljen u plesačicu i kad je za mladih godina umrla, položio ju je u cvijeću u lijes, postavio je u svojoj kući, u dvorani i nikad je nije dao sahranjivati... Tako ona leži i danas kod njega... A sjećate li se posljednjega prizora idiota i Rogožina nad truplom... Ha-ha-ha! Hi-hi-hi!

— To je sadizam.

— Dragi moj! A ako ja u tome sadizmu odgajam mladež. A? Stvorit ćemo te smione ljude. Bit ćemo, kao bogovi! I u more, u sinje more u raskopčanoj djačkoj kabanici i u krznenoj kabanici, s mufom u ruci, uhvativši se za ruke! Kolika širina! I crven barjak revolucije i prkosni zvuci vesele marseljeze! No, slušajte, slušajte!... Boga nema, evangjelja nitko ne čita i ne zna. Pamte ga samo neki starci, kojima se svi podruguju. Ubistvo — nije više prestupak. Ljubav — samo životinjski akt postoji bez ikakove predigre. Vlasništvo — kradljivost. A? Sve je dopušteno, sve se može... Kakova širina! U kabanici i u krznu u hladno, sinje, nepoznato i beskrajno more!

— Vi govorite gluposti.

— Ja... Ne, vaša preuzvišenosti, bar ja ne govorim gluposti. To vi govorite — inteligencija. A što vi hoćete od naroda? Slava i čast su ludosti... Dolje s georgijevskim krstovima! Bio sam u bolnici. Vojnik, vojničić, mornar, mornarčić — junak, kumir izabranih dama. Junaštvo vojnikovo, heroičnost vojnikova! Časnika su prešutjeli, generale su kritizirali i pljuvali na njih. Junak rata je prosti vojnik. Junak mira — narod... Historija? — ne treba je. Nauka? do sto djavola s njom. Pi-

smenosti ne treba. Sjede akademici i profesori, čujete: — akademici i kao Pavel Ivanov, mudruju, kako da proždru slovo »jat«! Danas ste: — »vaša preuzvišenosti«, ali ako ja koraknem jedan korak napred, nazvat ću vas »gospodin general«; iza toga možda ću vas nazvati po krsnom imenu i po očestvu, a poslije toga — »druže«, dok vas napokon ne uhvatim za grlo i stanem daviti. Danas da vas ne pozdravim, a sutra da vas isprebijam u tamnom hodniku.

— Vi se zanosite u govoru, duboko poštovani, — reče Sablin ustajući. Ustane i Vercinski i utrne svijeću. Kroz nevelike prozore počelo se pomaljati mutno svijetlo. Počelo se daniti.

— Što će od svega toga biti? — zapita Sablin. — Stado skotova? Zar će se kameno doba povratiti?

— Da, — odgovarao je hladno i oporo Vercinski, odrezujući svaku riječ, — da, to će biti stado. Panurgovo stado, kojim će lako vladati ona sedamdesetorica, što sjede na vršku. To će biti njihovo roblje. Oni će im pete cjelivati i zanosno kliktati za svaki darak. Njima će se činiti, da su slobodni, jer ne će biti ničega, što bi susprezalo i što bi uzvisivalo. Vjera, nada, ljubav, slava, čast, poštenje, nepovredivost ličnosti, imovine: — oni će biti slobodni od svega toga. Oni ne će poznavati svoje prošlosti, a ne će misliti ni o budućnosti. Živjet će časovit život.

— Oni će izginuti.

— Možda. Ali će to biti nov svijet, nimalo nalik na stari...

Sablin uhvati za kvaku.

— Sve što ste mi govorili, bilo je bezumlje.

— Samo čista istina... Podjimo. Zora sviće, pa ću vam pokazati istinu u potpunoj njezinoj odvratnosti. Naš pukovnijski zapovjednik ima ženu Zoju. On je naziva Zorkom. Već je gotovo mjesec dana, otkako ni na jedno njegovo pismo ne odgo-

vara. Ja imam vijesti, da je okružena ljudima novih shvaćanja i principa i da je na rubu bezdna, ako se već nije svalila u nj. A on se njoj moli. Svakoga jutra u zoru, prije nego što podje u svoju zemljanicu, da se zaštiti pred aeroplanima, izlazi iz rova i dugo stoji nad njim i gleda, kako se nebo na istoku rasplamsava zlatom. Moli se svojoj Zorki, moli se Bogu, da dodje pismo, da Bog sačuva njegovu Zorku... Ha-ha-ha!... Hi-hi-hi... Čudak!

Sablin već nije slušao Vercinskoga. Izašao je iz zemljanice i pošao rovom, koji je bio prazan. Nebo je bilo jasno, hladno, blijedo-modro, mogao se očekivati napadaj aeroplana i svi su se ljudi posakrivali po zakloništima. No još je vladala tišina. Vercinski je išao za Sablinom.

— Nemojte me pratiti, — reče Sablin uzbudjeno. Vercinski mu je bio odvratan.

— Pa ja vas ne pratim. Ja idem po potrebi, — reče Vercinski.

— Skot! — pomisli Sablin i slegne ramenima.

— No pogledajte, molim vas, nisam li vam govorio?... Nadesno, nadesno, — prošapće Vercinski hihoćući.

Sablin nerado pogleda. Na strmini humka stajao je nepomično osamljen stasit lik. Oni su tom liku bili tako blizu, da je Sablin jasno razabirao blijedo, profinjeno lice, koje se u nekoj ljubavnoj muci uperilo prema istoku. Činilo mu se, da čuje, kako Kozlov šapće: — »Zorko! Zorko moja! Gdje si ti!...«

— Kako vam se to svidja! Kako ćete to nazvati?...

— Ljubav! — pomisli Sablin, gledajući Kozlova zaneseno, te požuri korak, kao da želi izmaknuti Vercinskome, koji je otraga zlobno hihotao, te se bez ikakova stidjenja zaustavio kraj traverze.

— Ljubav, — gotovo glasno reče Sablin osjetivši, kako mu se srce steglo.

I sada već jasno i glasno sam sebi izgovori nježno, slatko i radosno mjesto drugoga:

— Ljubav!...

X

Iza ratnog navještenja nije Zorka Nikolajevna Kozlova ostala u onom gradu, u kojem je stajala pukovnija njezina muža, nego je, kao i većina porodicâ, ostavila vojarnu i otputovala u Petrograd. Otac su joj i mati poumirali. U Petrogradu nije imala nikoga osim blijedih, ali slatkih institutskih uspomenâ i nade, da će sresti koju od prijašnjih drugarica. Dva mjeseca prije rata umrla joj tetka i ostavila joj u Petrogradu neveliko nasljedstvo u namještaju za pet soba i glavnicu od pet tisuća u serijama državne banke.

Za Kozlove, koji su živjeli od časničke plaće, to je bio čitav imetak, pa je Zoja Nikolajevna počela da strastveno uredjuje svoje prestolničko gnijezdo. Maštala je, da će iza rata, koji po njezinu mišljenju nije mogao da potraje dugo, nagovoriti muža, da se nekako smjesti kod glavnoga stožera, intendanture, ili u vojno-prosvjetnom odsjeku, pa da žive veselim prestolničkim životom. To je iziskivalo i obrazovanje malene Valje, koje se primicalo. Pošlo joj je za rukom, da nadje stan od pet malenih sobica u Puškinovoj ulici i prvih ratnih mjeseci zabavila se uredjivanjem toga stana. Uzela je sobaricu Tanju, mlado, lijepo i lakoumno stvorenje, koja se kitila lijepim pečama i doskora postala ljubimica Zoje Nikolajevne. Od Aleksandra Ivanovića dolazila su joj često pisma i bila su nježna i dirljiva; ona je njemu pisala svaki dan. Briga o malu Valju i o garderobu gutala joj je mnogo vremena; večeri je prikraćivala ili sama u kazalištu, ili zajedno sa Tanjom u kinematografu. Kod nije se za-

rodila neka strast za kinematograf, pa je pažljivo pratila svaki novi film.

Ali je uvijek bila sama, pa joj je to počelo dodijavati. Stan je bio uredjen kao škatuljica. Iznad velikoga ogledala visio je u valovima, nad toaletnim stolićem, ružičast gaz; spavaonica vesela i svijetla odisala je nježnim mirisima. U gostinjskoj sobi bile su po stijenama pribijene okrugle japanske lepeze, stajao je glasovir, a po njemu bile razasute fotografije i porculanske igračke; na stijenama su visjele gravure, prikazujući Madonu s angjelima, stado ovaca u gorama, švajcarsko selo s vodopadima. Pokućstvo je bilo starinsko, solidno, od čvrste orahovine; ona ga je prekrila svijetlim ripsom s ružičastim sitnim cvjetićima, postavila vazu s umjetnim paomama, pa je tako postalo sve vrlo lijepo i umiljato. Da joj ne bude dosadno, sastavila je sebi po muževljevu savjetu raspored rada, udarala u glasovir i pjevala, čitala francuski, risala, sigrala se i šetala s Valjom, turajući je pred sobom u ružičastim kolicima; polazila je kazališta i sve sama pa sama, a kome da to ne dogrdi? Činilo joj se, da je počela starjeti, da je njezina mladost uništena; da joj je život dosadan; često se zamišljala i istraživala, da li je uopće imala kada radosti u svom životu i nije ih nalazila. Sjela bi pred ogledalo i pozorno se promatrala i zadavala pitanja. Nema li možda već borâ na licu? Nema li sijedih vlasi? Ali borâ nije bilo. Iz zrcala ju je gledalo mlado lice potpuno zrele žene od dvadeset i sedam godina, koja se počela debljati od besposlice i dosade, od duga valjanja po krevetu. Svijetlo-kestenjave kose lijepim su naravnim uvojcima padale na čisto bijelo čelo, spuštale se na uši, na ramena; kad je pletenice raspustila, širokim su joj sjajnim valovima prekrivale polovicu ledja. Čelo joj je bilo bijelo, čisto, nešto usko, ali lijepa oblika. Tanke, tamne obrve bile su iznad veoma velikih sivih, blještavih i suznih očiju. Plakala je uvijek mnogo i radi čega god.

Od radosti, od sreće, od boli; ako ju dirne predstava ili iznenadi kakav prizor u kinematografu, odmah joj se javljaju suze u kutovima prekrasnih očiju, vjedje joj se lako zacrvene i prozračna se kaplja skotrlja prema uglu od usta. Nos joj je bio primjereno velik, bijel, čist, nešto odebljao na kraju, ali lijepa prkosna oblika. Usnice pune, blijedoružičaste gotovo su se nezapaženo na krajevima spuštale dolje i pridavale licu prijatno prkosan izraz nezašticenosti i skromnosti. Obrazi su joj bili puni, ružičasti, uši malene, zubi bez ikakova nedostatka, ravni i tako lijepi, da su mnogi mislili, da su umjetni. Ruke i grudi punačke, bijele, nabujale.

Kritizirajući samu sebe strogo, zaključi Zoja Nikolajevna, da doduše nije osobita krasotica, ali da je vrlo lijepa. Sjetila se, kako su se u nju zaljubljivali u institutu, kako su uz nju prianjale malene djevojčice, pisale joj pjesmice, kao drugarice nazivale ju: »milka«, »plačljivka«, »pleurnicheuse«, no voljele su je uvrijediti, natjerati joj suze u oči, pa da je iza toga cjelivaju. U njoj je bilo mnogo ženskoga, nježnoga i sav je njezin ukus bio ženski. Voljela je slatkiše, sentimentalne, ili kako se govorilo u institutu: »srcedirljive« romane, melodrame i ples. Ples je bio njezina strast.

Promatrajući se u ogledalu, sjetila se svoga Aleksandra Ivanovića. On je bio za dvanaest godina stariji od nje. Uzeo ju, kad su joj bile dvadeset i tri godine i kad se počela bojati, da će ostati usidjelica. Da li ga je ljubila? Brak je bio iz ljubavi, ali analizirajući svoja osjećanja sada u samoći, Zoja je Nikolajevna dolazila do spoznaje, da je ona beskrajno poštivala svojega muža, da ga se veoma bojala, a ljubila ga je tek na drugom mjestu, iza tih osjećanja. On je bio fizički silan, mogao ju je svinuti i stisnuti tako, da joj ponestane daha i da joj suze iskoče na oči. Poslije njegovih zagrljaja uvijek joj je ostajalo osjećanje boli i modrice na rukama. Njegova strast ju je nagonila u strah. Osjećala se

*

pred njim malenom i glupom, i kad ne bi bilo njegove beskrajne odanosti prema njoj i njegove spremnosti na sve za nju, ona bi se njega bojala. I sada, u pismima, on joj je davao savjete kao otac, pa je ona osjećala prema njemu ljubav nipošto strastvenu, nego ljubav poštivanja. Aleksandra Ivanovića veoma je volio pokojni otac Zoje Nikolajevne, pa je i na nju prenio to poštivanje. Njezin je otac uvijek tvrdio, da je Aleksandar Ivanović uzor časnika, momak u svakom pogledu, pa je ona bila ponizna prema njemu.

No, naročito u prvo doba poslije vjenčanja, odgojena u zavodu, daleka od života, nije shvaćala njegovih interesa, njegovo poštivanje službe, pa ga je često osudjivala i mnogo plakala. Sjetila bi se kakovog sentimentalnog stiha, zaželjela da mirno sjedi na obali žubor-potoka, pod gustom lipom i da šuti u harmoniji složnog kucanja srdaca, da izmjenjuje rijetke riječi, naoko prazne, ali pune dubokog nutarnjeg značenja. »Kako je tiho!« — reče ona i pred njom sine cijela slika davne, možda nikad neosjećane tihe sreće. — »Je li, dragi, to je već nekad bilo?« — »Što je bilo?« — zapitao je on tako jednostavno, da se njezino srce napunilo tugom i postalo joj teško na duši. Ona osjeća, da je on ne shvaća i da je ne će nikad shvatiti, pa ipak govori: »Bilo je to vrlo davno. Možda prije nekoliko stoljeća. Samo to nije bilo u Rusiji, nego u Engleskoj. Upravo ovako, sjećaš li se, sjedili smo pod golemim drvetom, pod hrastom ili pod kestenom«... Ona je podizala oči i zanosno gledala u daljinu. — »Ne, sjećam se vrlo dobro, bio je kesten. Da, svakako kesten. Nadesno su lunjale ovce s bojom varena vrhnja s vanilijom. Mehaničko zveckanje njihovih povelikih zvonaca miješalo se s tihim prebiranjem pastirske frule, a u zraku je bila isto takova tišina. Sjećaš li se?«

— Ah, ti mila moja fant[illegible]njo! — rekao bi Aleksandar Ivanović, ljubeći sočno njenu punačku

ruku. — Oprosti, ali me narednik čeka, pa moram ići da izdam odredbe. — Nato bi skočio na svoje vitke i lagane noge i odlazio, ostavljajući je samu.

»Da, on je lijep, — mislila je ona. — Ali je sasvim, sasvim drugačiji nego što sam ga ja zamišljala; on mene nikako ne shvaća. I ljubi me, ali me ne shvaća. Grub je, kao i svi muškarci što su grubi«. — I zaplakala bi, ne znajući ni sama zašto. On je uvijek bio zaposlen, uvijek mu je dolazio posao upravo onda, kad bi ona htjela da se dade u snatrenje, da provede s njim u dvoje, da zasvira, zapjeva, da poigra, a — ostajala je sama.

Svoje dijete, malenu Valju, ona je ljubila, ali se valjda nije mogao sav život posvetiti njoj, kad ona još ništa ne shvaća, ne govori nego samo plače. Ali je Zoja bila dobra mati, pa ju je sama dojila i bavila se njome, koliko je mogla.

Aleksandar Ivanović, kako je ona od njega i očekivala, postade herojem. Dobio je georgijevski krst, bio je ranjen bodežem u prsa i ostao je kod čete. Sam on o tom nije pisao. Ali njegovi pukovnijski drugovi pisali su joj zanosna pisma, pisali su, da je bio zato ranjen, što je svojim grudima zaštitio prostog jednog vojnika. Radosno i ponosno čuvstvo, izazvano tim pismima kod Zoje Nikolajevne, bilo je otrovano osjećanjem srdžbe: — »Sve za druge, mislila je, sve za službu, a na mene i na Valju u taj čas nije ni pomislio!«...

Tješila se time, što je njezin muž napredovao u službi. Godine 1915. postala je već ženom potpukovnika i bataljunskoga zapovjednika, istina nekakove nepoznate moročnenske pukovnije, koja umalo nije potekla od moroška (vrst jagode), no ipak pukovnije.

Kakova je to pukovnija? mislila je. Kakovi su časnici? Zacijelo ima zbor muzikanata, pobočnika i menažu. Sinulo bi joj pred očima, kako će ona ulaziti ispod ruke s Aleksandrom Ivanovićem, a

glazbenici će svirati koračnicu za doček, dok će časnici ustajati i kočiti se. Majka komandantica! Ona je htjela, da što prije vidi sve te mile i vesele poručnike i potporučnike u odorama zaštitne boje sa crvenim značicama i s epoletama, kako je posljednji put vidjela u njihovoj pukovniji na Uskrs. Da, to je bilo lijepo. Majka komandantica! Suza miline kliznu joj se iz oka i lagano poteče niz obraz prama ružičastim, divno skupljenim usnicama.

XI

Petrograd se mijenjao pred očima Zoje Nikolajevne. Postajao je sve napučeniji i bučniji. Na ulicama se pojavila nova lica: — bjegunci, Poljaci iz Varšave i drugih gradova privislanskoga kraja. Svuda unaokolo čula se poljska riječ; u tramvajima se nije moglo dobiti mjesta, ulaznice u kazalište počele se teško dobivati, u kinematografima bilo je sve puno.

Svi su se oblačili u zaštitne frenchove engleskoga kroja, nabuhle hlače, svi su postali vojnici, militarizirali se. Častan doktor, profesor, čovjek najmirnijih osvjedočenja odjednom bi izlazio u visokim čizmama sa silno zvonkim ostrugama i s teškom sabljom o boku; kazališta su bila puna mladih ljudi u zaštitnom odijelu i moglo se misliti, da će čitav Petrograd sad na jurnuti na frontu i sjesti u rovove. Na ulicama su visjele vojne objave, obavješćujući o vojnom zajmu; bili su narisani vojnici, metci, taneta. Po ulicama su često prevozili topove, privezane za teretna vozila; vozili su naboje, ispraćivali gomile zarobljenika. Često se mogao vidjeti jedan ili nekoliko ranjenih vojnika u pratnji koketno odjevene sestre milosrdnice; prolazili su ulicama, kupovali, polazili u muzeje, crkve, sabornice, zalazili u kazališta i kinematografe. Grad je bučao i živio, ili se pretvarao da živi ratnim životom. Svi

su nešto radili i negdje služili, a ta služba nesamo da ih je zanimala, nego im je davala i različita zemaljska dobra u obliku državnoga odijela, prehrambine, hljeba, brašna, kaše, konzervi, kojih na fronti nikad nije bilo dosta, no koje su se mogle dobiti u Petrogradu na posebne karte i certifikate.

I žene su sve nešto radile u Petrogradu: pomagale su u ratnom poslu. Pojavile se žene-kočijaši, tramvajske pratilice, žene podvornice i vratarice, zamjenjujući svoje muževe, koji su otišli u rat. I časničke žene bile su mobilizirane. One su pošle medju sestre milosrdja, radile su u različitim skladištima, radionicama, tvornicama, punile naboje, šile košulje i gaće za ranjenike, umatale »darove«, kojima je Petrograd zajedno s drugim gradovima zatrpavao vojnike.

Samo Zoja Nikolajevna nije radila ništa. Ona je bila kao iver, što ga je buran potok pritisnuo o kamen. Naokolo juri drugo iverje, cijela brvna, drveta, žure se nekamo, udaraju o kamenje, a ona ostaje nepomična u tihoj stajaćici, koju je zagradio kamen. Ona bi i htjela da štogod radi, da i ona pomogne tom općenitom ratnom djelu, no nije znala kako i kamo da se utisne. Ušla je u najbližu bolnicu i ponudila svoje usluge, kao sestra milosrdnica; neki srditi liječnik u bijeloj pregači pogleda mračnim i umornim očima njeno krasno lice, spremno na plač, njezinu skupocjenu krznenu kabanicu od morskoga psa i koketnu kapu, te ju zapita: — da li je bila u tečaju za sestre milosrdnice? Ona nije ni slutila, da se to mora učiti. Mislila je, da dotječe, ako bude dobra, brižljiva, ako ljubi vojnike, a ništa drugo da nije potrebno. Odgovori negativno. — »Onda nemam o čemu ni da govorim s vama«, reče liječnik, okrećući joj široka ledja. Iz hodnika je dopiralo jecanje, što razdire dušu i vrlo je neprijatno zaudaralo. Suze poteku licem Zoje Nikolajevne. Ona pomisli: — »Ah, kako su svi muškarci grubi!« — i istrči iz bolnice.

Pošla je k Zimskom Dvorcu, gdje se takodjer vršio nekakav rad. Ali kad je ugledala golema vrata visoke veže, samosvijesnog i dostojanstvenog vratara; kad je ugledala, kako pristaju automobili s bogato odjevenim damama i vlastite ekipaže, ona se pobojala unići. Mučno joj je bilo upoznavati se sa svim tima velikašima i pošla je dalje.

Gorko je bilo, a ona, »majka komandantica« i žena ratnoga heroja nije mogla ništa da radi za rat, i bila je kao tudja u tom ratu, u kojem je njezin muž već prolio svoju krv.

Bila je u Petrogradu osamljena; nije imala ni rodjakâ, ni znanaca, a ako ih je i bilo, ona nije znala njihovih naslova, nije znala, kuda da krene. Pošla je jednom i u sam institut misleći, da će tamo naći savjeta i pomoći. Ali u institutu su bili sve sami tudji ljudi. Vratar je bio nov, a ne starac Ilija Grigorjević; ni glavarica, ni nastojnice nisu ostale na prijašnjim mjestima. Iz velika trijema s ravnim kolonama dahne na Zoju Nikolajevnu takova tamnica, da je, vrativši se toga dana kući, tako duboko osjetila svoju potpunu osamljenost, da se gorko rasplakala i proplakala do kasne noći. Žalila je samu sebe i odlučila, da podje na frontu, ne čekajući ni dopuštenja, k mužu, ostavljajući dijete, i odbacujući sve.

No sutradan se Bog ražalio nad njom i poslao joj promjenu u životu.

XII

Zoja Nikolajevna izašla je poslije objeda, oko četiri sata, pošto se prošetala s malom Valjom, da se prodje Nevskim prospektom i da koješta nakupuje. Bio je prekrasan augustovski dan. Nad Nevskim je jasno sjalo veselo sunce. Brzali su tramvaji, načičkani vojnicima u sivim kabanicama, koji su se poprihvatali po stubama i povješali po zavorima; prolazili su rijetki izvoščici i bučno jurili automobili. Prestolnica je živjela bučnim, uzavrelim životom. Zoja Nikolajevna išla je, gledajući rastreseno naokolo i duboko osjećajući svoju osamljenost u toj gomili.

— Zora, jesi li ti to? — začuje iznenada ushićen mladi glas, i ljepuškasta djevojka u odori sestre milosrdnice s kratkom suknjom, koja joj je jedva prelazila koljena i u visokim žutim cipelama, približi se naglo Zoji Nikolajevnoj. — Zar me doista ne prepoznaješ? Ninočka Berg... No da, ja sam porasla. A ti... Ostala si, kakva si i bila, »milka« i pleurnicheuse.

Zoji Nikolajevnoj doista izbiju na oči suze od uzbudjenja i radosti.

— Bože moj! Ninočka! Kako si se razvila! Ja sam te poznavala, dok si bila sasvim malena, a sada...

— A sada sam izrasla. Pa što je tu neobično? Prošlo je devet godina od onoga vremena, kako smo se rastale.

— Ah, da. Istina, devet. Ne bi čovjek vjerovao, kako vrijeme brzo prolazi. No kako si ti mene prepoznala?

— Pa ti se nisi ni promijenila. Tek si se nešto ispunila i vrlo poljepšala. Muškarčići se zacijelo lijepe za tebe. Priznaj, da gutaš srca! Zar ne? Jesi li udata?

— Jesam. Imam već i prekrasnu djevojčicu Valju. A ti?

— Ne, ja na to nisam dospjela. Sve su to sitnice. Sada će život krenuti drugim putem, pa će udaja biti sasvim suvišna.

— A čime se zabavljaš?

— Bila sam na višoj ženskoj školi, ali sam to ostavila. Upisala sam se u konzervatorij. Dogrdilo mi i to. Onom rutinom pritiskuju svaki talenat, suše birokratizmom, da sam otišla. Sada sam u dramat-

skoj školi. Ja sam pjesnikinja. Moj zbornik soneta, moje poeme i pjesme »O kaljuži« naštampane su.

— Pjesme o kaljuži? — zapita Zoja Nikolajevna. Pričinilo joj se, da nije dobro čula.

— Da. Pjesme o kaljuži. Kaljuža je Rusija. Pjesme su mi alegorične. To je politički zbornik. Bojala sam se, da će ga zabraniti. Trebalo je kojekoga podmazati. A gdje je tvoj muž?

— U ratu.

— On je liječnik, nadam se.

— Zašto? On je časnik.

— Aktivni?

— Ne shvaćam, što misliš pod tim.

— To jest iz staroga režima? Kadetska škola, akademija, sveta, nepokolebljiva vjera u boga, odanost caru, ljubav prema otadžbini, sav onaj užas.

— Što ti to govoriš, draga Ninočka? Kakav užas! Ali tako i mora da bude. Čemu inače umirati, zašto borba! A sjećaš li se instituta?

— Ah, institut! — pakosno reče Nina.

Ona protisne svoju malenu ruku ispod lakta Zoje Nikolajevne i podje s njom u korak, njišući se odmjereno.

— Mila moja, ti ništa ne znaš. Ti živiš u zavjetima starine, a ne vidiš, što se dogadja oko nas. Gdje su tvoje misli?

— Držim: tamo, gdje su misli svih današnjih Rusa... u ratu, — odgovori Zoja Nikolajevna.

— Svih današnjih Rusa! A upravo to ne treba da bude. Izgradjuje se velika, nova Rusija. Ne tamo, u hladnim rovovima, nego ovdje, gdje sve glasnije i snažnije odjekuje riječ naroda, do kojega već dopire nedaleka sloboda. Ogledaj se naokolo. Kakvi su sada postali časnici i vojnici! Pogledaj: od njih više ne zaudara vojništvo na sto vrsta; to nije više rob cara i samovolje, to nije slugan, nego slobodan gradjanin! Gdje si ti živjela ove dvije godine, da nisi opazila tu evoluciju vojske? To ti je, eto, naš rad, rad revolucionarne omladine!

— Živjela sam u Petrogradu, ali sam bila sasvim sama.

— I ni s kim se nisi vidjala?

— Ni s kim.

— Kad te ne bih poznavala ranije, sada ti ne bih vjerovala. Kamo ideš?

— Kući. Hodi k meni. Hoćeš li? Popit ćemo čaj. Razgovorit ćemo se. Pripovijedat ćeš mi. Živjela sam kao u tamnici, kao u samotnom zatvoru, pa doista ništa ne znam.

Ninočka pristane. Pokazivali su joj Valju, ali ona nije izrazila osobita zanosa ugledavši maleno biće, koje se micalo u pelenima.

— Raste buduća gradjanka! — reče Ninočka. — Zora, gledaj da je odgojiš u pojmovima prave slobode i ljubavi prema čovječanstvu!

Ona se odvrati od Valje, koja je zaplakala i podje u jedaću sobu, gdje se prihvatila čaja. Zoja Nikolajevna joj je morala potanko ispripovijedati sav svoj život. Ninočka ju je slušala, kao što liječnik sluša bolesnika, kad pripovijeda historiju svoje bolesti; katkada je prekidala Zoju pitanjima, koja su je nagonila, da se zacrveni.

— A odakle ti to znaš? Ti si djevojka, — reče napokon.

— Zora, ja znam, da me ti ne ćeš osuditi i da ćeš me shvatiti. Ja nisam više djevojka.

— Dakle si udata? — usklikne Zoja Nikolajevna, — pa si me namjerno prevarila.

— Ne. Ja sam se odala slobodnoj ljubavi. Najprije je bio studenat. Ah, kako me je ljubio! Sada je i on časnik, ali novi časnik. Bio je jurist.

— Ninočka. Pa kako je onda to? — usklikne Zoja Nikolajevna gotovo u plaču. — Kako je to moguće? A tvoji roditelji?

— Davno sam već ostavila roditelje. Ah, milka! Ti ne ćeš to odmah shvatiti. Treba da se riješiš buržujskih predrasuda; treba da ti se pot-

puno objasni značenje gradjanske slobode, pa ćeš tek onda shvatiti.

— Kako, za ime božje? Kako da se nisi vjenčala? Jedan, a onda drugi... To mi se čini kao neka strašna mòra.

Ninočka se veselo, neprisiljeno rashihotala, skočila od stola, uhvatila objeručke Zoju Nikolajevnu za lica, izljubila je u usta, oči i nos, podigla je sa stolca, otkinula se na dva koraka nazad, postavila se u tragičnu pozu, složivši ruke na grudima i spustivši lijepu glavu na grudi i gledajući Zoju Nikolajevnu ispod oka, reče jakim glasom, punim dramatičnosti:

— Što dakle? Prezireš me? Preziri! Istjeraj me napolje.

Zoja se Nikolajevna potpuno smela.

— Zaboga, što govoriš, Ninočka! Pa zar te ja mogu prezirati i osuditi?

— Ti si bez grijeha, baci kamen na mene! — reče Ninočka mračnim dubokim glasom i opazivši, da je Zoja Nikolajevna doista spremna da se ozbiljno rasplače, ogrli je, izljubi nanovo i obuhvativši je oko struka, povuče je u gostinjsku sobu.

— Sviraš li? — zapita je, — slikaš, pjevaš?

— Ah, sve mi je dogrdilo. Nemam za koga. Katkada zavijam od dosade, a ne da pjevam, — bolno reče Zoja Nikolajevna.

— A kod tebe je prekrasno. Tako tiho i lijepo, na skrovitom mjestu. Može li se dolaziti k tebi?

— Bože sveti! Kako ću biti sretna, ako mi često budeš dolazila! Hoćeš li, svaki dan? Dodji sutra na ručak, ili još bolje, dodji već na doručak, pa da ostaneš kod mene čitav dan.

— A smijem li n j e g a dovesti? On je pristao muškarac. Sada radi u gardijskom pričuvnom bataljunu. Malo je takvih časnika.

— Pa izvoli! — smeteno reče Zoja Nikolajevna.

— Samo, ako boga znaš, ne govori nikome o tome. Ni mužu nemoj pisati.

— Ja pred njim nemam tajne.

— Ali ovo neka bude tajna! Do bolje zgode. Hoćeš li?

Zoja Nikolajevna pomisli, da Ninočka ne će, da njezin muž dozna o tom romanu, pa zato pristane.

— No, eto, milka! — usklikne Ninočka. — Ti si divna duša. Hoćeš li, da ga odmah pozovem? Divno ćemo provesti vrijeme.

— Ali kako se može tako... bez posjete?

— Takve stvari treba da izbiješ iz glave, Zora. Nikakovih posjeta. Sasvim nikakvih. To je preostatak iz nemile prošlosti, iz feudalizma, viteštva, zadah kmetstva, kitajske ceremonije. Drug Boris toga ne priznaje. Doći će i očarati. Kad on govori, moraš slušati, kad pjeva, otvaraš i ti usta, a kad stane šalu zbijati, pucaš od smijeha. Od njega bi se dao napraviti prekrasan umjetnik conférencier, ali je on partijski radnik i sav se dao na rad naše stranke. Odmah ću ga pozvati. Imaš li telefon?

— Nemam. Našto bi mi? S kime da se razgovaram, kad sam sama samcata u Petrogradu.

— Ah, kako se može živjeti bez telefona! Morat ćemo ga uvesti. Hoću da te uvučem, mili moj leptiriću, u sam plamen revolucionarne borbe.

Ninočka ode do prozora, stane pod umjetnu paomu, složi ruke na grudima kao na molitvu i zaneseno izgovori:

Verige ropstva prokleo narod je radni,
Te je zapalio negašen plamen,
Ruglu predao carizam je gadni
I svuda već podigo crveni znamen!

— Čuješ li ti to, Zora! Jesi li se molila s njim, s narodom našim, jesi li vidjela mlada lica radničke mladeži, koja s nadahnućem ponavlja za tobom riječi molitvene pjesme:

Diž'te se, proljetne klice!
Digle se one — i dvoglavi oro
Posljednju napreže snagu,
Da ne bi iz zemlje tiranin moro
Već i dalje vlast da zadrži dragu!

— Pjesma dvoglava orla dopjevana je i doskora će zalepršati nad narodnim gomilama, nad zbijenim redovima vojnika-gradjanâ — pobjednički crveni barjak! Sjećaš li se, što Gorki pjeva u svom »Burevjesniku«: — »Bura! Skoro će udariti bura! To smioni burevjesnik ponosno plovi med munjama iznad gnjevne huke mora; to prorok pobjede kliče: — nek snažnije udari bura!«... Eto, takove burevjesnike dovest ću ja k tebi, milko moja; dovest ću ti borce za crveni barjak i kad osjetiš dah proljeća, miris slobode — prijašnje će se fantazije razletjeti pred tobom kao prah, kao kućica od karata i ti ćeš okusiti plodove znanja dobra i zla, pa ćeš shvatiti, da je sva prošlost — glupost. Onda ćeš i mene shvatiti, milko, i ne ćeš me osuditi.

— Zaboga, Ninočka? Zar ja mogu tebe osudjivati? Nikad ne ću ni riječi kazati protiv tebe, jer sam ti toliko zahvalna, što me poučavaš. Štošta je prošlo neopaženo ispred mene.

— Ti nisi razabrala novoga života! — reče Ninočka. — Ja ću te poučiti o svemu. Doskora ćeš ga upoznati.

XIII

Sutradan naveče dodje Ninočka sa časnikom. Bio je to jak čovjek gustih, olako vitičastih ridjih vlasi, obrijan, kao glumac, pohotljivih drzovitih očiju. Imao je na sebi lijepo sašiven french, kratke hlače, cipele i ovojke, koji su do koljena stezali debele listove. Lice mu se svijetlilo; bio je debeo i suviše ljubezan. Zoji Nikolajevnoj se nije svidio.

— No eto, Zora, dovela sam ti druga Borisa. Čast mi je predstaviti — potporučnik Boris Matvjejević Knop. Zovi ga naprosto drugom Borisom.

— Ali zašto odmah tako? — zapita Knop. — Neka se mila gospodja najprije privikne na nas, neka nas upozna, zavoli, shvati.

S poštovanjem se poklonio pred Zojom Nikolajevnom i poljubio joj ruku. Zoja je opazila, da je mladić dobra vladanja, da su mu ruke njegovane, na prstima da ima skupo prstenje, a ružičasti nokti da su mu ulašteni i osvijetljeni kao kod kakve mondene dame. Od njega se širio miris parfuma. Zoja Nikolajevna nije znala, o čemu bi govorila, te se zbunjivala, odvikla muškome društvu.

Knop se spusti — na njezinu ponudu — u naslonjač i zamoli da smije pušiti.

— Postaješ nervozan, Borja, — reče Ninočka udarivši Knopa po ruci. — Pušiš. A to je prvi znak, da se uzbudjuješ.

— Gospodja je vanredno lijepa, — reče Knop. — Nisam se tome nadao. A vrlo je teško početi razgovor, kad ne znaš pravoga »creda« onoga subjekta, s kojim valja govoriti.

— Njezin je credo, — reče Ninočka sa smijehom, — Kaiser, Kirche, Kinder, Kleider und Küche; dalje od toga milu Zorušku nitko ničemu nije učio. Otac joj je brigadni general u zabitnom gradu Glupavci, što ga Bog čuva, a muž — kapetan, junački satnijski zapovjednik, georgijevski vitez, sluga caru, otac vojnicima.

— Pa ništa zato, — reče Knop, — sve je to vrlo lijepo. Netaknuta narav, koja koješta nije preboljela, pa će biti i mnogo prijemljivija, negoli čovjek, koji sumnja i koji se već bori. Što vi dakle znate, mila gospodjo? — obrati se Knop prema Zoji Nikolajevnoj.

Zoja Nikolajevna slegne ramenima. Bilo joj je neprijatno, što ju tako pita, kao učitelj na ispitu, ili svećenik na ispovijedi. Ali Knop upre u nju umne

svoje smedje oči, a ona u njima opazi milovanje i ljubav, pa joj srce zadrhta. Pričini joj se iskrenim prijateljem i pravim drugom.

— Trpite i vi za našu zlopatnu otadžbinu? — ulagujući se zapita Knop.

Zoja Nikolajevna je šutjela. Suze su joj se nehotice sabirale u kutu trepavicâ, pa su prekrasne njene velike oči od toga bliještale. Kutovi usnica joj se spuštali; bila je gotova da zaplače. Knop shvati njeno duševno stanje i započne sam. Govorio je lijepo, slikovito; mekani njegov bariton romonio je i prelijevao se čas jačajući, a čas slabeći gotovo do šapata.

— Ratuje se, — govorio je Knop. — Evo već treća godina, što traje strašno poguban, po žestini nezapamćen rat, a kraja mu se ne vidi. Milijuni gladnih udovica, ostavljene djece, do tala razrušena država. Tamo, na fronti loše odjeveni, bosi, gladni vojnici, koji proklinju svoju sudbinu i spremni su da ustanu protiv časnika, koji ih nagone na ubijanje.

— Aleksandar Ivanović mi je pisao, — skromno prekine govornika Zoja Nikolajevna, — da su dobro odjeveni, da su siti i da svega imadu. Osobito dok je bio u zarajskoj pukovniji. Pa i sada, primivši novu pukovniju, pisao mi je, da mu je pošlo za rukom sve pribaviti i vrlo dobro obući vojnike. Molio je, šta više, da mu ništa osim duhana i cigareta ne šaljem, jer svih tih darova, različitih šalova i majica vojnici već nemaju kuda da ih spreme; on ih prodaje, pa to razvratno djeluje na vojnike.

— Vaš je muž, — reče Knop, — po svoj prilici osobit čovjek. Takovih časnika, kakav je on, malo ima. Gotovo ih i nema. Ono, što ja saznajem s fronte, sasvim je obrnuto. Vojnik je iznemogao u borbi.

— Dakle bi trebalo sklopiti mir? — upita Zoja Nikolajevna.

— Mir je sada nemoguć. Mi se ne možemo iznevjeriti saveznicima, a saveznici ne mogu sklopiti mira prije nego što ne razbiju Njemačku. Potrebna je pobjeda.

— Ah, pa oni se toliko trude! — usklikne Zoja Nikolajevna.

— Ali ne će nikada pobijediti, dok stari, preživjeli svijet ne ustupi mjesta novome. Ideja monarhije preživjela je svoj vijek i monarh nije više potreban narodu... Monarh je beskrajno kompromitiran u očima naroda. Rasputin sa svojim strašnim uticajem na ratne i državne poslove; Aleksandra Fjodorovna, koja naginje Njemačkoj; nemoguća imenovanja, koja vode vojsku do poraza: — sve to pokazuje, da je stari svijet dozrio za pad, a u zamjenu mu dolazi prekrasan novi svijet.

— Pa što će onda biti?

— Bit će vječni mir, sloboda, jednakost i bratstvo medju ljudima. Zar mi možemo živjeti, ako smo ljudi i ako u nama kuca ljudsko srce... zar možemo živjeti, kad znamo, da se naša braća kine po tamnicama, da su Perčinski i Zerentui prepunjeni obrazovanim, umnim ljudima, kojih je sva krivnja u tome, što su, trpeći za narod, htjeli pružiti ruku bratu, koji pogiba! Kako možemo mirno spavati na mekim posteljama, kad divlji žandari u isto vrijeme u kupeju vlaka nekažnjeno siluju djevojku, okrivljenu zbog političkoga prestupka? Možemo li mi jesti i piti, dok se po tamnim zakutcima tvrdjavâ strijelja i dok se u zoru po dvorištima tamnicâ dižu vješala. Mi žedjamo za slobodom ličnosti i nepovredivosti privatnoga stana. A gdje je to? Shvatite riječi nečitana i ovdje neštampana pjesnika:

Uapšen! — Kô rulja su prodrli noću,
U sve se ormare, škrinje uvukli;
Kada bi mogli nasitit zloću,
Iz njeg bi srce i dušu izvukli...

Žandar, redarstvenik i pazikuća, zveket lanaca i okovi na svaku slobodnu riječ, na svaku misao, koja ide za tim, da zaštiti brata stradaoca! Može li se sve to podnositi? Jeste li vi mislili, Zoja Nikolajevna, da su svi oni mladići, djevojke, čiste ruske djevojke, prekrasni mladići, koji su se odrekli udobnosti i konforta bogata života i otišli od roditelja, da su oni nevaljalci i prestupnici? Jesu li Pisarevi, Dobroljubovi i Herceni zaslužili progonstvo i tamnicu? A oni, koji su slabim silama htjeli izraziti svu moć narodnjega gnjeva, oni, koji su pošli da krvlju doviknu o uzbudjenosti narodnjoj — svi ti Risakovi, Željabovi, Perovski, Marusje Spiridonovne — zar su svi oni zaslužili vješala zato, što su se osvećivali za povrijedjena prava i borili se za slobodu? Zar vi doista mislite, da smo mi njihova imena zaboravili? Da ne pamtimo njihovih okrvavljenih grobova, te da smo ih zaboravili u progonstvu? Oni nisu poradi sebe legli u rani grob, nego za nas. Vaša prijateljica rekla je, dakako u šali, o vama, da Kaiser, Kirche, Kinder, Kleider und Küche sadrže sav interes vašega života. To je zato, što vi niste čuli drugih svetih riječi: bratstvo, jednakost, sloboda! Sloboda ličnosti, sloboda govora, sloboda štampe, sloboda sastajanja, štrajka, nepovredivosti osobe i obitavališta — zar to sve nije iznad svega drugoga? Dolazi, Zoja Nikolajevna, nova, mlada Rusija, pa bismo mi htjeli, da vi ne zaostanete za nama. Čovjek uz čovjeka, u zbijenim mladim redovima poći ćemo prama svetoj slobodi i doskora će doći dan, kad će se topovi i puške uskratiti da pucaju po svojoj braći.

Knop pridje glasoviru i sjedne na stolčić. Uhvati nekoliko snažnih akorda marseljeze.

— Kakva muzika! Kolika sila! Kolika moć! A? — I zapjeva prijatnim baritonom:

Marseljeza, stara himna,
Neka ječi skladbom novom —

I nek drhće sada himba
Tu pred silnom snagom ovom!
Nek u pjesmi slobodnoj, jakoj
Sada ih šiba oštar taj bič,
Zov taj snažni, pobjedni klič
Golemi klič, medj'narodni:
Proletarci svih zemalja,
Združite se u čvrst stav!
Na boj, na boj,
Na smrtni boj,
Diž' se, narode sav!

— Vi treba da naučite riječi te himne slobodi. Mi ćemo poći s vama u složnim redovima i izvojštit ćemo slobodu!

— Rat! — tiho reče Zoja Nikolajevna i zašuti.

Ona je imala zelenu kartu u mjerilu od deset vrsta, što ju je kupila u trgovini glavnoga stožera. Na njoj je ona crvenom i modrom olovkom označivala prema novinama i pismima Aleksandra Ivanovića ona mjesta, gdje su se bile bitke. Sve te Brežnice, Ljubašovi, Rutke Crvišta, Volje Snjaticke bile su joj blize i poznate. Tamo se bio tajanstven, nepoznat rat, o kojem je ona imala nejasan pojam iz novina i ilustriranih priloga. Tamo je bio užas i smrt, no onamo su se upravljale njezine žudnje, svi uzdasi i sve molitve.

— Rat, — reče Knop, — nije tamo, nego je ovdje. Pobijedimo li ovdje, poletjet će tamo sve do bijesa i slobodan će narod skršiti neprijatelja i protjerat će ga daleko preko granice ruske zemlje. Najzad, što su — granice ruske zemlje? Nikakovih granica, nikakovih carinara ne će poznavati buduće bratstvo naroda!

Knop je govorio i kod čaja i poslije čaja. Govorio je gotovo čitavo vrijeme sam. Nije dao da mu se uzvraća. Pa da li je i mogla štogod uzvratiti Zoja Nikolajevna, kad je sve bilo tako divno? No njoj je ipak bilo gorko u duši. Junaštvo njezinoga

muža, njegov georgijevski krst, to, što je ona, Zoja Nikolajevna, majka komandantica, što će njezinog Aleksandra Ivanovića i nju dočekivati u menaži pukovnijskom koračnicom i što će nadzorni časnik podnositi prijavu, — svega toga kao da u budućoj Rusiji ne će biti. I ona nije mogla zamisliti, što će onda biti na mjestu moročnenske pukovnije i njezina Aleksandra Ivanovića? Ispadalo je nekako prazno mjesto. Bučna i grlata golema masa nekakovih proletaraca izbijala je uz drhtave zvukove marseljeze, što je za nju tako čudno zvučalo, a u toj se masi gubila bez spomena ličnost njezina Aleksandra Ivanovića i nje same bez ikakova junaštva i svetoga krsta... Ona nije mogla toga obuhvatiti. Htjela je da stavi mnogo upita, najsitnijih, ali i najvažnijih za nju. Hoće li ona biti »barinja« i hoće li joj služiti njezina Tanja? Hoće li moći polaziti u crkvu i o Božiću kititi drvce za Valju, a sama gledati od suza vlažnim očima plamičke i sjećati se prošlosti. Hoće li ostati proljetnje macice i svijeće, s kojima je tako ugodno dolaziti kući štiteći ih papirom ili dlanom od vjetra; hoće li biti Uskrs, jaja, »kristosovanje« i butina na stolu? Kao da se sve to zabacivalo i kao da je tonulo u neobuhvatno širokoj ljubavi i slobodi, no bez toga kao da je nova Rusija izlazila nekako šarenom, bučnih živih boja, ali u isti mah i suviše sploštena.

Ali se Zoja nije usudila da o tom što zapita, a Knop je samo govorio i govorio.

Kad je iza ponoći odlazio, Ninočka ga pusti napred, a sama ostane na čas u predvorju da izmijeni s prijateljicom utiske.

— No, Zorjuška, a kako ti se svidio moj Borja?

— Ah, osobito, — bolno odvrati Zoja Nikolajevna.

— Jelda je on uman čovjek? Ja ga držim genijalnim.

— Dakako. Ali ja mnogo toga nisam shvatila.

— Pa u prvom početku se i ne može shvatiti. Ne ide to najedanput. Mi ćemo često dolaziti i onda će ti postepeno sve postati jasno. U oktobru dolaze u brzometni tečaj u Oranienbaum tri njegova druga — Osetrov, Hajduk i Šlosberg — vatreni momci! Ja ću ih svakako dovesti k tebi. Knop je teorija i učenost, a oni — mi smo ih prozvali Atos, Portos i Aramis — oni su praktici. I kakova snaga! Pravi vitezovi, razbojnici. No da, ona prva dvojica dolaze iz naroda. Crnozemna sila. Ali prekrasni mladići! Jesi li zadovoljna?

— Ah, osobito! — odgovori kroz suze Zoja Nikolajevna ispraćajući prijateljicu.

XIV

Ninočka je zalazila k Zoji Nikolajevnoj gotovo svaki dan i gotovo ju je uvijek pratio Knop. Zajedno su objedovali, polazili u kinematografe i u kazališta, pili čaj uz zakusku i Knop je dotjerivao Zoju Nikolajevnu, otvarajući joj one široke vidike, koji će se razastrti u novoj, slobodnoj, socijal-demokratskoj Rusiji. Po njegovim riječima silazilo je na zemlju carstvo božje, Velika Istina, i na zemlji se stvarao raj. Zoja Nikolajevna se zanosila slušajući ga. Ne će biti smrtne kazni, ne će biti tamnice ni progonstva: svi će biti sretni, ne će biti uvrijeđenih i neutješenih. Kako će to biti divno, kako lijepo! Ali, ostajući sama i prekapajući u svojim mislima sve ono, što su govorili Knop i Ninočka, koja se trsila da po mogućnosti osposobi prijateljicu, Zoja Nikolajevna nalazila je u budućem raju mnogo takovih potankosti, s kojima se nije htjelo pomiriti njezino srce. Zar sam ja, mislila je, doista toliko zastarjela, postala takovom buržujkom i toliko se udaljila od naroda, te više ne mogu da se odreknem preživljene starine i da shvatim sav čar i krasotu socijalnoga raja?

Bio je blagdan, oštar jesenji zrak donio je neočekivanu oktobarsku mrzavicu; kroz otvoreni prozor dopirali snažni udarci zvonâ sa Znamenske crkve, njima je s desna odgovarala slabija, zaglušena gradskom bukom, Vladimirska zvonjava, a izdaleka, tonući u prozračnom modrilu blijeda neba, brujalo je Kazanjsko zvono. Ta zvonjava podizala je sa dna srca uzbudjene uspomene. Isto tako osluškivala je ona zvonjavu u institutu, kad bi otvarali prozore i svoje bi zvuke sipala Znamenska, a odgovarala joj Vladimirska, a sve zaglušivala Kazanjska saborna crkva. Kako je to bilo divno na Uskrs!

U novoj Rusiji svega toga kao da ne bi trebalo. Knop se toga pitanja vrlo oprezno doticao. Ninočka pak na izravno postavljeno pitanje o crkvi, odgovori sa smijehom: — »Bolje je bez popova. Što će nam popovi?! Oni samo gule i zavaravaju narod«... Zoja Nikolajevna sjećala se sa zanosom mile blagosti, koja ju je obuzimala prije pričešćivanja, osjećanja duševne čistoće i težnje u visinu poslije pričesti, bijele haljine, kićena češljanja, kasnoga čaja i one predusretljivosti ukućana prema pričesnici, Kristovoj zaručnici, i njoj bude do bola žao svega toga. Kod Knopa je izlazilo tako, da će crkva doduše ostati, a tko hoće, može ju polaziti i vjerovati, a tko ne će, nitko ga ne će priječiti. Tajanstvo nije tajanstvo, nego naprosto lično zadovoljstvo, a bogoslužje u hramu po svom se smislu ničim ne razlikuje od kazališne predstave. Djecu učiti zakonu božjemu, nije se namjeravalo, ali tko baš bude htio, može dozvati k sebi u kuću svećenika, pa neka ga tamo uči. Sloboda!... Zoja Nikolajevna je znala, da se medju ljudima vrlo brzo i lako razvija loše načelo, a jedino sredstvo za borbu s njim strah je božji, blagost srca, ljubav kršćanska — sve ono, što daje vjera i molitva. Razmišljajući o Valji, već je dočaravala sebi slike, kako će prve riječi, što će ih naučiti, biti riječi molitve. Njoj se

ukazivala njihova udobna jedaća soba s ikonom u kutu, Aleksandar Ivanović za stolom, kakav gost, stari dobri prijatelj, časak zatišja. Svi tonu u duboko razmišljanje, staju za naslonce stolaca, služavka sa zdjelom juhe takodjer nepomično zastaje na vratima, a dječji slabi glasić sabrano izgovara, gledajući na ikonu: — »Oči vsjeh na Tja, Gospodi, upovajut!« zvuči u blagoj tišini.

Toga, eto, ne će biti...

Po Knopu i po Ninočki izlazilo je tako, da toga ne treba, pa ako gdje i bude, to će drugi gledati s lakim posmijehom, kao neku nastranost i obijest.

Nije se to svidjalo Zoji Nikolajevnoj.

Knop i Ninočka postojano su tvrdili, da je car učinio vrlo mnogo zla Rusiji, da su carevi uopće mučili i tiranizirali narod, pa nesamo oni, nego i uspomena njihova, opis njihovih čina i junaštva, historija, moraju biti uništeni i izbijeni iz pameti narodne. Cara nisu nazivali drugačije nego »tiraninom«, »krvavi Nikolaška«, te su joj kradom pokazivali nakazne karikature, od veće česti njemačke proizvode.

Zoja Nikolajevna nije uopće poznavala cara, ali je vrlo dobro pamtila onu užurbanost, koja je nastala u institutu, kad je u nj stigao car sa caricom. Nju je tada obuzela takova uzbudjenost, da nije jasno razabirala ni njihovih lica. Nešto svijetlo, sjajno, nipošto nalik na ljude, prolazilo je dvoranama; netko je deklamirao pjesmu, sav se institut gibao kao more i klecao u bijelim pregačama u dubokom smjernom poklonu... Zoja Nikolajevna, pitomica šestoga razreda, plesala je s pitomicom Sjedovom karakteran madžarski ples i nije znala za sebe od sreće i uzbudjenosti. Kad je car odlazio, izvukle su mu gospodjice iz džepa rupčić, poradi kojega je nastala strašna gužva; zatim su ga raskidale na komade, pa se kod Zoje Nikolajevne i danas čuva malen komadić batista od careva rup-

ćića u škatulji skupa s njezinim vjenčanim fleurs d'orangama, vjenčanim svijećama, s vlasima njezine Valje, koje su joj odrezane kod krštenja.

Sve, što se dobro dogadjalo u životu njezina oca, a sada njezina muža, dogadjalo se »po carskoj milosti«. Pa i nedavno, kad je Aleksandar Ivanović dobio moročnensku pukovniju, čestitale su Tanja i kuharica Zoji Nikolajevnoj na »carskoj milosti« i Tanja je u pekarni naručila veliku pletenicu s vanilijom i grozdjicama i to dala uz čaj povodom — »carske milosti«.

Bez suza u očima i bez raznježenosti u srcu nije Zoja Nikolajevna mogla slušati ruske himne, pa je sve, što se odnosilo na cara i na Rusiju, bilo za nju svetinjom.

U novoj Rusiji svega toga ne će biti. Mjesto cara bit će narod. Sam će narod, govorio je Knop, preko svojih izabranika izvršivati sve svoje poslove. Knop joj je mnogo objašnjavao veliko značenje izravnoga, jednakoga, tajnoga i sveopćega prava glasa, nazivajući ga »svetim četverorepom«.

Ostavši Zoja Nikolajevna sama, dohvati mali djački atlas, rastvori zemljovid ruskoga carstva i nabravši bijelo čelo i skupivši obrve, zadube se u ponavljanje institutske geografije. Geografiju je voljela te je uvijek imala iz nje odlično. Gledala je velike zelene površine, po kojima su se, kao zmije, vijugale crne rijeke, pa onda krajeve, gdje nije bilo željeznica i veoma rijetko se vidjela imena čudnih, nevidjenih gradova. Čitala je: Jakutsk, Jenotajevsk, Kolimsk, Petropavlovsk, Gižiga. Spuštala se niže prema skromnoj blijedo-žutoj mrlji, okruženoj smedjim gorama i čitala nazive: Prževaljsk, Džarkent, Kokčetav i mislila, kako će se tamo izvršavati izbori, kako će se odande na jelenima, na psima, na konjima, preko šuma i gora, preko tajga i tundra, preko pustinja i stepa zaputiti svi oni Samojedi, Jakuti, Burjati, Kirgizi i kako će oni mjesto cara upravljati Rusijom...

I Tanja će upravljati i njihov služak Tatarin Ibrahimka, krivonogi, koji se svemu smije i ništa ne shvaća i kojega Zoja Nikolajevna nije smatrala ni čovjekom.

— Pa što, ako i oni dadu svoj glas na izboru? — rekao je Knop.

Govorio joj je o Dumi. Sjetila se sličicâ o dumskim sjednicama, sjetila se svojih utisaka, kad je pohodila Dumu i visoka stasita lika i širokih gospodskih kretnja Rodzjankovih.

Car ili Rodzjanko?...

No, dakako, Car. Rodzjanko je bio čovjek, a Car...

No ona nije smjela da kaže sve ono Knopu, što je mislila. Ona je osjećala, da je u Knopa, kao i u svih onih, koji su s njim, razvijena takova mržnja i pakost prema Caru, da ne valja o tome govoriti. Ali je strašna bila pomisao, da će Jakuti, Burjati, Samojedi, Tanja i Ibrahim zajedno s Rodzjankom rješavati ruske poslove, navještati ratove, sklapati mir, slati poslanike. A hoće li uopće s njima htjeti da razgovaraju tamo, u Evropi? — mislila je Zoja Nikolajevna, ali je šutjela.

Dalje je po Knopovu pripovijedanju ispadalo sasvim čudesno kao u priči. Vojska i policija, sud i tamnice ukidaju se kao nepotrebne. Glavni povod svih ljudskih prestupaka, novac — dokida se. Sve, što je čovjeku potrebno za život — hrana, odjeća, stan, sve će to biti zajedničko i davat će se prema potrebi ljudima besplatno.

Hoće li to biti dobro? mislila je Zoja Nikolajevna. Uveli su eto karte na šećer, na brašno, u intendantskom skladištu izdaje se na namire krupica i konzerve, a nipošto badava nego za novac, pa koliko se samo valja truditi stojeći u redovima i prolazeći od gospodjice do činovnika i od činovnika do dvoritelja. Ne, prije je bilo i te koliko jednostavnije: — ušao si, uzeo i platio. Ona je izrazila Knopu svoju sumnju o praktičnosti takova

sistema, ali on slegne ramenima i reče: — »Buržujska psihologija« i počne joj na dugo i potanko pripovijedati o zamjeni rada za produkte. Rad spisateljev, činovnikov, umjetnikov, glumčev izjednačuje se s radom postolara, poljodjelca, stočara; izračunavao se i nekako čarobno prevraćao u pravo na sobu, na postelju, na pokrivač, na komad kruha, na objed u zajedničkoj blagovaonici, bocu piva, sjedalo u kazalištu.

U predodžbi Zoje Nikolajevne pojavljivali se ne pojedinci ljudi, ili individualnosti, kako je govorio Knop, nego nekakove skupne ličnosti, čopori, stada od ljudi, koji su nešto radili, a najvećma su zajednički jeli i sjedili u kazalištima. Bilo je neobično, neživotno; napominjalo je slabu Wellsovu fantaziju, a uglavnom je bilo neshvatljivo.

— No, ako ja ne ću da budem u zajednici, u zajedničkoj blagovaonici, nego želim biti za svojim stolom, da mi Tanja služi i da imam svoje posudje i da jedem ono, što ja hoću?

— To ne će biti moguće, draga gospodjo, — reče Knop, a na licu mu je bilo napisano: da nisi tako lijepa, ja ne bih s tobom ni razgovarao. — Jednakost iziskuje rušenje vlasništva.

Zoja Nikolajevna je mislila slušajući ga: Pa kakova je to onda sloboda, kad ne smiješ imati ništa svoga?

No, kad su se dotaknuli pitanja ljubavi, Zoja se Nikolajevna začudila. To delikatno pitanje prepustio je Knop Ninočki. No Ninočka je tek započela da govori, kad li Zoja Nikolajevna zaplače i zalomi rukama.

— To su nekakvi psećji pojmovi! — usklikne ona. — Nemoj dalje govoriti, mila Ninočka, rodjena moja, nemoj govoriti! Meni se naprosto gadi da to slušam. To je i inače ružno, a kamo li kako ti veliš: s bilo kojim muškarcem, makar na pola sata. Ne, ne, ostavi! A djeca! Što je s djecom? — očajno zaviče Zoja i strašno crvena uteče u drugu sobu.

— Ah, kako su jake buržujske predrasude! — reče Knop s uzdahom, kad mu Ninočka ispripovjedi rezultat svoga razgovora o slobodnoj ljubavi.

Socijal-demokratski raj nove Rusije nije se Zoji Nikolajevnoj ni iz daleka prikazivao rajem, nego gnusnom masom, koja se nesredjeno baca iz naslade u nasladu, a koju ne podržava nikakav rad. Sve joj je bilo mutno i nejasno, a prozrijevati je počela tek onda, kad k njoj jedne večeri banu s Knopom i Ninočkom i bučna družina Osetrova, Hajduka i Šlosberga, a s njima neka čudnovata djevojka, koja s nekom odvratnošću i snishodljivo pruži Zoji Nikolajevnoj hladnu i mokru ruku i uperi u nju velike, svijetle, vodene oči, te se nazvala »drugaricom Jenny«.

XV

Ova tri časnika bila su odjevena lijepo i bogato, no svaki je imao svoj caché u odjeći i držanju.

Osetrov, u prekrasno sašivenom košuljcu od tanka sukna zaštitne boje, u širokim ruskim pantalonama i visokim čizmama od dobra chagrina, sa čuperkom kose na čelu, s kretnjama seoskoga momka; nalikovao je na obješenjaka-trgovca, razvratnoga trgovčića, koji je najednom napunio malenu gostinjsku sobu Zoje Nikolajevne bukom, štropotom, govorom, širokim gestama i razmetanjem volšskoga razbojnika. Govorio je glasno s dosjetkama, glasno je hihotao blješteći bijelim zubima i nadasve očaravao Tanju, koja nije s njega skidala zanesenih očiju. Iz lica i iz kretnja mu je izbijalo: »sve mogu, sve je dopušteno i sve ću kupiti«.

Hajduk je bio u pomodnom frenchu, napuhlim hlačama, pretjerano širokim u kukovima, cipelama i ovojcima. Čitava njegova četverouglasta pojava, kao da je bila sastavljena od geometrijskih pravaca i neprijatna svojom odredjenošću. On nije go-

tovo ništa govorio i tek što se upoznao sa Zojom Nikolajevnom, upr'o je u nju težak, nepomičan pogled. Široko i okruglo, obrijano njegovo lice sjalo se od znoja, a kraj uha i po sljepočicama izbili mu prištevi i crne bobuljice. Na velikim nabreklim usnicama poigravao je strastven smiješak i otkrivao dva reda rijetkih, sitnih i žutih zubi.

Šlosberg, odjeven u french, nosio je pod njim košulju i visoku gradjansku ukrućenu ogrlicu, koja mu je podupirala podbradak. Imao je na sebi dugačke hlače i gradjanske cipele na vez. On je jedini bio bez remena na frenchu, koji je visio na njemu slobodno kao gradjanski ogrtač. Golo modrikastobijelo lice njegovo s dubokim kolobarima ispod očiju, bilo je nezdrava izgleda. Pogled mu je bio mutan i umoran, kretnje polagane i lijene. Pružio je ruku s dugim tankim prstima i njegovanim usvijetljenim noktima Zoji Nikolajevnoj s kraljevskom gestom, kao da očekuje, da će mu ona poljubiti ruku. Kosa blijedo-žute boje bila je brižno razdijeljena i primazana. Na čelu i na zatiljku nije više imao vlasi.

Drugarica Jenny bila je odjevena u mušku košulju s ovratnikom svijetlo-crvene boje, pričvršćenim pribadačom u obliku Adamove glave. Iznad košulje imala je kaput od modra tanka sukna. Isto takova suknja obuhvatala joj uska bedra i spuštala se nešto ispod koljena. Imala je visoke žute cipelice na vez. Bila bi sa svojim svijetlo-žutim kosama, što ih je obojadisala, i velikim zamišljenim, zagonetnim očima, dosta lijepa, kad joj crte lica ne bi bile grube i teške, a samo lice kad ne bi bilo mrtvački blijedo i nezdravo od slabokrvnosti. Gledala je čas jednoga, čas drugoga gosta pažljivim bolnim pogledom i odjednom bi zapadala u histerički smijeh. Tada bi joj lice oživljavalo.

Zoja Nikolajevna, videći tolike nepoznate muškarce, potpuno se zbunila, ali se gosti nisu smeli. Ušli su u njezin stan, kao u svoj rodjeni, a Hajduk,

ne pitajući nikoga za dopuštenje, zapali debelu cigaretu.

— Nemojte se čuditi našoj neprisiljenosti, — reče Šlosberg umiljato, obraćajući se prema Zoji Nikolajevnoj. — Rat nas je učinio takovima. Navikli smo da žanjemo ondje, gdje nismo sijali.

— »Pod svakim drveta listom bio joj stol i dom«, — reče Osetrov razmetljivo. Pozdrav drugarici Ninočki! A kako vaša muza? Jeste li štogod načrčkali?

— Nešto jesam, — odgovori Ninočka.

— Hoćete li nam pročitati?

— Kako domaćica odredi, — reče Ninočka.

— Komuna, Ninočka, komuna! Dajte da izaberemo predsjednika, ako hoćete, ali ne domaćicu. Gdje ima domaćica, tamo ima i radnika. A mi nismo radnici. Amin!... »Pročitao sam s nasladom« — kako veli krvavi Nikolaška, — reče Osetrov.

— Izvoli čitati, Ninočka! — reče Zoja Nikolajevna.

— Molimo, molimo!

— Ne, ja ne ću prva. Neka najprije Šlosberg recitira nešto lijepo.

Šlosberg se nije skanjivao. Pristupi glasoviru, a drugarica Jenny podje pokorno za njim i sjedne na stolčić. Zahvati nekoliko turobnih akorda pogrebne koračnice, zatim prestane te uzme samo rijetkim svečanim akordima pratiti Šlosbergove riječi, što ih je ovaj izgovarao kao glumac melodeklamator:

Ko gromoviti trijes, svenarodni kar
Na zločincu se mahnitom vrši,
Od stepenica carskog se prijestola
U grozovitu gromotu krši...

Jenny predje u basov ključ te joj akordi uzeše mekano i svečano ozvanjati:

Car je mračan... U duši mu misao teška:
Tko bi smio da bude sudija
Mom ljubimcu, kog uzvisih ja?

Šlosberg je crtao groznu sliku carevih privi-djenja, kako ju je naslikao Oljhin u svojoj pjesmi »Na smrt Mezenceva«:

Stoji car; bi li vjerovo zbunjenom oku,
Kako na zov natprirodne vlasti
Kao roj za rojem kraj njega se dižu
I promiču žive sablasti?

Izubijaše, pobiše, lancima teškim
Sputaše njih, prostrijeliše grudi,
Rane s nabreklih ledja im znaju,
Ko da su istom šibani ljudi.

Tu je i cokul do crna fraka,
Uvojak ženski i vojnički zbir,
Tu mrtci su s uzicom okolo vrata
Tu pjesnik, kom smrću bješe Sibir.

Svi zatihnu. Zoji Nikolajevnoj napuniše se oči suzama, pa je upravo osjećala, kako se koleba nje-zina ljubav prema caru i kako su riječi »carska milost« gubile svoj čar.

Šlosberg je dugo citirao medju zamuklim go-stima; akordi se slili u vrelu melodiju, melodija za-grmljela prijetnjom i pobunom, a Šlosberg nije više govorio, nego je vatreno i gnjevno rikao riječi odmazde:

I visi taj oblak, kao da čeka,
Upravo oro kad krila razmine,
Tako će jednom olujna strijela
Poput angjeoskog mača da sine.

Jecaj i uzdah, prolita suza
Zmijom će postat, oganj što riga,
Tvoje već davno otvrdlo srce
Tisuće zuba stat će da kida!

Šlosberg unizi glas gotovo do šapata, dok je Jenny prigušeno svirala pogrebnu koračnicu.

Sumrak, tišina... lijes kićen, naloj,
Ikone, do njih voštane svijeće:
I mrtvac hladna, surova lica,
Kome smrt prosu pogrebno cvijeće.

U gostinjskoj sobi nekoliko je trenutaka vla-dala tišina. Umirao je zvonki akord i teško je disao uznojeni, uzbudjeni Šlosberg.

— Dobro! — reče Osetrov.

— Da! To je talenat! To je spisatelj! — pro-govori Hajduk, koji je sve dosad šutio.

— Drugovi! — reče Knop, — a kako je kod vas u brzometnom odjeljenju? Kako stoji s pje-smama i literaturom?

— Ide, — reče Osetrov, izgovarajući po se-ljački »ide«. — Tu je lako. Narod je svijestan, a zapovjedništvo smeteno. Radničku marseljezu za-boravili; »Vi žrtvom ste pali« pjevamo, — »Tamna noći«, jer znamo, tu se može, ali u pukovniji — ondje su okrenule egipatske kazne. General Sablin primio je korpus i uveo cenzuru. Sve je zabra-njeno, a dopušta samo »Grom nek pobjede jekne«. Čudo od generala! Još gotovo mlad, a takav za-grižljivac. Uveo je vježbe.

— Kakve vježbe? — zapita Knop.

— Pa različite. Izgradio je u zaledju utvrde, omotao ih žicom, pa tjera na juriš, da se žica kida, skače preko rovova i da se bacaju ručne granate. Povrh toga uveo je još glazbare, pa tjera da čitava pukovnija uz glazbu pravi gimnastičke vježbe. Za-povijeda, da se trči po čitave sate. Po noći sâm sjedi u rovovima, a ujutro juri pričuvnoj diviziji, dakako, na posao. Dva pukovnijska zapovjednika je otjerao i postavio je nove. Stvara vojnike. Sve je ošišao, i same časnike. Uništava ûši i tjera na iskazivanje počasti. Izdire kao konj, pa vuče i dru-goga za sobom.

— A što na to vele vojnici? — zapita Knop.

— Ne odobravaju. Samo počekaj, vele, daj vremena, pa ćemo mi već obračunati s tobom. Nama, vele, toga ne treba. Mi ne ćemo da se borimo.

— Ne će više rata? — reče Knop.

— Dogrdilo im. Rovovi ih izmučili. Još da je pravi rat, ali tek onako. Pusto izmaranje. Plinova se strašno boje.

— Hm, hm, — promrmlja Knop. — A ipak treba ratovati.

— A ne bi li se dalo prekinuti? — zapita Hajduk. — Ako je već revolucija...

— Ne može se. »Oni« trebaju da se produži ratovanje. I novac su za revoluciju davali zato, da ne dodje do mira. Tako su zapovjedili voditi propagandu; revolucija je vele, dolje sa carem! Uredjenje demokratičkog vladanja i u isti čas — produženje rata, u potpunom suglasju sa saveznicima.

— To će biti teško, — reče Osetrov.

— Kako je s radnicima? — upita Hajduk.

— Tamo je sve spremno. Naši su na mjestu i svaki čas spremni, da preuzmu vlast.

— Sjetite se, druže, naših zahtjeva: — odmah demokratizacija vojske, komiteti, izborni sustav kod imenovanja zapovjednika, ukidanje disciplinarne vlasti, ukidanje počasti...

— Znam, znam, — naglo reče Knop. — Droit de soldat. Proglašenje vojničkih prava. To traže, pa će pristati na sve. P. se nešto skanjuje, a G. ide. On je sada pod sumnjom. Utekao je u Kislovodsk. No jeste li vi uvjereni, da će izabrati, koga treba?

— Bojim se, da ne bi Sablina, — reče Šlosberg.

— Kako to? Ta drug Osetrov kaže, da njega psuju? — reče Knop.

— A tko bi, druže, shvatio vojnikovu psihologiju? Sablin ih je počeo dobro hraniti, nabavio im krznene polukabanice, čizme, pa već mnogi na njega i ne napadaju, a ne ljute se ni na vježbe.

— Trebat će dakle provocirati, — reče Knop. — Zadržati pošiljke sa živežom. Hranu iskvariti.

— Nemojte nas učiti! Znamo i sami, — reče Hajduk.

Svi zamuknuše. Službeni razgovor prestane. Ninočka je izgarala od želje, da recitira svoje pjesme, a nije se usudila početi. Zoja Nikolajevna ih zamoli da podju na čaj.

XVI

Poslije čaja postane bučnije.

— Ja u za sve to, druže Borise, ne shvaćam ni kubizma, a ni dekadentstva, — reče Osetrov. — Čemu sve to? U kakvom odnosu je to s revolucijom?

— Pa da se ljudima mozak svine nahero. E, druže, mi smo tako revno kudili sve staro, da sada treba dati sve sasvim novo, da ničim ne napominje na staro. Kad bi se moglo, valjalo bi izmisliti i novi jezik mjesto ruskoga. Zagledat će se naš divljak u one šarene vrčeve, valjke, konuse, koji prodiru u nešto, u tu jarku žutu boju, iz koje strši oko i bulji kao tele u nova vrata. To je, eto, slika! A što prosti narod! Ja sam naišao na jednoga inteligenta, umjetničkoga kritika, koji je takodjer nalazio nešto u kubističkim radovima, nekakvo novo otkriće tražio u djelima kubistâ. Ne, druže, sva ta glupost, koju iznose sada pjesnici, već je zato dobra, što nimalo nije nalik na staro. I riječi su udarile nove... Ja bih izmislio i slova druga. Nova Rusija i sve novo.

— Bojim se, da vam ne ću ugoditi svojom pjesmom, — reče Ninočka. — Prožeta je starim raspoloženjem i starom muzikom riječi.

— Deklamuj nam, Nina! — reče Knop.

— Mi slušamo, — reče Osetrov, ne skidajući strastvena i vatrena pogleda sa Zoje Nikolajevne.

Ninočka ustane s naslonjače, podje u kut sobe i upre zanesene oči u daljinu.

— No! — reče Osetrov.

— Pričekajte. Stvaram raspoloženje. Molim, da šutite. Ja ću već uhvatiti čas, kad treba da počnem.

Svi umuknu. U trećoj sobi, u spavaonici, tiho je, kao da je nekomu teško. Plakala je mala Valja.

— Držiš se kao da nas misliš fotografirati, — reče Zoja Nikolajevna.

Ninočka se boležljivo namršti i zaprijeti joj prstom.

— Jest! — napokon rekne ona. Zvučnim altom, koji dolazi iz grudi, započne ona razvlačeći riječi:

Bjelokore breze stoje
Kraj jezera, što spi tiho,
I kako im slavulj poje,
Divan im se sanak snio.

Bjelokore breze moje
Kraj jezera, što spi tiho,
Pričajte mi sanke svoje...
I ja sam ih mnogo snio.

— Bravo! — klikne Šlosberg.

— A nisi li to gdje ukrala, Ninočka? — zapita Knop. — Tebi se i to dogadja.

— Ne, — zacrvenjevši se, reče Ninočka. — Samo sam malo uzela motiv, znate, one stare, djetinjske:

Au clair de la lune,
Mon ami Pierrot,
Donne-moi ta plume
Pour écrire un mot.

Ja tako volim primitivnost. A ti, Borja, uvijek zadirkuješ u mene. Deklamiraj svoju himnu drugarici Nini.

— Pa dobro! — pripravno reče Knop.

Po žalosnoj pustolini
Idem, pjevam o krasoti,
Život mi se muktaš čini
Glupa čavka, grabežljivka,
Koja teži pram visoti.

Idem. Svuda oko mene
Grobovi su, humci, stijene,
Ja o krasnoj pjevam Nini,
Modrog oka o dubljini,
Život mi se slatkim čini.

Ja ti idem. Sunce tone,
Šumu rûjem koraleći,
Na misli mi Nina vila
Modrooka, bjelolika
Ljubeznica moja mila!

— Je li to meni? Hvala, Borja, — reče Ninočka.

— Prekrasno! — zamišljeno progovori Zoja Nikolajevna.

— Zar ne: koliko osjećanja? — reče sam Knop. — I kako mi je to pošlo za rukom: — »Šumu rûjem koraleći« — to je sasvim novo. Svaka nova riječ čini mi se važnim dobitkom budućnosti. Ja sam, na primjer, izmislio riječ »ostolčiti se«, mjesto sjesti. Jelda je lijepa? Ja sam se ostolčio, to jest: sjeo sam na stolac.

— No... A ja sam se oklupčio.

— Izvrsno!

— Šlosberže, pročitaj svoju himnu slobodi, o drugovima brzometkarima! — reče Hajduk.

— To je himna budućnosti, — reče Šlosberg, ustajući ponovno skupa sa Jenny.

Divna noć!
U rovu snijeg.
Nosi se djavlu,
Prokleti čovjek!

*

Brzometka.
Čitavom Rusijom
Grmi brzometka
Svom silinom!
Nasilje slomila
Slobodu će darovat!
Nikog ne će prodat.
Koga skosi — ne diže se taj!

Ah, slušat vas uši bole,
Kakva obmama!
Ne mlatite stihovima,
Nego glupim riječima
Bez sklada i zvuka
Bez ritma!
Tako buržuj zbori,
U njem stari režim gori,
No njih ćemo mi!

Mi možemo
Sve da izglodjemo,
Svladamo silom,
A nešto i milom.
Do bijesa sve nauke!
Stignu l' nam pod ruke
Tolstoj il' sâm Puškin,
Mi ćemo ih na klin!
Brzometko, brzometko!
Ona bije i po zemlji
I po zraku —
Ljubimo je taku...

— Prekrasno! Prekrasno! — prihvati Knop. — Izvinite, druže, no meni se čini, da ćete trebati promijeniti jedno mjesto.

— Koje? — nezadovoljno zapita Šlosberg.

— Vi velite: »sâm Puškin«. Tim iskazujete Puškinu poštovanje, a medjutim znate, tko je bio Puškin i kako se prema njemu odnosi naša stranka. Što vrijede ti stihovi!

— Da, možda imate pravo, — reče Šlosberg. Imate pravo. Ali opći ritam pjesme, čini mi se, da mi je pošao za rukom. Drugarice Ninočka, jelda u mojoj pjesmi ima mnogo osjećanja?

— Da, lijepo je, — reče Ninočka zamišljeno.

XVII

Zoji Nikolajevnoj pričinjalo se na časove, da su oko nje sami ludjaci, pa da je zalutala u ludnicu. Dolazili su joj često. Donosili su bez ikakovih ceremonija sa sobom vino, rakiju i zakuske, a oko dvanaest sati ulazili u jedaću sobu, pili i bučali. No što je mogla proti tome? Rekla je Ninočki, da joj se to ne svidja, da njezina kuća nije krčma; zašto oni troše novac, jer bi ih ona, ako bude htjela, mogla i sama ugostiti.

— Milko moja! Zar ti ne shvaćaš, da je to komuna! U tom je, eto, sva naša snaga, u tom je sva sreća budućega života, u kojem ne smije biti nikakova stješnjavanja! Jesi li opazila: Osetrov se zaljubio u tebe na prvi pogled. Uspjela si. On je lijep i bogat. Njegovom je ocu ostalo usprkos rata pedeset uprega. A takova je karaktera, pa ako zamisli kakvu ludost, on ju izvede, puklo kud puklo. Da li ti se svidio?

— Da, lijep je, ali su mu strašne oči.

— To kazuješ tako hladno. A znaš li ti, kako je on u tebe zaljubljen? Kad govori o tebi, škrguće zubima i izvraća očima; ti moraš biti njegova.

— Što to govoriš, Ninočka?

— Moraš mu se predati. Pomisli: ugledan stranački radnik, vodja budućega pokreta i takova ljepota. Baš si sretna!

— Nina, — oštro reče Zoja Nikolajevna. — Lijepo te molim, da mi nikad ništa takovo ne govoriš. Razumiješ li? To nije lijepo. To je ružno, Nina, — sa suzama usklikne ona. — To je od-

vratno! Udesi dakle tako, da gospodin Osetrov ne dodje više k meni.

Ninočka je morala utješiti Zoju. Jednom prigodom je Zoja zažalila, što Ninočka ima tako lijepe čizmice. Sutradan, u neobično doba, poslije doručka, pojavi se kod nje Osetrov sa zavežljajem. Htjela ga je odbiti, ali nije mogla. Kad je izišla u gostinjsku sobu, otvori zavežljaj i izvadi prekrasne visoke čizmice.

— To ja donosim vama, Zoja Nikolajevna. Primite od mene poklon. Usrećite me! Vi ste ih željeli.

— Ne, Mihajle Sergejeviću. Ni za što pod suncem. Zar se može takvo što darivati? Odnesite ih i ostavite me.

— Zoja Nikolajevna, pokušajte ih barem! Da li sam ih odabrao prema nozi? Jesam li pogodio mjeru?

Stajao je pred njom i držao lakirane crne visoke čizme u ruci. Oči su mu gorjele strašću. Na čelu mu ispod kose izbile kaplje znoja. Ali ona u njegovu pogledu opazi plašljivost. Ruke su mu drhtale. Čizmice su bile upravo divne i Zoja Nikolajevna bespomoćno sjedne u naslonjaču. On to shvati kao dopuštenje, da joj obuče čizme i spusti se pred njezine noge. Drhtavim rukama počeo je odvezivati cipele i skinuvši ih, navuče čizme do samog koljena.

— No kako je?... Dobro? Prodjite se malo, — molio ju je, ne dižući se s koljena.

Zoja Nikolajevna podje. Čizme su joj izvrsno pristajale. Malena nožica bila je kao oblivena tankom kožom. Zoja Nikolajevna nije mogla sakriti, da su joj se čizme vrlo svidjele.

— Ali sada dopustite, da ih sama skinem, pa ih odnesite, ako Boga znate! Kako ste ludi! — Ona sjedne u naslonjaču.

On se baci prama njoj i počne požudnim cjelovima obasipati njezine noge, pridižući suknju sve

više i više. Zoja Nikolajevna bila je iznenadjena tolikom drskošću i umalo da od straha nije izgubila svijest.

— Vi... Vi... hulja!... Zar ste poludjeli? — skoči ona i zavikne. — Idite... Nosite se napolje!

— Prekrasni tigrić! Bit ćeš moja! Uzmi, što hoćeš! Čitavoga mene uzmi! Ali mi se predaj, predaj mi se! — vikne Osetrov.

Htio ju je obuhvatiti rukama, no ona mu se izmakne, naglo odskoči u spavaću sobu i ondje se zaključa.

— Zoja, — krikne on, — pusti! Poludjet ću, Zoja. Svršimo radije mirno!

Ona je šutjela.

— Zoja! Podići ću strašnu buku. Meni je svejedno. Ja sam omamljen. Na smrt i na robiju idem. No prije smrti daj da se opojim srećom.

Ni daška.

Htio je provaliti vrata, ali nato dodje Tanja. Zacijelo ju je Zoja pozvala iznutra zvonom.

— Odlazite; Mihajle Sergejeviću, dosta ste podigli buke, — reče Tanja smiješeći se. — Što ste to zapravo naumili? Žena pukovnika, koji je u ratu. Generalska kći, a vi ste to naumili, oprosti Bože! Zar se to može? U blagorodnoj porodici.

— Tanja! — moleći, reče Osetrov. — Shvati me. Hoću!

— Odlazite. Mihajle Sergejeviću, dosta je sablazni.

— Poludjet ću, Tanja!

Njegove divlje zažarene oči upru se u smedje oči Tanjine i nadju u njih ljubavi i samilosti. Neka iskra prsne iz Tanjinih očiju u njegove oči i iz njegovih u njene i Tanja odjednom preblijedi i počne teško disati.

— Pozlatit ću te, Tanja.

— Ne treba, Mihajle Sergejeviću, — okrenuvši se reče Tanja i stane na vratima.

Osetrov polagano podje za njom. Pesnice su mu se grčile. Osjećao je čitavim tijelom čuvstvo naglih cjelova po zaobljenim i nježnim nogama Zoje Nikolajevne. Gotovo nije znao za sebe.

Tanja uteče u svoju sobu i ostavi vrata otvorena. Osetrov podje kradom za njom.

— Pozlatit ću te! — reče on, ne shvaćajući ni sam što govori.

Tanja je blijeda i teško dišući stajala do prozora, s ledjima prema svijetlu.

Osetrov joj se približi, obuhvati joj struk i nadje usnicama njezine usne, koje su tražile cjelov.

— Ah, proletarko! — zahropće on. — Budi kao ona! Zaključaj se. Odbij! Podla krvi! — i on je teško povali na krevet.

XVIII

Sedam dana se Osetrov nije pokazivao kod Zoje Nikolajevne. Po aluzijama njegovih drugova, Zoja je Nikolajevna mogla shvatiti, da je bančio i vucario se po takvim mjestima, kojih — uza svu slobodu u ponašanju — Knop nije spominjao. Ninočka stisne Zoji Nikolajevnoj ruke i reče s gorkim prikorom: — »Ah, što si ti napravila, Zorjuška! Osetrov banči sedmu noć s najposljednjim ženskinjama. Propao je mladić sasvim«.

Osmoga dana dodje Osetrov, kao da ništa nije ni bilo. S poštovanjem poljubi Zoji Nikolajevnoj ruku. Bio je brižljivo obrijan, namirisan. U licu je bio propao i izblijedio, kapci na očima mu nabrekli i naduli se, pogled mu bio težak.

— A, — reče Hajduk, — izvoljeli ste zaželjeti da zapjevam! — i zapjeva:

Samo noćcu s njom proveo,
Kad ujutro — babom posto!

— Ostavi se toga! — surovo reče Osetrov. — Pamti ugovor.

Veče je prolazilo kao uvijek. Govorili su o politici, o Rasputinu, o neizbježivosti revolucije, o teretu rata. Ninočka je deklamirala, našto su natjerali Jenny i Zoju Nikolajevnu da plešu moderni wan-steep. Zoja se Nikolajevna razgibala, udobrovoljila. Dogadjaj od prije nedjelju dana nije joj se činio strašilom, nego zabavnim doživljajem. Otišla je u svoju sobu, navukla visoke čizmice, dar Osetrova, i vratila se u gostinjsku sobu.

— Ninočka! — reče, — daj madžarski!

Plesala je vrlo dobro. Ona skromnost, s kojom je plesala, klasički koraci, što ih je ona pravila, većma su zanosili sve prisutne, negoli razuzdane Jennyne kretnje, koja je iza toga plesala sa Šlosbergom divlji mornarski ples.

Osetrovu se oči zažarile, lice mu se zacrvenilo i on se divlje stao ogledavati. Kod večere je pio mnogo votke i konjaka. Poslije večere izašao je u gostinjsku sobu i postavivši se kraj glasovira, zapjeva bez pratnje jakim i strastvenim glasom:

Sluša, gleda naš ataman
Onaj posm'jeh, onaj rug,
I on snažnom svojom rukom
Hvata Perzijku za struk.

Obrve se skupe crne,
Sve već bliže bura kroči
I već vrela strast navali
Hetmanu u mrke oči.

Volgo, Volgo, majko naša!
Volgo, Volgo, rijeko ruska!
Vidiš dara gospodskoga,
Što ga donski kozak smrska!

— Eh, drugovi! — Bilo je to krasno vrijeme! Zlatno vrijeme! Kneginje su svladavali... A ne tek kakove — tfu! Generalska kći! A što su nama generali! Da pljuneš — i on izbaci ružnu rusku psovku.

Zašuti i divlje se ogleda naokolo. Svi zamuknu.

— Ja velim, da pljuneš na sve. Glupost. Vražjoj materi!

— Eh, Mišo! Bio si nekada komunist, a sada si postao buržuj! — dobaci mu Knop s prikorom.

— No, dosta mi je svega! — vikne Osetrov oštro. — U čemu je zapravo sloboda, druže Knope? Što hoću, to i mogu! Nije li tako, a? Hoćeš li u borbi naći svoje pravo? A? Eh, vi golušavci i sitne dušice! Samo ste na riječima veliki. Carizam! Crven barjak! A crven barjak držite ispod košulje! Ni u koga nema smionosti. Inteligencija se zajela. Pravicu tražite. Kad nešto h o ć u, onda je to i moje pravo!

— Budi drzak! — vikne mu Hajduk grubo namigujući.

— Vi me samo smetate, — bez glasa reče Osetrov i spusti zažarenu glavu.

— Hajdemo, drugovi! — predloži Šlosberg. — Ovaj je čovjek sišao s uma.

Ninočka se histerički smijala. Jenny je netremimice gledala Zoji Nikolajevnoj u oči, dok joj je lice bilo mrtvački blijedo. Knop je slijegao ramenima, jer je bio nešto nezadovoljan. Svi su se vrzli s nekakvim ružnim i podlim posmijesima, i oblačili se u predsoblju. Osetrov je ostao sam u gostinjskoj sobi, jednako u onom ponosnom i prezrivom držanju skrštenih ruku na prsima. Zoja Nikolajevna gledala ih je zbunjeno. Samo ona nije još ništa shvaćala. Činilo joj se, da svi zajedno čine nešto ružno i da se žure, da to što prije izvedu. Vidjela je, kako je Hajduk nešto šapnuo Tanji, kad mu je dodavala ogrtač, a Tanja je odmah otišla i vratila se blijeda u velikom rupcu i ogrtaču.

— Do vidjenja, Zorjuška! Budi razborita. Vjeruj, da tako mora biti, — reče Ninočka i poljubi Zoju Nikolajevnu. — Vi treba da se objasnite.

Svi su otišli, a iza njih i Tanja. Svi su predali Zoju Nikolajevnu u vlast onom strašnom čovjeku.

Zoja Nikolajevna odluči uteći u spavaću sobu i zaključati se. Ta ne će valjda vrata provaliti? Ali Osetrov, kao da je shvatio njezine misli. Naglo joj pristupi i uhvati je za ohladnjele ruke. Ona upne u njega pogled, pun molbe.

— Mihajle Sergejeviću, — prošapće, — pustite me. Vi toga ne ćete učiniti.

— Ne, učinit ću, — tiho reče Osetrov, spuštajući glavu još niže.

— Pa to nije ljubav, — reče Zoja Nikolajevna. — To je nasilje. To je podlost.

— Vi znate, da ja ne priznajem ni ljubavi, ni podlosti, — reče Osetrov, gledajući uporno u suzama napunjene oči Zoje Nikolajevne.

— Pustite me! — prošapće Zoja Nikolajevna. — No, mili, dobri, pustite me!

— Zoja Nikolajevna, ja sam ipak bio pošten. Po vašem shvaćanju... Po propisima buržujskoga morala bio sam pošten. Htio sam vas ostaviti i zaboraviti. Ali ne mogu. Došao sam, da se oprostim zauvijek. A vi ste zaplesali madžarski ples i sasvim ste me osvojili.

— Pustite me!

— Zoja Nikolajevna! Ja sam nov čovjek, pa ne držim ništa do onoga, što je bilo i što će biti. Meni je i čovjeka ubiti toliko, koliko prignječiti uš. Bez predrasuda. Borit ćete se, a ja ću vas zagušiti i onako mrtvu uzeti. Meni je svejedno, — tiho, ali odlučno reče Osetrov i obuhvati Zoju Nikolajevnu oko struka i produži: — Eh, zaželio sam se tebe, generalska kćerko! — reče Osetrov, dižući lako Zoju Nikolajevnu od zemlje. — Laka si kao perce!

Ponese ju u spavaonicu, priljubivši svoje raspaljeno lijepo lice uz njezino. U tamnim njegovim očima plamtjela je beskrajna ljubav — ljubav zvijeri.

Zoja Nikolajevna se umiri, shvativši po snazi njegovih ruku, da je borba uzaludna.

Teškim koracima razbudjeno dijete, koje je spavalo u kolijevci, prene se i zaplače.

— Neka vas bude stid pred djetetom! — prošapće Zoja Nikolajevna, kao u nekoj zaboravi.

— Pljujem ja na to! — reče srdito Osetrov i baci svoj teret na krevet.

— O Bože! — usklikne Zoja Nikolajevna, lomeći rukama. — I nikoga! Nikoga! Nitko da me spasi!

Okanila se svake borbe i tek se u poluzaboravi odvraćala od njegovih cjelova i šaptala prigušenim glasom: — Ne treba! Ne treba! — — — — — —

XIX

Dne 13. decembra uveče primi Sablin carevu zapovijed, upravljenu armijama i mornarici, u kojoj se govorilo o zadaći i cilju rata. Čitao ju je nekoliko puta. U lijepim, blagorodnim oblicima staroga ruskoga jezika govorilo se u prvoj carevoj odluci, da u zajednici s narodom produži rat do potpune pobjede nad neprijateljem, i o zavjetnim ruskim ciljevima u tom ratu: — o Carigradu, na kojem ponovo treba da zasja pravoslavni ruski krst; o tjesnacima, koji se imadu predati Rusiji i o potpunom odjeljenju Poljske od Rusije i o njezinu uredjenju u slobodnu državu.

Ta zapovijed bila je odgovor na govor Miljukova, koji je izrečen u Dumi mjeseca novembra i u tisuću egzemplara raširen po fronti; to je bio blagorodan poziv na navalu i pobjedu. Sablin tako i shvati tu zapovijed. Znao je, da su u susjednom zboru šivali bijele kapute, da uzmognu po snijegu neopaženi noću rezati žicu na zaprekama. To je, eto, pomisli Sablin, doista dah proljeća!... I odluči, da sam pročita tu zapovijed u rezervnoj diviziji po mogućnosti što svečanije i da objasni vojnicima čitavo njezino značenje. U pričuvi nije više stajala ona divizija, kojom je zapovijedao general, koji nije mogao razlikovati foksa od mopsa, nego

ona, kojom je zapovijedao tihi staračac, što je bio ravnateljem kadetske škole i u kojoj je prvom pukovnijom zapovijedao potpukovnik Kozlov.

Ujutro, dne četrnaestoga decembra, sakupila se divizija na širokoj šumskoj čistini, opkoljenoj pukovnijskim zemljanicama. Noću je zapao gust, prhak i tanak snijeg, u šumi je bilo tiho, pa je govor ljudi i glasno zapovijedanje gromko odjekivalo od šume. 812-ta pukovnija bila je odlično odjevena u nove, lijepo prikrojene kabanice, i provlačila se na svoje mjesto blješteći bajunetama čvrsto pritegnutih pušaka. Druge su se pukovnije za ova tri mjeseca Sablinove uprave tako isto dotjerale u odjeći. U dvije pukovnije već je bila glazba, pa su glazbari pokušavali svoje trublje i grijali rukama piske.

Sablin u pratnji Davidova i dvaju svojih ordonanca, husara i kozaka, dojaše u lijepom slobodnom trku, sjedeći lako na krupnoj i ugojenoj vranoj Ledi, koja je poskakivala na prvom snijegu, na desno krilo moročnenske pukovnije i pozdravi se s ljudima. Jak krik četiri tisuće ljudi pozdravi ga. Sablin, sretan i zadovoljan, obadje pukovnije korakom. Radovao se pravilnom držanju vojnikâ, čistim rukohvatima i manje ili više čistoj, jednoličnoj odori. Tek jednoga čovjeka u 814-toj pukovniji zateče Sablin bez naramenica, zadrži konja i samo prstom pokaže zapovjedniku pukovnije. Zarumenjeli na zimi i ugrijani hodanjem po dubokom snijegu, ljudi su gledali veselo. Zanimalo ih je, zašto su ih mjesto obična zanimanja sve sakupili na neko objašnjenje i mnogi su već potajno mislili: — da nije možda već došlo do primirja?

Sablin je čitao zapovijed po pukovnijama. Htio je, da svaki vojnik jasno čuje i shvati svaku carevu riječ.

Prva pukovnija trgne se dva puta, uzme »na počast« i zamre. Sablin izjaše na sredinu bataljuna i jasno, ističući slovo za slovom, pročita carevu zapovijed vojskama. Kad je svršio, zapovjedi odmor

i poče govoriti o značenju Carigrada za Rusiju, pri čemu je pogledavao vojnicima u lica, želeći da pročita misli i osjećanja, koja su se krila u njima.

— Svi ste vi zemljoradnici, — govorio je Sablin. — Nitko od vas, koji ima žitnicu sa žitom, ne će dati ključa od te žitnice u susjedno selo, nego će ga zadržati kod sebe. A kod nas, u majčici Rusiji, tako je bilo... Žitnica naša, jug Rusije, bogat žitom, pun elevatora i žitnih skladišta, držali su Turci pod ključem. Ako Turci budu htjeli propustiti naše žito na vanjsko tržište, propustit će ga kroz Bospor i Dardanele, a ako ne budu htjeli, naše će žito istrunuti u žitnicama, a mi ne ćemo dobiti ni željeza, ni strojeva, ni kosâ, ni plugova, ni sukna, ni čaja, ni kave. Naši su se carevi odavno trudili, da to isprave na dobro narodnje. Mnogo smo mi s Turcima ratovali. Pred trideset i osam godina umalo ne udjosmo u Carigrad. No, — Sablin zapne sjetivši se, da ne bi bilo dobro okrivljivati sadašnjega saveznika. — Nije nam očito Bog dosudio! Nije pošlo za rukom Caru mučeniku, Caru Osloboditelju, da završi slavno svoje carevanje tom pobjedom i da ruskom narodu preda ključe od njegove žitnice... Sada dolazi to vrijeme. Crno će More postati sasvim ruskim morem. Naši sinovi i unuci slavit će nas za taj veliki dar. Brinući se o ruskom narodu, naš car nije zaboravio ni velikih patnja Poljske. Krv i razor Poljske donose joj onu slobodu, za kojom je davno težio poljski narod. Zapamtite, braćo, taj veliki dan! Utuvite sebi riječi careve zapovijedi, i bude li sudjeno kome umrijeti, umiri, brate, mirno, jer umireš za pravednu, za svetu stvar. Blagosivat će te sinovi i unuci tvoji iz koljena u koljeno. Iz Konstantinopola, iz staroga grčkoga Carigrada došla je k nama sveta vjera pravoslavna. Ali danas ne svijetli krst, nego turski mjesec i blliješti nad prekrasnom katedralom Sofijinom. Podjimo, braćo, i povratimo po carevoj riječi sveti krst na njegovo staro mjesto!

Sablin je ponavljao taj govor u sve četiri pukovnije. Na njega su gledala vojnička lica, čuo je tihe uzdahe, pa mu se po svemu tomu činilo, da je i zapovijed i njegov govor dopr'o do srca vojničkog, pa da ga oni razumiju. Poći u boj, osvojiti, popraviti svoj i svoje djece život — to je bilo svakome razumljivo. I tjesnaci su bili razumljivi i jasni, i željeli su postaviti krst nad Sofijom, i Poljsku su žalili — sve se činilo ispravnim i jasnim, ali najjasnije bilo je od svega, da je kroz noć napadao snijeg, od kojega je odmah postalo nekako toplije, milije i udobnije u tudjoj šumi, što je vrijeme bilo tiho, što je general sjedio na krasnom konju, pa lijepo i jasno govorio zvučne badrive riječi. Obašavši pukovnije Sablin skoči slikovito, spretno, onako konjanički pred sredinu divizije i sâm izda glasno zapovijed: — »Divizije, na počast! Slu-šaj!« Pukovnije zadrhtaše i kao da se prekriše bajunetama.

— Državnome vodji ruske armije jaki i junački ruski »Ura!«

Dva zbora zasviraju neskladno, ali svečano, himnu, i šesnaest tisuća ljudi zabruji jakim glasovima tako, da se snijeg osuo s krošnjatih jela, što su stajale na rubu čistine. Jedva su se stišali glasovi, kad na desnom krilu moročnenske pukovnije povikne netko mlado i zvonko »Ura« i ponovo se raspali jak odjek, podigle se trube i odjeknula ljudskim poklicima nadglasana jaka i snažna ruska državna himna. I još se uvijek vikalo »Ura«. Kad su završili i uzeli »k nozi«, sami su se čudili jakosti svoga krika i bili su uzneseni i uzbudjeni.

Ispred Sablina su prolazile pukovnije. Glazba je brujala, tu i tamo pjevali pjevači i ljudi stupali po snijegu u kolonama prema odjeljcima, pa se činilo da nema kraja onim dugačkim, uskim, sivim kolonama.

Prema tome, kako su odlazile pukovnije, a prostor se ispražnjavao i ostajalo samo nogama

izgaženo pocrnjelo mjesto, mijenjalo se Sablinovo raspoloženje. Tuga i bol ulazila mu u srce. Daleko je do Carigrada! Pa da li su istinite one riječi u zapovijedi, koje su mu se još prije jednoga časa činile svetima? Ne zavarava li on ponovo, kako je zavaravao toliko puta, a kako je prevario i onda, 17. oktobra 1905. godine? Ne će li dovesti u neprijatan, težak položaj generale i časnike? Hoće li Engleska dopustiti, da se izvrše oni — kako se nazivlju u zapovijedi — zavjetni ratni ciljevi? A Rasputin? U Miljukovljevu govoru bilo je mnogo govoreno o Rasputinu, pa zašto onda s tom zapovijedi nije došla i obavijest o tom, da je Rasputin uhapšen ili barem uklonjen? Zapovijed je napisana pod uticajem nekakova dobra čovjeka, koji ljubi Rusiju i shvaća njezinu zadaću, a sutra će doći čovjek, koji ne voli Rusije i ne shvaća; doći će lord Bukhanan, kojemu je ta zapovijed kao kost u grlu, doći će Rasputin i bit će kraj svemu.

Da, doista i nema ničega, mislio je Sablin, stiščući oči poradi sunca, koje je bliještalo na snijegu. To je obmana. Takova zapovijed treba da se svršava zapovijedju vojsci, neka izadje iz svoga internoga pozicijskoga stanja i započne zimsko napredovanje, da protjera Nijemce iz ugrijanih toplih jaraka i povrati Varšavu oslobodjenoj Poljskoj. Toga nema, sve je obmana. Obmana je Rasputin i kako je ispravno govorio Pestrecov: — odredba Focha i Engleza. Od svih je najmanje u njihovu interesu, da tjesnaci postanu ruski!

Satnija za satnijom, približavajući se svojim zemljanicama, uzimala je »k nozi« i u bučnu se razgovoru raštrkavala, odnoseći oružje.

— Zemljače, oj zemljače! Pantjuhove, čuješ li, što reče zapovjednik zbora? Turska je zaželjela, da se miri, što li? A?

— Kakav miri? Rečeno je, da ćemo dotle ratovati, dok ne osvojimo samoga Carigrada.

— Eh-me! Ni Kovelja ne možemo zauzeti, a gdje ćemo Carigrad! Bog bi ga znao, gdje je to.

— Jesi li čuo, da će se prodavati žito iz južne Rusije, tako da bude slobodnije.

— Proda-va-ti? Ži-to! Nije nego još nešto. A nama mjesto dvije i po funte počeli davati samo dvije. Kako će se tu prodavati? Nisu to dobro izmislili.

— Drugovi! To su sve zasnovali inostrani kapitalisti! Što će nama ti tjesnaci? Poljska se želi osloboditi, pa neka se sama oslobadja!

— Govorili su kozaci, da ćemo deset godina ratovati, eto, kako ćemo skoro doći pod svoj krov!

— Neka kozaci ratuju, a naše žene, eno, plaču kod kuće.

Oko časnika skupljali se vojnici. Jermolov je strastveno i vatreno govorio o veličini Rusije, a drugoj je satniji mlad praporščik, turobno čitajući po satnijama razdijeljenu zapovijed, govorio žalostivo: — Mnogo će se još krvi proliti, a hoće li biti koristi, to se ne zna.

Ali uglavnom: zapovijed, himna, poklici, Sablinov govor razbudiše neku nadu, želje i težnje, pa vojnici počeli živo govoriti o tom, da ćemo o Božiću zauzeti Kovelj i Vladimir Volinsk. Netko je već čuo, da su naši prešli na jugu u navalu i da su zarobili već nekih trideset ili četrdeset tisuća Austrijanaca.

Zapovijed je dala pobudu, a pobuda, kako uči taktika — ne trpi prekida.

XX

Kod kuće nadje Sablin vrlo hitnu pošiljku, koju mu je dovezao motociklist iz stožera armije. Motociklist je bio mokar od znoja i izmoren — poradi snijega vozio je čitavu noć preko onih trideset vrsta, što su rastavljale stožer armije od sto-

žera vojnoga zbora. Stajao je u švedskom kratkom kaputu na dvorištu malene kolibice, u kojoj je živio Sablin zajedno s Davidovim.

— Vaša preuzvišenost živi kao naši, — smješkajući se, po domaću, reče motociklist, inteligentan vojnik. — Kod nas u takovoj kolibi ni jedan pisar ne bi živio. Svi hoće gospodske kuće i električko rasvjetljenje.

Sablin ne reče ništa, nego primivši pošiljku, počne potpisivati u knjizi.

— Vaša preuzvišenosti, jeste li čuli, vele, da je Rasputin ubijen.

— Nisam ništa čuo, — reče Sablin i pomisli, da nije dakle samo njemu došla na pamet ta ista misao, da blagorodna careva zapovijed sama sobom isključuje Rasputina.

— Ni kod nas u stožeru nisu ništa čuli. Ja sam pitao prijatelja na radiju, pa ni tamo ne znaju ništa pouzdano. Samo se pogovara.

— Vi ste studenat? — upita Sablin.

— Upravo tako, vaša preuzvišenosti, — odgovori, izvlačeći se motociklist. — Mogu otići?

— Pričekajte. Reći ću, da vam dadu čaja. Put je težak.

— Pokorno zahvaljujem. Ne nadam se, da bih se vratio do noći.

Sablin naloži pobočniku, da se pobrine za motociklista studenta, a sam, prignuvši se na uskim vratima, udje u malenu izbicu s nabijenim podom i počne razgledavati pošiljku.

Najprije je bila privatna brzojavka iz Petrograda.

— »Dodji smjesta. Veoma je potrebno, da se održi zapovjedničko vijeće. Dogadjaji izvanredne važnosti. Potankosti kod tebe u stanu. Rjepnin, Macnev. Gricenko«.

Sablin se namršti. Poslije zapovijedi, iz koje je izbijao smisao, da će doskora doći do napredovanja, poslije onoga, kako je vidio uspjehe svoga

rada u vojnom zboru, nije se osobito radovao putu u Petrograd, ali je bilo očito, da su oni, koji su ga pozivali, predvidjeli Sablinov karakter i njegovo neraspoloženje prema dopustima. Iz stožera armije bila je poslana brzojavka, kojom je Sablin bio imenovan članom petrogradske Georgijevske Dume, pa je trebao smjesta poći na sjednice, koje su se počinjale 17-ga decembra. Samojlov se pobrinuo za Sablina te mu je zajedno s brzojavkom poslao nalog i sva dokazala za putovanje željeznicom. Sablin preda te papire Davidovu.

— Morate odmah krenuti, jer ćete inače zakasniti, — reče Davidov.

— Kada polazi vlak?

— Po uskotračnoj polazi u tri sata. Ali ja vam ne savjetujem, da tako putujete. Samo ćete se namučiti. Odvezite se automobilom upravo u Sarni. Ako krenete u tri, stići ćete oko desete, a vlak odlazi oko jedanaest i po, a gdjekada i zakašnjava.

Sablin izda potrebne odredbe, napiše zapovijed i u sumrak zimskoga dana sjedne u automobil i krene prema Sarni mekanom, snijegom pokrivenom cestom.

Za dan i noć bio je u Petrogradu.

XXI

Sablin je krenuo preko Moskve i rano ujutro stigao na nikolajevski kolodvor. Bilo je još tamno. Na kolodvoru su gorjele svjetiljke, ali su na ulicama bile pogašene, te je nad gradom drhturio mek, maglovit sumrak. U njemu su tonuli krajevi Nevskoga prospekta. Admiralska palača nije se vidjela. Sablin pošalje po služniku u svoj stan nevelik sandučić, te krene pješice preko Nevskoga prospekta. Nije mu se htjelo poći kući. Posao, za koji su ga pozvali Rjepnin i Macnev s Gricenkom, nije se mogao početi prije podneva, pa je pred njim bilo

dugačko, dosadno jutro, s kojim nije znao, što bi započeo. Htio je da se prodje i prošeće rodnim, žarko ljubljenim gradom. Imao je kojekakvih poslova: — polazak na groblje, na grob Vjere Konstantinovne, zatim k Rotbeku, grofici Paltovoj, tajnovit posao s Rjepninom, posjet kod predsjednika Dume, prijava kod vojnoga ministra, — ali sada, do jedanaeste ure, nije imao nikakva posla. U Ljubani je popio čaj, pa je sada težio samo za kretanjem. Išao je u vojničkoj kabanici ne sa svitskim nego sa zaštitnim naramenicama, na kojima je rimskim brojkama bio označen broj njegova zbora.

Na Nevskom je bilo pusto. Sablin opazi, da sa pločnika nije bio uklonjen snijeg, tek tu i tamo radili su kućni sluge s grabljicama, a pijesak nije bio nasut. Redarstvenici stajali su na ulicama ne u svojim crnim, nego u vojničkim kabanicama, te su bili lošije odjeveni negoli obično. Neke su trgovine bile zatvorene, dok su pred drugima, unatoč ranom doba, jedan za drugim u dugačkom nizu stajali ljudi kao pred kazališnom blagajnicom. To su bili oni »repovi«, koji su dolazili po živež, o kojima je Sablin slušao, ali ih nikad nije vidio.

Sablin otprilike godinu dana nije bio u Petrogradu, pa nije mogao da ne zapazi promjene, no osjećaj mu je za nj ostao nepromijenjen. Svaki stup, svaki kiosk, svjetiljka, napis, kuća, sve mu je bilo blisko. Svaki neživi petrogradski predmet pozdravljao je on u mislima toplim, umiljatim riječima. Voćna trgovina Solovjeva, ribna trgovina Barakova, Miljutinine tržnice. Semga (riba), prešana i svježa ikra, goleme jesetre, jabuke, kruške, ananasi, — sve to, jednako ukusno i privlačivo, ležalo je iza zrcalnih stakala, samo cijene su se činile golemima. Svježa ikra zapadala je deset rubalja za funtu, a funta semge osam. Na uglovima su stajali prodavači novina, a izvoščici, doduše rjedji nego obično, stajali su duž pločnika; veliki njihovi konji bili su

prekriveni sivim pokrivačima, a oni sami poplješkavali rukavicama.

No, lijepo, lijepo! — mislio je Sablin. — Lijepo je u Petrogradu. — S nekim zadovoljstvom pomisli na svoj stan, na meku postelju, na kupaonicu, na električko svijetlo i toplotu.

Da, — pomisli, — to nije sitna kolibica u Zastavcu, zemljani pod, pasja zima i razdražljiva nazočnost Davidova.

Pošao je pred kazanjsku katedralu. Siva gromada pružala je prema Sablinu svoje kamene ruke. Stupovlje se činilo sijedim od inja, koje se po njemu nahvatalo. Cvjetnjaci su bili zatrpani snijegom, te su iz njih, poput turobna šibalja, stršile grančice sitnoga grmlja. Vrata katedrale bila su otvorena. Svršila se rana služba božja i nekoliko je ljudi silazilo po širokim stepenicama. Sablin okrene nalijevo i udje u crkvu. Kazanjska katedrala sjećala ga djetinjstva. Kao odrastao časnik, on gotovo nikad nije bio u njoj. Udje u sumračnu crkvenu tišinu. Pred čudotvornom ikonom gorjele su svijeće, kod ikonostasa sjalo je blijedim svijetlom nekoliko kandila, a plamičci se odrazivali na glatkoj, niskoj rešetki, daru donskih kozaka. — Što će darovati sada? — pomisli Sablin i sjeti se mladoga Karpova.

Sablin kupi svijeću i podje pred ikonu kazanjske Bogorodice.

Tiho je išao po kliskim pločama. U kutu katedrale razgovarala su se dva čovjeka iz klira prigušenim glasovima, a bučna jeka raznosila je zvukove njihovih glasova sabornicom zaglušujući Sablinove korake.

Pred samom ikonom klečala je nepomično žena u skupocjenoj krznenoj kabanici. Sablin stane. Žena je plakala. Razabirao je tiho jecanje gorkoga plača i vidio, kako su ženi grozničavo podrhtavala pleća. Vjerojatno je primila tešku vijest sa ratišta, — pomisli Sablin. Htio se udaljiti, otići, ne smetati

tudjem jadu. No u taj se čas zajecavši još jedanput žena uspravi, podigne se sa koljena i okrene.

Sablin ugleda blijedo lice. Nesnosna muka očaja virila je ženi iz velikih očiju, zalivenih suzama. Te se oči bezizražajno okliznu Sablinovim licem i zaustave se na njegovim naramenicama. U njima je nešto prenerazilo ženu i ona se uhvati za grudi i zatetura. Pala bi neminovno natraške na kamen, da ju nije Sablin prihvatio i zadržao.

— Hvala... Hvala vam velika! — reče ona, gušeći se u suzama. — Zahvaljujem vam. Poći ću sada sama. Zahvaljujem vam.

— Dopustite, da vam pomognem. Treba da odahnete. Da sjednete.

— Ne, to će proći. Bilo je samo prolazno. Prenerazilo me. Zbor, u kojem služi moj muž. Vi ste s njim u istom zboru.

— Ja sam zapovjednik toga zbora, — reče Sablin nježno, pokazujući time, ako se radi o njezinom mužu, da joj on može pomoći.

— A, general Sablin! — usklikne ona.

— A što se dogodilo s vašim mužem? Mi u zboru ovih dana nismo imali gubitaka medju časnicima. Tko je vaš muž?

— Potpukovnik Kozlov, — prošapće žena.

Sablin se odmah sjeti jasna osvita nad rovovima kod Špelevre i zlaćane zore na istoku. To je ona Zorka! Ona ista Zorka, za koju je Kozlov tako strastveno molio.

— Vidio sam vašega muža prije dva dana. Bio je vrlo dobra zdravlja. Njegova pukovnija je najbolja u zboru. On stoji u pričuvi u potpunoj sigurnosti i stajat će tako još dvanaest dana. Vašem se mužu ništa nije moglo dogoditi.

Sablin je promatrao mladu ženu. Vijest o mužu niti ju je obradovala, niti ogorčila. Ona ista patnja bezizraznoga bola razabirala se u njenim očima. Ona udari ponovo u plač.

— Znam... znam, — reče ona. — Primila sam pismo. Ne, ali je zlo ovdje sa mnom! Ah, spasite, spasite me! Ne bih htjela da umrem, jer ja sam još tako mlada...

Sablin pomisli, da se nije otrovala. Koliko joj je patnja iznakazila lice.

— Što vam se dogodilo? Spreman sam da vam pomognem i pomoći ću vam svime, čime samo mogu.

Ona ga pogleda tako, kao da je htjela razabrati njegovu dušu i doznati, može li da mu se povjeri? Ne će li je prevariti, ne će li je izdati, kako ju je prevarila i izdala Ninočka, drugarica iz djetinjstva.

— Ovdje su zavladale čudne prilike, pa ne znam, kako da vam kažem... Mene ne može više nitko spasiti. Ah, pa i čime biste mi vi mogli pomoći! — očajno reče Zoja Nikolajevna.

— Ja mislim, ma kako velik bio vaš jad, Gospod će moći da vam pomogne i da vas utješi, — reče Sablin tiho.

— Dodjite k meni, — prošapće Zoja Nikolajevna. — Naučite me. Što da počnem, ah, što da počnem!

Žena, koja je govorila sa Sablinom, bila je zanimljiva. Suze, neuredjena kosa, blijedo lice, zažareni kapci velikih i sjajnih očiju, pristajali joj i ona je krhkom svojom ženskom nježnošću privlačila, ali upravo zato, što se počela svidjati Sablinu, nije on htio da podje k njoj. Bog zna, što je ta žena? Sjetio se ciničkoga smiješka Vercinskoga. Što onda, ako je ona samo vješta loviteljica avanturâ? Lijepo će on izgledati u devet sati ujutro u stanu kod žene svoga pukovnijskoga zapovjednika! On ju ponovo pogleda, spreman da odbije, ali u očima mlade žene bio je tako iskren očaj, da Sablin odluči započeto izvesti do kraja i pomoći joj, čime bude mogao.

— Dobro, — reče on, — podjimo!

XXII

Sobarica je gledala Sablina začudjenim očima, primajući njegovu kabanicu. Pogledala je u gostinjsku sobu i zapitala Zoju Nikolajevnu: — Zapovijedate li, da vam dadem čaj?

— Da, spremite u jedaćoj sobi, — reče Zoja Nikolajevna i sjedne na divan kraj naslonjače, u koju zamoli Sablina da sjedne.

Ulica, stan s malenim sobama, koketno obučena ljepuškasta sobarica, lepeze po stijenama, paome, fotografije, gravure, sjetile su Sablina koječega iz njegova samačkoga života i on nehotice napregne svoju pažnju. Ta valjda nije došao ovamo u svrhu zabavnih avantura.

— Slušam vas, — reče on.

Zoja Nikolajevna prihvati njegovu ruku. Vrele suze poteku joj naglo iz očiju. Uzbudjeno je jecala.

— No, smirite se, smirite se... Zoja... Zoja. Oprostite, ne znam, kako bih vas nazvao po ocu.

— Nikolajevna, — jedva čujno reče Zoja Nikolajevna.

— Gutnite kapljicu vode!

Sablin podje u jedaću sobu, gdje je Tanja pokrivala stolnjakom stol i dohvati čašu s vodom.

Zoja Nikolajevna ispije naglo. Zubi su joj udarali o staklo. Ne, pomisli Sablin, tako se ne može pretvarati ni iskusna glumica.

— Htjela sam... umrijeti, — s bolom reče Zoja Nikolajevna i podigne oči prema Sablinu. — Treba da umrem. Svu noć nisam spavala i sve sam promislila. Pošla sam, da se pomolim kazanjskoj Bogorodici i odlučila sam: pomolit ću se, a zatim ću otići i baciti se u Fontanku... Odabrala sam već i prosjeklinu kod Aničkova mosta. Počela sam moliti. Sagnula sam se k podu... Ah, a tako mi srce želi života...

Rasplače se i uhvati Sablinovu ruku, kao da u njegovoj tvrdoj ruci traži pomoći.

— Znam, da više ne mogu živjeti; sve je svršeno, a ipak sam tako željela da živim. Naokolo prolaze ljudi, guraju me, a ja klečim i molim se, molim za čudo... Neka sve ono, što je bilo — bude samo san. Teško prividjenje. I gle, prenem se i opet nadjem sve kao i prije. Tišina. Samoća. Ujutro šetnja s Valjom, a naveče pismo Aleksandru Ivanoviću, mužu... I svega toga da ne bude. Molim se, a znam, da to ne može biti i da toga ne će biti; osjećam, da je užas, koji je bio, prošao. A molim se... No, velim, pa neka bude, što je bilo. Samo da ne umirem. Ta još sam tako mlada. Tako sam malo živjela, a već toliko užasa preturila.

— Pa zašto da umirete? Nema takovog bola, koji se ne bi mogao izliječiti i zaboraviti. Sav je život još pred vama, — reče Sablin.

— Tako sam se, eto, i molila. Molila sam, a znala sam, da je nemoguće. Molila sam za čudo, a kakovo čudo, kad vele, da Boga nema i da je Božja mati samo mît... Da, molim ja za čudo, — reče ona gotovo mirno, — i osjećam, da sam već odlučila umrijeti. Sve sam promislila. Kako ću poći do prosjekline, kako ću skinuti krznenku... krznenke mi je postalo žao. Ta ovlažit će se i iskvariti. Neka ju Valja nosi. Iznutra sam i pričvrstila takovu cedulju, da krznenku predadu Valji. Onda ću se naglo nagnuti preko rešetke, zažmurit ću i prebaciti se. I postala sam tvrda, kao okamenjela. Shvaćam, dakle, da drugoga izlaza nema. Digla sam se s koljena, da odem, dakle da svršim. Odlučila sam. I odjednom ugledam naramenice i broj zbora Aleksandra Ivanovića. Nisam ni povjerovala, da to živ čovjek stoji. Pomislila sam: prividjenje!

Odahne i srkne vode. Suze su joj se osušile. Prekrasne oči gledale su odlučno, a vlasi, koje su joj ispale ispod šešira, lijepim su uvojcima prekrivale sljepočice i padale na oči. Smetale su joj i ona je prkosno potresavala glavom, koja ju je kretnja činila instinktivno koketnom.

— Vi niste vjerovali u čudo, — reče Sablin nježno. — A zar nije čudo, da sam ja upravo u taj čas došao u hram i donio vam vijest o vašem mužu? Sveta iscjeliteljica naših briga znade, kako se neopazice tvore čudesa i spasavaju oni, koji pogibaju.

Kako je Sablin govorio, tako se lice Zoje Nikolajevne nagrdjivalo od nutarnjega bola. Velike i smedje oči iznova joj se napunile suzama i ona je gorko zaplakala, s jecanjem, kako plaču mala djeca.

— A koliki je to užas! Navečer će doći on, a sutra drugi. Već sam i bolesna! Oni su me, podlaci, zarazili. Jučer sam bila kod liječnika, koji mi je rekao, da se ne ću moći ni izliječiti. Ružna bolest... Što će biti?... Ja sam sama! Tko će mi pomoći? Dolaze u masi, piju, buče, a onda ostaje jedan sa mnom i radi, što hoće. Odvratno, gadno! A što mogu da učinim? Da se potužim? Mužu da kažem? Zar se može takvo što mužu reći? Aleksandar Ivanović ubit će i mene i sebe. Zaštite nigdje nikakve. Stid me je. Jedan me predobio, podrugao mi se i rekao drugomu. Dolazi drugi, Latiš, strašna nagrda. Ne mogu da ga vidim. Prijeti mi, da će mužu pisati i sve mu reći. Što da učinim?... Moram se pokoravati. A sve to mi je odurno. Pa svaki dan! Ja nisam tomu navikla. Generalska sam kći. A ovamo sam oboljela. Nisam ni znala, da ima takovih bolesti. Recite i sami, što mi drugo preostaje osim smrti! — klikne ona padajući zaplakanim licem Sablinu na ruku i upijajući se drhtavim ustima u nju. — A umirati mi se ne da!... Ne da! — sasvim djetinjski vikne ona.

Plakala je nekoliko časova, ne mogući da se smiri i da govori. Sablin joj opet davao vode. Pred njim se rastvorila čitava drama, drama zamršena, savremena. On je odmah shvatio, da tu nije moglo biti ni govora o kakvoj ljubavi ili sklonosti, nego da je bila naprosto naivnost, dotjerana do gluposti i slabost, kojom su se okoristili neki drzoviti,

poduzetni ljudi. Tko su oni — nije li to svejedno za stvar? Preokrenuli su stubokom sretan život mlade žene i doveli je do takova stanja, da joj, možda, doista i ne preostaje ništa drugo, nego da sama učini kraj svome životu.

— Govorili su, — s mržnjom reče Zoja Nikolajevna gledajući Sablina suznim očima, — da je to sloboda. To je nov život. Ali ja, — reče ona odlučno, — ne mogu tako živjeti. Večeras će opet doći on. Što da uradim? Ne mogu se boriti. On je jači od mene. Dobro dakle... otići ću... otići... i noću... noću... ipak ću se baciti u prosjeklinu. Ah, nije me spasila Bogorodica... nedostojna sam!

— Počekajte, — reče Sablin. Još ni sâm nije znao, što bi kazao i što bi smislio za nju. — Počekajte! Ništa od toga nije potrebno. Nitko ne će k vama doći. Da... Nitko ne će biti pušten. Velite: uvečer. Od četiri sata čuvat će stražu u vašem predvorju do jutra moj čovjek Timofej, snažan bivši vojnik, staračac... I nikoga ne će pustiti. Naprosto, ne će pustiti. Reći će: muž je stigao. I mirno ćete prospavati ovu noć... A sutra... Sutra ću vas odvesti u sanatorij u Finsku. Glupost je izvalio liječnik, rekavši vam, da se ne da izliječiti. Izvrsno će vas ondje izliječiti i sve će se zaboraviti. A vi, Zoja Nikolajevna, uradite ovako: predat ćete mi sutra pismo za vašega muža. Onako, lijepo pismo. Ali u tom pismu, da ne bude ni spomena o vašoj nesreći... Reći ćete, da ste dobili upalu pluća... Možda je — sušica. Pošli ste da se liječite. Samo pazite, što ću vam reći, — počne Sablin uvjerljivo, preživljujući u duši svoju dramu i dramu Vjere Konstantinovne, — nikada, nikada mu ne ćete ni jednom riječju natuknuti i nikada mu ne ćete odati, ni uzdahom izdati, što je bilo s vama!... Taj križ morate sami nositi, ali njega ne smijete ubijati, zato, jer vi i ne znate, koliko vas on ljubi.

— Znam, — reče Zoja Nikolajevna tiho. — No zar se može ovako dalje živjeti?

— Može. Može. Rat će potrajati dugo i vi ćete se za to doba izliječiti. A poslije toga očarat ćete vašega muža. I sreća će vam se povratiti.

Zoja Nikolajevna pogleda velikim očima u dno Sablinovih očiju, prihvati njegovu ruku i pridigne je k ustima, ali on prihvati njezinu i poljubi je.

XXIII

Kod kuće zateče Sablin pismo od Macneva s naznakom adrese, kamo se ima javiti oko deset sati navečer i pokucati naročitim znakom. Sablin se namršti. — Djavo ga znao, što je! — promrmlja. — Sve izgleda kao kakav bulvarski roman s najvećim nevjerojatnostima, kao da je potekao iz pera Ponson de Terraila!

Odvezao se u institut k Tanji, zatim pošao k jednom znamenitom liječniku, razgovorio se s njim o Zoji Nikolajevnoj, potražio telefonski spoj sa sanatorijem u Rajvolovi, naručio sobu, obećao, da će sam sutradan doći s bolesnicom, otpravio svoga staroga lakaja Timofeja u Puškinovu ulicu, stigao još i da podje k predsjedniku Georgijevske Dume, a u deset sati navečer bio je na dogovorenu mjestu.

Sve su ga te brige izmorile, no on ih je rado podnosio. Još ih je i zato rado podnosio, što je delikatnost položaja Zoje Nikolajevne nehotice bacala neku sjenu na njega. Žrtva se nije činila tako sitnom, kako je izgledala, ali u ime kršćanske ljubavi Sablin odluči do kraja izvršiti započetu stvar i doista spasiti Zoju Nikolajevnu. On je držao potrebnim, da o toj drami obavijesti Macneva, da bi Macnev mogao pripaziti na Zoju i pomoći je, kad Sablin ode na bojište. Bio je uvjeren o potpunoj korektnosti Macneva.

Kad je pokucao na vratima nekog nepoznatog stana na kraju Sergijevske ulice, začuje za vratima šuškanje i glas Macneva, koji je zapitao, tko je.

— Ja sam, Ivane Sergejeviću, — odgovori Sablin.

— Tko vi?

— Pa, Sablin. Zar ne čuješ?

— Mnogo Sablinâ ima na svijetu. Kako se zovete krsnim i očevim imenom? — ispitivao je Macnev.

— Aleksandar Nikolajević. Glupost! Ivane Sergejeviću, priznaj, da je to glupo.

— Ništa nije glupo. Kako ti se zvala prva ljubavnica?

— Kitty, — odgovori Sablin u smijehu.

Vrata se otvore i Sablin se nadje u zagrljaju staroga filozofa.

— Dakle zdravo, zdravo, divni prijatelju! — govorio je Macnev, — pa se nemoj ljutiti, mili Saša. Proživljavamo dane, gdje treba proučavati Pinkertona, da ne padneš u stupicu.

Macnev čvrsto zasune vrata, premetne lančić, okrene ključem i reče:

— Tako će, eto, biti dobro. Sve je na okupu.

— Kakav je to stan? — zapita Sablin.

— Stan pjevačice Morgenstern. Sjećaš li se Gricenkove simpatije? Samo nje nema, a nema ni služinčadi. Mi smo sami.

Povede gosta u neveliku, koketno namještenu gostinjsku sobu, u kojoj su sjedili Rjepnin i Gricenko, kojih ozbiljna lica nisu bila nimalo u skladnosti s namještajem. U gostinjskoj sobi bio je polumrak. Jedina zapaljena svjetiljka bila je zasjenjena tamo-ljubičastim svilenim zasloncem sa žutim čipkama na rubu, te je osvjetljivala samo stol.

Izmijenivši obične fraze o zdravlju, o službi, svi posjedaju.

— Počnimo! — reče Gricenko, obraćajući se knezu Rjepninu.

— Aleksandre Nikolajeviću, — reče Rjepnin. — Pozvali smo te, da se dogovorimo i posavjetujemo... Da prosudimo vrlo škakljivo i vrlo teško

djelo, koje valja izvesti za spasenje Rusije. Pristaješ li unapred, da budeš s nama? Imaš li povjerenja u nas, stare svoje pukovnijske drugove?

— Bezuvjetno vam vjerujem. Znam, da ne ćete poći protiv Cara Imperatora, kao što ga ni ja ne ću nikada izdati.

— Hvala ti, Saša, — reče Macnev.

— Je li tebi poznata careva zapovijed vojsci i mornarici? — zapita Rjepnin.

— Pred tri sam je dana čitao pukovnijama svojega zbora i bila je popraćena zanosnim poklicima.

— Za tom je zapovijedi, kao logička njezina posljedica, morala doći odredba o udaljenju, a možda i o zatočenju Rasputina u kakvom manastiru, a dalje je valjalo, da se udalji od državnih poslova carica Aleksandra Fjodorovna, — produžavao je knez Rjepnin tihim glasom. — No, do toga nije došlo. Drugo je pitanje, dakako, koliko je opravdano objedjivanje carice zbog svezâ i simpatija za Nijemce. Ja vrlo dobro znam, da to nije istina. Carica mrzi cara Vilima poradi onoga poniženja, koje je morala podnijeti, kad je kao nevoljna nevjesta bila poslana caru Aleksandru III. na uglede i povraćena natrag kao neprikladna. Ali se po Vilimovu nastojanju vratila i postala ruskom caricom. Ona je ponosna, samoljubna, a ovakovih udaraca na samoljublje, žena ne oprašta. No, bilo kako mu drago, narod nju okrivljuje za sve. Narod se komeša. Stojimo pred revolucijom. Stranke rade. Umjerene stranke hoće samo dvorski prevrat, dok tamne podzemne sile dižu glavu i traže carevo svrgnuće s prestolja. Revolucija, metež i neredi potrebni su našim neprijateljima zato, jer se u tom slučaju Njemačka nada izaći kao pobjednica u borbi s nama. Metež je potreban i našim saveznicima, jer će inače ruska vojska i mornarica ispuniti carevu zapovijed, morski će tjesnaci postati naši i za rusku će državu nastati zlatan vijek; slavenski

će se potoci sliti u ruskom moru, domaće razmirice medju slavenskim narodima bit će dokončane. Ali Engleska ne će to da dopusti. Ja imam dokaze, da narodnje strasti raspiruje englesko zlato. Mi smo, gospodo, u predvečerju strašnih dogadjaja, pa treba da učinimo za Cara ono, na što se nije mogao on odlučiti: mi treba da uklonimo Rasputina.

— Kako da to izvedemo? — upita Sablin.

— Da ga ubijemo! — izgovori knez Rjepnin, da se jedva čulo. — Sve je već udešeno i sve pripravljeno. Tu su misiju preuzeli na se, — knez Rjepnin nagne se k Sablinovu uhu i prošapće mu nekoliko riječi.

— To ne može biti! — usklikne Sablin. — Ne, gospodo. Pustite to! Zaustavite ih! To je bezumlje. Nikada se te ruke nisu omastile krvlju. One ne će moći, naprosto fizički ne će moći da ubiju. Ja ne poznajem treće osobe, ali ona dva, prekrasna mladića, odvjetci naših najboljih porodica . . . i umorstvo!

Sablin se sjetio svojih noćnih razgovora s Vercinskim i nije mogao da ne prizna, da je Vercinski imao pravo. Uzvisiti se ili poniziti — stvar ne leži u izrazu, nego u smislu — do umorstva ne može svatko. »Nama« to nije dano. Sablin se sjetio izvoda Vercinskoga o pet pudi ljudskoga mesa, koje treba nekamo spremiti, jer će početi da zaudara raspadajući se, pa nije mogao zamisliti, kako će oni ljudi, koje mu je spomenuo Rjepnin, to izvesti.

Jedan, mlad čovjek, blijed, boležljiv i zamišljen, prekrasan, carev rodjak, tankih prstiju na blijedoj lijepoj ruci, fizički slab; — drugi, aristokrat, darovit, sposoban, čovjek uma i srca, a treći, trećega je Sablin slabo poznavao — histerički vikač, novinar, spisatelj, političar, tribun, ali nikako ubica.

Sablin izreče svoje misli.

— Zar doista, — završi on silan i vatren svoj govor, — niste mogli najmiti kakve ubice?

— Mili Saša, — reče Macnev. — Na sve se mislilo. Tu ne pristaje najmljeni ubica. Zaboga! Već smo dvaput pokušavali, pa ništa nije ispalo. Razumij, Saša, onaj je čovjek paklenske snage. A s djavlom se mogu boriti samo oni ljudi, koji ne prezaju od njegovih djavolskih čarolija, za koje je on samo zamazan i plašljiv sel'ak.

— Ah, oni ne će imati toliko snage!... Ne će umjeti da ubiju čovjeka. Pa makar taj čovjek i bio gad... Nije to, gospodo, tako jednostavno! A onda... Kamo s truplom? Ta ne može se valjda ostaviti. Učinit će od njega sveca. Spremit će njegove moći. Ne, gospodo. Pa i kako!... Gdje? Nije ni on tako lud, da će poći u zapetu stupicu; čuva ga tajna policija. Ne, gospodo, bojim se, da će se time stvar samo pogoršati. Neprilično je, kad čizmar počne peći pogaču.

— Sve je organizirano, — reče Rjepnin. — Nas trojica, a molimo i tebe, treba da smo u pričuvi za slučaj, ako bi zatrebalo još pomoći, ili ako se budu morali zametati trgovi. Možemo li dakle računati na tebe?

— Dakako, da možete, — reče Sablin. — Samo: kada i gdje? Stojim vam potpuno na raspolaganju.

— Sutra u noći. Obećao je, da će doći u kuću na Mojci, gdje mu je obećan sastanak s jednom svjetskom damom, za kojom već odavno žudi. Tamo će se sve izvesti. Mi treba da budemo ovdje u pripravi.

— O Bože, koliki užas u jednoj stvari! — usklikne Sablin. — Svodstvo, stupica, prevara i umorstvo!

— Da, mili Saša, umorstvo nije lijepa stvar, — reče Macnev, mršteći se, — ali Rasputin nije čovjek, kojega bi tko mogao izazvati na dvoboj i povaliti ga iz pištolje, podmetnuvši mu svoj bok s blagorodnom odvažnošću. Ljudima, koji izvedu to djelo, podići će se ugled u očima naroda, opravdat

će umorstvo u carevim očima i pomoći će da se izvede naredni korak: da se od državnih poslova udalji carica.

— A ako sve ispane obrnuto? Ah, gospodo, gospodo, mi se pletemo u tudj posao. Bio cilj kakav mu drago, postupak nije blagorodan i nije lijep, a mi smo sazdani da izvršujemo lijepa djela! — usklikne Sablin.

— Aleksandre Nikolajeviću, — reče knez Rjepnin odlučno. — Mi smo dugo mislili. Drugoga izlaza nema. Sad nije vrijeme, da se plovi strujom. Do sutra, u isto doba, ovdje. Valja samo pokucati, a zajednička je lozinka »osveta«.

XXIV

Sablin se vratio kući oko dvanaest sati u noći. Srce mu je zaželjelo kupke i sna. Sutra će biti mnogo posla, pa je valjalo odahnuti. Ali se toga burnoga dana sve dogadjalo protivno od onoga, kako bi on htio. U njegovu kabinetu gorjelo je svijetlo i tek što je Sablin unišao, kad se podigne teška, glomazna spodoba ujaka Igora Ivanovića Obljenisimova, podje prama njemu i zagrli ga.

— Dakle sam te ipak dočekao! Bojao sam se, da te ne ću dočekati. Pet puta sam preko dana zvonio na telefon, a tebe nema, pa nema. Kako si neočekivano stigao! Upravo te je evo providnost poslala ovamo, u samo ključanje dogadjajâ. Idem jutros i vidim: vozi se on s nekakvom prelijepom kuštravkom preko Vladimirskoga. Ja sam išao u Dumu. Da bi me barem pogledao! Razvratnik, vaša preuzvišenosti! No i doba je. Ne ćeš valjda vječno žaliti. Ta ti si još mladić. A posijedio... Gle sljepočice — kamčatska dabrovina.

— Ujače. Da znate prilike, u kojima sam morao odvesti onu, meni posve tudju ženu, držim, da

ne biste tako govorili, — reče Sablin. Bilo mu je na jeziku da kaže: ostavite me, umoran sam, pa žudim za odmorom... ali pošto je bio naučen na udvornost svjetskoga čovjeka i dobroćudna domaćine, nadvlada on umornost i reče:

— No što mi stojimo? Sjedajte i pričajte, kako sada vojujete na nutarnjoj fronti, otkako smo mi prestali vojevati na vanjskoj?

— Da, Saša, vojujemo i pobjeda je blizu. Saveznici su na našoj strani, — reče Obljenisimov i spusti se, onako težak, u naslonjaču.

— Ja to danas čujem već drugi put. Istina, tek dalekim nagoviještanjem. Hoće li saveznici revoluciju? Hoće li saveznici raspad vojske u predvečerje navale i pobjede? Mi smo tamo u rovovima uvijek mislili, da ako, ne dao Bog, dodje do revolucije, onda je to »made in Germany« za potpuno naše uništenje, ali nipošto saveznici. Za njih to nije od koristi.

— Saša, mi smo postavili sebi za dnevnu lozinku: — bez revolucije ne može biti pobjede. Najprije revolucija, a iza toga da se sruši s prestolja Nikolaj i Aleksandra Fjodorovna; najprije saziv konstituante, a onda pobjeda. Mi znamo raspoloženje vojske. Vojska ne vjeruje caru; ona se ne može boriti i pobjedjivati pod lozinkom »za vjeru, cara i otadžbinu«. Dvoglavi orao proživio je svoj vijek, pa ima da podje na počinak. Pod crvenim barjacima revolucije poći ćemo i pobijediti...

— Nije istina! To je kleveta na vojsku, na časnike i vojnike. Još pred dva dana odmnijevala je himna kod mene u rovovima i »ura« je potresivalo šumu za zdravlje obožavana vrhovnoga vodje ruske vojske! — usklikne Sablin.

— Saša, to je učinjeno samo pod prijetnjom batine. To je inercija, koju će trebati nadvladati i s kojom će se valjati boriti.

— Careva zapovijed o zavjetnim ciljevima rata, ruski ratni ciljevi toliko su podstakli i obradovali sve one, koji shvaćaju prilike. Vodje su se uzdigli duhom, a siva gomila poći će, kamo je povedu.

— Ruski ciljevi! — usklikne Obljenisimov pošavši po sobi, — rekao si: ruski ciljevi! U svjetskom ratu ne može biti »ruskih« ciljeva, nego samo zajedničkih postavljenih u potpunom suglasju sa saveznicima. Mi ne vodimo rat samostalno. Ne smijemo zaboraviti, da nas financira Francuska, a Engleska da nam šalje opremu!

— Igore Ivanoviću, — reče Sablin u dubokoj uzbudjenosti, ustajući takodjer, — sjećaš li se onoga, što si govorio davno u danima duboka mira, kad ste ti i tebi slični dokazivali, da ratova više ne će biti. Ti se sjećaš, kakvim ste blatom, klevetom i pogrdama zamazali blaženu uspomenu carevâ: Pavla, Aleksandra I. i Nikolaja I. zato, što su oni slali vojske u zapadnu Evropu za borbu s revolucijom i Napoleonom. Vi ste nazivali Rusiju »žandarom« Evrope, a pri tom ste riječi žandar davali specifično s v o j e značenje, ružno značenje. A sada hoćete, da od Rusije i njene vojske napravite redarstvenika, ili kako vi velite: »nagajkaša«, postavljena na zaštitu inostranoga kapitala. Što je Rusiji do toga, hoće li pobijediti engleska ili njemačka industrija... hoće li na plugu, šalici, suknu, što će ga kupiti seljak kakove permske ili vjatske gubernije, biti napisano »made in Germany«, ili »made in Engeland«, mi treba da težimo za tim, da bi na svakoj stvari bio jedan žig: »ruska izradba«! Za tim teži car i ta je težnja shvatljiva narodu, no... podsticati revoluciju, svrgavati cara u velikom času, kad je svečano izjavio, da mi vojujemo za r u s k e i n t e r e s e — to je prestupak, kojemu nema imena. Čim vojska shvati, da je njezin cilj uništiti Njemačku zato, da se uzveliča Engleska i da se udovolji nacionalnom samoljublju i sigurnosti Francuske, vojska će se odreći vojevanja. Ruski vojnik ne osjeća nikakove mržnje prama Nijemcima, on

*

je svaki čas spreman da pruži ruku pomirnicu Nijemcu, ali on shvaća i to, ako mu Nijemac ne bude dao da živi, nego udje u njegovu zemlju, da ga onda mora izagnati. Riječi careve: — »Ja ne ću odložiti oružja tako dugo, dok se ma i samo jedan Nijemac nalazi na ruskom zemljištu«, shvatljive su svakome. Njih shvaćaju i Nijemci. Kad Nijemci saznadu, da se Rusija bori za svoje zavjetne ciljeve, a ne za njihovo uništenje, oni će prestati da nam se odupiru...

— Eto, došao si do onoga, što nâs toliko plaši i što nas je prisililo, da se pretvorimo u zavjerenike, da se potajno sastajemo i domišljamo, kako da se sve to izvede. Mir! Ako se Nijemci povuku za Kališ, ili Rusija zauzme Carigrad — to jest završi zadaću, koju je car postavio, nastat će mir. Vi ne ćete poći na Berlin?

— Ne vidim svrhe.

— A uništenje njemačkog militarizma?

— On nama ne smeta, nego nam upravo pomaže, da obuzdamo još opasniji kapitalistički imperijalizam Engleske.

— Saša, Saša! Tko je onda naš neprijatelj? — usklikne Obljenisimov zaustavivši se naglo pred Sablinom, koji je stajao kraj pisaćeg stola i gledao ga širokim, blistavim očima.

— Engleska! — tvrdo i jasno izgovori Sablin. Obljenisimov se odmakne od njega. Nekoliko je trenutaka micao usnicama dišući teško, ali ne reče ni riječi.

— Lijepo! — otme mu se napokon. — Lijepo! Upravo tako misle i u Carskom Selu. Da te ne poznajem još od kolijevke, pomislio bih, da držiš s Nijemcima. Lijepo! No, Saša, ja ću ti ipak reći ono, radi čega sam došao. Ne srdi se na mene. Engleska vidi to raspoloženje proti sebi i kod cara i kod onih, koji cara okružuju. Ona mu više ne vjeruje, pa želi, da ga odstrani...

— No onda se nadam, da ćete vi naći, — ako ne podje nama za rukom da vas spriječimo, kulturni način toga prevrata u slavu Engleske, — reče Sablin spuštajući glavu.

— Da. Kunem se! Kunem se, da ni jedna vlas ne će pasti s njegove glave. Carsko dostojanstvo, čast je Rusije i njezine revolucije. Veliki ruski narod znat će pokazati svijetu uzor humanosti, prosvjete i blagorodnosti. Mi nemamo ništa protiv cara, nego smo samo osobno protiv Nikolaja II. i dvorske kamarile. Svih onih, koje smatramo tamnim silama.

— A ako se tamne sile na ovaj ili na onaj način udalje od cara? — zapita Sablin.

— To će samo ubrzati rasplet, — odgovori Obljenisimov. — Imaj na pameti, da su s nama svi vrhovni zapovjednici. Samo se još Evert koleba.

— A koga ste spremili u zamjenu vladi, koju kanite svrgnuti? Ne ćete li vi ostati bez ljudi, kao ono prije rata, kad sam ja s tobom govorio?

— O, ne uznemiruj se. Ljudi su odredjeni. Sve sami prekrasni ljudi, humani i duboko odani saveznicima.

— Mislio sam, reći ćeš: Rusiji! — s prikorom i ironijom u glasu reče Sablin. Obljenisimov nije shvatio tu ironiju.

— Ne, saveznicima, — tvrdo izgovori on. — Što je Rusija! Rusija je bez Evrope nula. Tko je ono, Dostojevski ili netko drugi, rekao: Rus ima dvije otadžbine: Rusiju i Evropu.

— Da, teško je, — još uvijek s jednakom ironijom reče Sablin, — teško je ruskom državniku živjeti bez uputa Bismarckovih, Beaconfieldovih, Poincaréovih, Clémenceau-ovih i Bukhanovih. Svojega ne priznajemo, pa makar on imao čelo od sedam pedalja široko. Pa i kako se može živjeti bez Pariza, Monte Carla, Nizze i bez engleskoga snobizma! Izginut ćemo. Seljačine! Divljaci!

— Sveta Rusija! — podižući prst u vis i stajući opet ispred Sablina, reče Obljenisimov. — »Sveta Rusija«! Dijete medju nacijama.

— S engleskom miss i francuskom bonom.

— Pa što onda? Kultura. Ne će nas ništa rdjavo naučiti. Ja ću vjerovati, Saša, u svetu Rusiju samo onda, kad u svakom uglu ruske kolibe ne budu više stajale kojekakve svetačke ikone nego električka rasvjeta i watter-closet. A do toga vremena, slobodno neka budu i bone i miss!... No, ti zacijelo želiš spavati. Addio! Kako je to lijepo: Addio... Au revoir... Good night!

— Laku ti noć želim! — reče Sablin, značajno ruski, prateći ujaka u predsoblje.

XXV

A što, mislio je Sablin prije nego što će usnuti, — ja bih trebao da prijavim, što se dogadja. Da odam njega? Obljenisimova, Bukhanana, Rjepnina, sve armijske zapovjednike osim Everta, koji hoće da svrgnu cara. Neka ih ispitaju, neka ih stave na muke, da doznadu imena pravih krivaca, pa neka ih kazne kao izdajice, kako su kaznili Mjasojedova za nekadašnje manje grijehe. Ali komu da dojavim? Vojnom ministru Šuvajevu? Kako bi se on usudio raskrinkavati armijske zapovjednike? Taj bi stari i pošteni vojni činovnik umro od straha, pa bi me šapćući molio: »Šutite, za ime božje, šutite. Nemojte nikome ništa govoriti. Kš! Šš!«...

A da kažem samom caru?... Sablin se sjeti svoga pokušaja, da pregovara sa carem, koji je pokušaj Rasputin onako nelijepo obustavio, i zatrese glavom. Car i Samodržac! Samodržac je jak po svojim boljarima, generalima, a ti su mu se boljari iznevjerili prije, nego što se digao narod. Bijedni Car! Ako mu se otkrije samo sve ono, što je Sablin doznao iz nagoviještanja Rjepninova i razgo-

vora s Obljenisimovim, on će se strašno smesti, jer ne će znati, što bi trebao uraditi, na koga da se osloni i komu da povjeruje. Svi vrhovi, sva ruska inteligencija bila je protiv cara, a narod je tako neprosvijećen, da bi bilo zaludu tražiti vodje medju narodom. Vodjâ nije bilo! A narod bez vodja — slijepo je stado.

Trebalo je dakle šutjeti i izvoditi svoj sitan posao. Zapovijedati vojnim zborom i spremati ga za navalu i pobjedu.

U koje ime?

Da li u ime zavjetnih ciljeva, što ih je proglasio car, da li za krst na svetoj Sofiji, da li za Poljsku, koja dobiva slobodu iz ruku Rusije, kako su je nekad primile Srbija i Bugarska, ili za uništenje Njemačke i za svesvjetsko slavlje Engleske?

Sva bijeda Sablinova bila je u tome, što se on nije slagao s mišljenjem Dostojevskoga, nego držao, da on ima samo jednu otadžbinu: — Rusiju. Nju je ljubio iznad svega. Za nju je bio spreman umrijeti, i kad bi mu tko rekao, da za sreću Rusije mora izginuti sva Evropa, on bi bez kolebanja rekao: — Pa neka gine! Samo da Rusija ostane u životu!

Sablin je osjećao, da se dogadja upravo obrnuto: — Rusija gine za spasenje Evrope, a on toga nije mogao spriječiti.

Ne će dakle ništa prijavljivati. A ne toliko zato, što je beskorisno i što nema komu da prijavi, koliko zato, što mu je takova prijava isto tako odvratna, kao i umorstvo. »Oni« bi mogli i prijaviti, kad bi priznavali da je to potrebno, ali »mi« toga ne možemo učiniti. Mi smo stari dvorjani. Mi već nismo carski sluge, spremni na sve, pa i na podlost: mi smo se dodirnuli zapadnoevropskoga viteštva i prihvatili njegovu istančanu kulturu, koja tako malo pristaje teškoj savremenosti.

Pred zoru zaspi, ali se rano probudi. Trebalo je odvesti Zoju Nikolajevnu s djetetom, trebalo likvidirati njezin stan, izdati odredbe. Po njegovu

mišljenju, tim poslom bi se mogao zabaviti do tri sata popodne. Poslije je htio da obadje Tatjanu koju gotovo nije ni vidio, trebalo je stići i na groblje.

Petrogradski život zahvatio ga i zavitlao svojom zamršenošću. Bilo je osam sati ujutro i Sablin se baš spremao da izadje, kad zazvoni telefon.

— Tko je na telefonu? — zapita Sablin.

— Aleksej Andrejević Polivanov. Znam, da ste zaposleni, — govorio je Sablinu poznat, hrapav glas bivšega vojnoga ministra, — znam, da niste nadugo ovdje, no svejedno vas molim, da biste izvoljeli k meni oko pet sati. Ako se, dašto, ne bojite, da ne naškodite svojoj reputaciji, ako pohodite od bačena čovjeka.

Sablin je bio spreman da odbije, ali poslije tih riječi žurno odgovori:

— Slušam, vaša visokopreuzvišenosti, doći ću pouzdano.

XXVI

Sablin je bio odavno poznat s Polivanovim, jer se mnogo susretao s njim u petrogradskim vojničkim krugovima, ali se sprijateljio s njim nije nikad. On je promatrao Polivanova sa strane, posljednjih godina pred ratom češće se vidjevao s njim i otvoreno izricao pred njim svoje misli o vojsci. Poštovao je Polivanova, pa je jedno vrijeme htio da postane posrednikom izmedju njega i cara, koji Polivanova nije volio, a ovaj opet nije poštovao cara. To je Sablina prisililo, da proučava karakter Polivanova, a proučivši ga, odrekao se svoje misli kao neizvedive.

Mladost Polivanova protekla je u doba slavnog preobražavanja, kad je u Rusiji doista odisalo proljećem, kad su na carsku riječ oslobodjeni kmetovi, kad se uvodilo porotno sudište i kad je bio proglašen princip opće vojne dužnosti. Polivanov se

učio i rastao kao časnik pod uticajem Miljutina, kojega je obožavao.

O sebi je Polivanov često s nekim ponosom govorio, da on nije Rus, nego Tatarin. Da je Peglevan-paša-Peglevanov, a ne Polivanov. Govorio je to pritvarajući svoje pronicave male oči i smješkao se svojim specijalnim smiješkom odajući time, da on Ruse manje cijeni od Tatara, koji su ovaj narod podjarmili. Uza sve to Polivanov je žarko ljubio Rusiju, težio za njenom slavom, ali je Evropu, pa i samu Aziju izdizao iznad Rusije.

Osnovnom crtom njegova karaktera bila je lična častoljubivost. Rastao je u takovoj okolini, koja je bila iznad njega poreklom, svezama i bogatstvom, pa je on htio nesamo da se izjednači sa svima onima, s kojima se vidjevao: s Miljutinima, Richterima, Dragomirovima, nego da ih i premaši. Sredstva je za to imao dosta: um i upornost u radu. Zanosio se za sjajnom dvorskom i četnom karijerom. Stupio je u tjelesnu gardijsku, grenadirsku pukovniju, koja je u ono doba — na kraju sedamdesetih godina — bila careva najmilija pukovnija. Zanosio se da postane — a po mnogim znakovima je to i pouzdano znao — da će postati carevim krilnim pobočnikom.

Započeo se rusko-turski rat. Nagnan željom, da se istakne, Polivanov je, i ne dočekavši odlaska čitave garde, potaknut zanosom, koji je tada zahvatio mladež, krenuo u rat, ali već kod prelaza preko Dunava, nalazeći se u prvom redu dobrovoljaca, bude teško ranjen tanetom u vrat.

Mjesto krilnoga pobočnika, široke karijere, slave, počasti, georgijevskoga krsta, za koji se smatrao potpuno dostojnim, mjesto sjaja i sreće — bolnička postelja, opasna rana, teške muke i spoznaja, da će za sav život morati da ostane iznakažen, s iskrivljenim vratom i nesposoban za četnu službu — jedinu službu, koju je Polivanov smatrao dostojnom pravoga časnika.

Njegovi drugovi, tjelesni grenadiri, sudjelovali su kod prelaza garde preko Balkana, stekli odličja i nagrade i prestigli Polivanova, koji se nije mogao oteti saznanju, da je on uradio više nego oni zato, jer je od svoje volje pošao u rat, bio hrabriji od njih, što je i dokazao svojom ranom, a poradi rane je ostao iza njih.

Zaokupilo ga teško razočaranje u život, u pravednost sudbine, u cara. Pojavila se zavist. Drugoga časnika, sa slabijim karakterom, možda bi takav udarac sudbine oborio, ali Polivanova nije.

Polivanov se dade na učenje. Sjajno je svršio Akademiju Generalnoga Stožera i odmah iza svršetka stupio u Inženjersku Akademiju, koju je tako isto vrlo dobro svršio. Odrekavši se četne karijere, počeo se spremati za vojno-upravni rad i skupljati umnu prtljagu, da se potpuno istakne, kad dodje njegov čas.

Bilo je mirno carevanje imperatora Aleksandra III. Rusija se ukočila u velebnoj moći. Krupna careva ličnost i njegov priprost ruski um, pritisnuli su Evropu, koja je strepila pred Rusijom. Car je izgradjivao francusko-ruski savez, Rusija je postajala zagonetkom i u njezinoj su neodgonetljivosti gledali njezinu moć. Ruski car usudio se da kaže Evropi: — »Kad ruski car lovi ribu, Evropa može pričekati«.

To su bile godine iskorišćivanja reformi Aleksandra II. Živjelo se od kapitala, sabrana u vrijeme reformi. Plaća se davala u zlatu i u srebru, štedilo se u svemu, ali se visoko dizao barjak Rusije. Bio je to vijek umjerenosti i ispravnosti. Na čelu vojnoga ministarstva stajao je Petar Semjonović Vanovski, na čelu ministarstva narodne prosvjete grof Deljanov i život je tekao tih i miran bez dogadjaja.

Polivanovu nije bilo mjesta. Preostalo mu da drži predavanja, da sjedi u Glavnom Stožeru, provodeći tako odredjene sate. Talenti nisu bili od potrebe. Trebalo je samo trudbenika, kao kotačićâ

golema mehanizma. Talenat je bio samo jedan: — careva volja.

Bilo je mirno.

»I dosadno«, dodavali su ljudi, koji su naginjali revoluciji, a medju ove je, dakako, pripadao i Polivanov. On je bio revolucionarac po božjoj milosti, revolucionarac po porodu, čovjek, u kojem se sve komešalo i sve ključalo od želje za znatnom djelatnošću širokih reformi i promjena. On je vidio omaške Vanovskoga, nije se mogao pomiriti s radom Deljanova, ali se morao zadovoljavati držanjem predavanja o vojnoj administraciji i — mislima...

S novim carem pojavili se i novi ljudi. Vojnim ministrom postane Kuropatkin, koji je Polivanova imenovao glavnim urednikom novine »Ruski Invalid« i smotre »Vojni Zbornik«.

Novine su bile malene, mršave, bez čitalaca. U njima su se štampale zapovijedi o promaknućima, imenovanjima i nagradama, donosili se suhi šablonski opisi parada, smotri i manevara, kojih nitko nije čitao, i članci tehničkoga ili vojničko-historijskoga sadržaja. I novine i žurnal bili su sasvim službeni, pa se u razvitku tadašnje ruske štampe nije na njih nitko osvrtao. Ali za Polivanova je to značilo polje rada. Za godinu dana on je tako raširio »Invalida«, tako produbao njegov program, da su s njim počeli računati i u ruskoj i u stranoj štampi.

Postavši urednikom »Ruskoga Invalida«, Polivanov nesamo da je izveo novine u svijet, nego je i sam lično ušao u kolo ruskih novinskih radnika. Polivanov je postao mostom izmedju vojničke kaste i javnih radenika. Unutrašnja politika, koja se u to vrijeme počela razvijati u ruskoj štampi, odražavala se u »Ruskom Invalidu«. S imenovanjem Kuropatkina za vrhovnoga zapovjednika mandžurske armije, a Saharova za vojnoga ministra, prošli su sretni dani »Ruskoga Invalida«, a s njima zajedno i Polivanovljevi. Saharov je bio čovjek

stare škole, koji se bojao slobodnoga duha, što ga je u »Invalidu« uveo Polivanov. Polivanov je dakle morao predati svoje mjesto mirnome, hladnome, uskogrudnome, a kraj toga i gluhome Makšejevu, dok je sam morao da zauzme nevidljivo mjesto u tvrdjavnom odboru. To vrijeme izvjesne slobode iskoristio je Polivanov, da učvrsti svoje simpatije u javnosti. S pojavom Dume svi su njezini članovi osnivali svoje izvode u vojničkim pitanjima na mišljenju i na iskazima Polivanova. Polivanov je postao stalnim izvjestiteljem vojne komisije u Dumi. Umio je osvojiti simpatije i krajnje ljevice. Jednostavan u saobraćaju, uman, lukav, pronicav, široko obrazovan, znajući lijepo, jednostavno i slikovito govoriti, Polivanov je preko Dume izvodio sve, što je držao potrebnim za rusku vojsku. Tu se sastao s A. I. Gučkovim. U Gučkovu je Polivanov našao revna pomagača. Gučkov, gradjansko lice, iznenadio je Polivanova svojim bogatim znanjem u vojničkim pitanjima, osobito u tehničkom pogledu. Polivanov i Gučkov prvi su preko Dume podigli svoj glas za tehničko preobražavanje vojske. Avijatika, teško poljsko topništvo, pitanje razmještaja, napokon borba za utvrde — sve je to bilo njihovo djelo.

Uz tadašnji carev odnos prema Dumi, Polivanov se gubio u carevim očima. Car nije imao u njega povjerenja. On za cara nije bio »naš«, nego »njihov«, dumski. Ali mu je bio potreban. Bio je imenovan pomoćnikom vojnoga ministra Suhomlinova. Vojni ministar i njegov pomoćnik podijelili su uloge medju sobom. Suhomlinov je preuzeo reprezentaciju, primanja, revizije, dok je na Polivanova spala kancelarija. Ali je Polivanov umio iskoristiti svoj položaj u korist Rusije, pa ako je ruska vojska godine 1914. dočekala Austrijance i Nijemce strojnim puškama, topovima, čeličnim bodovima, prekrasno snabdjevena i opremljena... ako je prve godine rata zauzela svu Galiciju i osvojila Lavov,

Przemysl i Senjavu — sve je to bila zasluga Polivanova i Gučkova.

Car je to znao. Za čestih izbivanja Suhomlinova dolazio je kao izvjestitelj k caru Polivanov, a car nije mogao da ne opazi opsežno znanje Polivanova i njegovu vještinu da utječe na Dumu, pa je počeo cijeniti Polivanova, ali ga nije mogao zavoljeti. Car je u Polivanovu osjećao neprijatelja samodržavlju, konstitucionalista, predstavnika one »inteligencije« i pristašu one demokracije, koju je car i njegova okolina prezirala i od koje su se s gnušanjem otkretali. Naročito carica nije trpjela Polivanova, a on joj je isto tako uzvraćao. Malo pred ratom otkrile su se neke Suhomlinovljeve prljavštine. Štampa je počela o tom govoriti. Blizu je bilo da Suhomlinov bude uklonjen, a nitko nije sumnjao, da će njegovo mjesto zapremiti Polivanov. Polivanov je već primao čestitke i izvješćivao cara, kao vojni ministar, no Suhomlinov se odveze k carici, raspređe se razgovor između nje i cara, i Polivanov nesamo da nije imenovan ministrom, nego se car klonio i da se s njim susretne. Hladnoća se pretvorila u nemilost, a Polivanov, duboko ogorčen, stade carevu nemilost vraćati potajnom mržnjom.

Počeo se rat. Otkrile se sveze Mjasojedova s carem Vilimom. Mjasojedov je predan sudu, a Suhomlinov skinut s vojnoga ministarstva, pa nikoga drugoga nije bilo — i Polivanov bude imenovan na to njegovo mjesto.

Pokazalo se, da je vojska bez streljiva i bez pušaka; rat, predvidjen na četiri do šest mjeseci, progutao je sve bez ostatka. Polivanov i Gučkov privukli su na posao sve javne sile zemlje, podigli zemstvo, gradove, napravili goleme narudžbe u Americi i vojska je pod kraj godine 1916. stala na noge. Tehnički je postala isto onako jaka, kako je bila i njemačka, ali se je moralno raspadala. Gučkov i članovi Dume provodili su ideju, da obrazo-

vana gradjanska mladež iza kratke priprave može postati časnicima, pokazujući kao primjer Englesku i Ameriku — pa Polivanov, koji je svršio kadetsku školu i dvije akademije, pristane na to i vojska se poče popunjavati mladeži, koja nije bila prožeta ni vojničkim duhom ni patriotizmom, a ni odanošću prema caru. Vojska se klimala. Javili se razlozi za okrivljivanje Polivanova, djelovali su na caricu i Polivanov je na zenitu svoje slave, u razmahu djelatnosti bio sveden na skromnu ulogu člana državnoga savjeta, a njegovo mjesto zapremi intendant Šuvajev, bezličan, skroman i bez darovitosti, čije su se glavne odlike sastojale u čestitosti i točnosti, smiješno pretjeranoj.

To je bio za Polivanova posljednji udarac. Nije postao ni generalom svite, nije postao generalnim pobočnikom, dok su mladji od njega i manje daroviti lako dobivali carski monogram na naramenice. On, za kojega se govorilo, da je spasio Rusiju, bio je zatrt i uklonjen od rada u one dane, kad se očekivao rasplet čitava pothvata, kad se približavala pobjeda i kad se već osjećao miris pobjedničkih lovorika.

Polivanov ode na odmor u Kislovodsk, gdje se često sastajao s Gučkovim.

Trpko čuvstvo gorčine izjedalo ga. Sve je dao službi. Jedina njegova žarka ljubav bio je — njegov sin, koji je tek pred rat svršio akademiju, ali je ostao kod čete i pošao u rat kao zapovjednik satnije u tjelesno-gardijskoj grenadirskoj pukovniji. Sablin ga je dobro poznavao. Bio je to visok, rumen, krasan i uman mladić, koji je ljubio roditelje. I u prvom boju bude na mjestu ubijen na čelu svoje satnije.

Polivanov je volio umjetnosti, no služba mu je oduzimala sve vrijeme, pa nije mogao da se njima zanosi. Ljubio je prirodu, a čitave je mjesece provodio u kabinetu, ne videći sunčana svijetla.

U Kislovodsku, osamljen, samo sa ženom, osjeti se slobodnim i usred čarobne prirode. Sunce je, unatoč novembru, sjalo kao ljeti; gore su bliještale prozračnim bojama. Elbrus je svaki dan pokazivao svoju čarobnu kapu iznad ljubičastih gora — ali se Polivanov nije nasladjivao. Ona kršćanska ljubav, koja sve prašta i koja jedina daje čovjeku sreću, otkrivajući krasote svijeta, otišla je iz njegova srca, a zamijenila ju mržnja. U njegovoj duši nije bilo pokoja. Bila je buntovna. Sećući se s Gučkovim, sastavljali su njih dvojica osnove, kako da se car ukloni s prestolja, a nisu ih više vodili toliko državni, ruski obziri, koliko njihovi — lični.

XXVII

Oko pet sati popodne dovezao se Sablin s izvoščikom pred visoku kuću na Kameno-ostrovskom prospektu, gdje je skromno, u privatnom stanu, živio Polivanov, i popne se na četvrti sprat. Stan je bio malen. Zbijeno u gostinjskoj sobi, stajalo je ono isto pokućstvo, koje je Sablin navikao gledati široko razmješteno u golemoj dvorani erarskoga stana. Nagusto su visjeli umiljati ruski pejsaži, koje je Polivanov s ljubavlju sabirao kroz sav svoj život i na kojima su se odmarale njegove oči onda, kad nije mogao da uživa u živoj prirodi. Sve je govorilo o prošlosti, o završenom, o životu, koji je prešao u uspomene...

Lakaj, visok grenadir, bivši služak Saše, Polivanovljeva ubijena sina, zamoli ga da podje u jedaću sobu. Polivanov sa ženom i gostom, nekim mladim gradjanskim licem, pio je čaj.

— Zdravo, dragi Aleksandre Nikolajeviću! — izgovarajući razgovijetno svaku slovku, ljubezno dočeka Sablina Polivanov dižući se prama njemu.

Postarao se. Kosa mu se prorijedila, a sijede vlasi probijale kroz crne čuperke, koji su visjeli

na sljepočicama i na zatiljku; lice mu je bilo požutjelo i opalo, jače se opažala iskrivljenost ranjena vrata i često trzanje lica, ali — Sablin je to odmah opazio — bio je okrupnio, a ispod nadvijenih obrva i pritvorenih trepavica mlado su i bistro sjale oči, dočekujući gosta s ironičkim smiješkom.

Polivanov predstavi mlada čovjeka, kao predstavnika nekakova odjeljenja trgovačko-obrtničkoga odbora. Mladić se počeo praštati.

— Kamo se žurite? — zapita ga Polivanov, gledajući postojano u oči mladom čovjeku, — vi nam ne ćete smetati. Mi nemamo tajni. Ja sam u ostavci i svima nepotreban čovjek, pa sam zaželio, eto, da vidim stara prijatelja.

Ali se mladi čovjek odlučno opre i ode.

Polivanov sjedne naprama Sablinu i pažljivo ga stade promatrati, smješkajući se očima. Kao da je pitao Sablina: jeste li s »nama« sada, ili ste još uvijek s »njima«?

— No, eto, Aleksandre Nikolajeviću, — reče, — vi mora da ste sada zadovoljni. Streljivom ste zatrpani. Sad vašoj navali ne će više ništa smetati.

— Istrgni rep, pa ti se i nos uvuče, — reče Sablin. — Streljiva ima mnogo, ali je zato prehrana vojske postala slabija. Ribne konzerve i kozje meso, pa još uledjeno, to nije hrana. Krušni obrok je umanjen, a pošto se vojnici slabije obrazuju, sve se teže upravlja vojskom.

— To znači, — reče Polivanov, — da je vojska nezadovoljna hranom?

Sablinu se pričini, da je to obradovalo Polivanova.

— Nije to sasvim tako, vaša visokopreuzvišenosti, — reče on. — Kako može biti vojska zadovoljna, ili nezadovoljna? Vojnik je prisegao, da će trpjeti zimu, glad i sve muke, pa da će bez opiranja podnositi svaku oskudicu.

— Teorija, mili Aleksandre Nikolajeviću! — prekine ga Polivanov. — To je bilo onda, kad je

vojnik služio dvadeset godina i svih dvadeset godina provodio u maršovima i u vježbanju. I onda su pljačkali, marodirali i onda se bunili, pa je i Suvorov morao računati s psihologijom vojnika. Ali se vojska od 200.000 smatrala golemom armijom. A kod nas je sada, Aleksandre Nikolajeviću, sedam milijuna stavljeno pod oružje. Sedam milijuna! Izvolite nahraniti tu masu, izvolite joj dati časnike. Gdje ćete ih uzeti?

— Časnički je zbor postao vrlo slab. Hodne satnije dolaze potpuno sirove i neizvježbane, valja ih poučavati u rovovima, a to bi se moglo samo uz izvrsne časničke zborove.

— Pa kod vas je najbolja mladež. Bit će da ih je polovica svršila sveučilište, — reče Polivanov.

— Ali to nisu vojnici.

— Hrabrosti se ne može nitko naučiti; s njom se valja roditi. Pa zar je malo hrabrih medju tim mladićima?

— Ima hrabrosti i hrabrosti. U njih ima hrabrosti, odvažnosti, ali one stalnosti, promišljenosti, mirnoće i izdržljivosti, koja se postizava jedino znanjem, kod njih nema. Mnogo rezoniraju. Ovo je, veli, potrebno, a ovoga ne treba; to je samovolja zapovjednikova; ovo ne izvedu, a ono ne učine.

— Ne pozdravljaju, to je istina, — reče Polivanov. — Istina, oni mnogih stvari ne shvaćaju, ali, dragi Aleksandre Nikolajeviću, mi vodimo narodni rat. Izvjesna demokratizacija mora se dopustiti. Kod vas sada to više nisu vojnici, nego narod. Bez saosjećanja gomile ne ćemo ništa izvesti. Kako mislite pobijediti, kad se mora računati i s Rasputinom i sa ženskim uticajem, a ni u čemu nema postojanosti? Narod ne vjeruje vama, generalima, jer ne vjeruje caru. Car i vrhovni zapovjednik dvije su stvari, koje se ne mogu složiti. Car nema za te poslove potrebnoga talenta ni odlučnosti. I sami znate, da je »ordre contre ordre — désordre«, a u glav-

nom stanu su promjenljivi, kao petrogradsko vrijeme. Ako hoćete da pobijedite, treba da shvatite, da valja ići s narodom, a ne s monarhom.

— Ali monarh i narod jedna je cjelina.

— Tako je to nekada bilo. Bilo je tako, da je najprije dolazio monarh, a onda tek narod. Sad se to obrnulo: — najprije narod, a onda monarh.

— Ja ne mogu zamisliti, da bi stado upravljalo pastirom, — reče Sablin suzdržljivo.

— Ali i u stadu ima ovnova prethodnikâ, koji vode čitavo stado, a bez kojih bi stado oborilo pastira, — odbio je napadaj Polivanov, smješkajući se grkim i slabim smiješkom i odmah promijenio razgovor.

— Vi znate, — reče, — s kakvim vam se teškoćama dopremaju puške. Engleski brodovi zaustavljaju se daleko u Bijelom Moru, tamo, gdje nije zamrzlo. K njima se prilazi saonicama. I tamo kraj strašne mrzavice na ledenom vjetru bučno se vuku sanduci s puškama, predaju na ledenjake, a odatle se užetima vuku do Arhangelska. Milijuni divnih amerikanskih pušaka. Sve je to izvela javnost. Vojnička birokracija ne bi se nikad odlučila na to. Ja katkad mislim, da bi gradjansko lice kao vojni ministar bilo bolje od vojničkoga. On je manje vezan kojekakvim obzirima; u njega je manje protekcije, manje ovisnosti od ljudi svoje kaste.

— Ali on nema znanja, — reče Sablin.

— Zar mislite, da je vojničko znanje tako teško steći?

— Ja držim, da se zapovjednici mogu upoznati i izabrati samo onda, ako se živi medju njima. Inače se moraš oslanjati na savjetnike, a to razvija douškivanje i još gori protekcionizam. Ja ne znam, tko bi to mogao biti. Historija nam ne daje takovih primjera.

— Naprotiv. Vrlo mnogo. Generali napoleonske epohe, generali amerikanskih i burskih ratova. Kadetska škola ubija volju — ono najpotrebnije svojstvo vodje. Ja bih katkada dopustio u vojsci i izborna načela, — i opet Polivanov upre lukav pogled u Sablina, koji nije mogao shvatiti, govori li on to ozbiljno, ili ga naročito iskušava.

— Izabrat će onoga, tko bude umio potkupiti, — reče Sablin.

— Čuo sam, da vas vojnici vole. Zar mislite, da zbor, ili vaša divizija vas ne bi izabrala svojim zapovjednikom?

— Ne znam. Ja o tome nikad nisam razmišljao.

— Pomislite, — reče Polivanov sa smiješkom, — to se pitanje javljalo prije deset godina u vojničkoj literaturi i ono je u punom saglasju s ruskim narodom. Cehovi su jaki po svom izabranom starosti, šajka momaka po svom atamanu. To bi tako osvojilo mase.

Rekavši to, Polivanov opet pogleda Sablina lukavo kao da ga ispituje, da li ga je to upeklo ili nije, ali opazivši, da se Sablinovo lice namrštilo, Polivanov opet predje na drugu stvar.

— Podjite u kazališta. Treba da se malko i razonodite. Mi ne polazimo kazališta zbog porodične žalosti, ali su nam veoma hvalili »Roman« s Granovskom u glavnoj ulozi i »Flaviju Tessini« na Aleksandrijskoj pozornici. Vidjet ćete novu umjetnost i nova raspoloženja.

— Ja sam poklonik staroga, — reče Sablin i ustane da se oprosti, držeći da je poslovni razgovor dovršen.

Vraćajući se kući, Sablin je u svom mozgu obnavljao razgovor s Polivanovim i osjećao, da ovaj poziv i ovaj razgovor nije bio bez značenja. Ispitivali su ga i preko njega doznavali za raspoloženje u vojsci i na fronti. Dobro se namjerio na mene, mislio je Sablin, a da je nabasao na Pestrecova ili na moje predrage zapovjednike divizije, što bi mu ti nabajali? Onaj, koji ne može razlikovati foksa od mopsa, ponudio bi mu zacijelo sebe i diviziju na službu: — što izvolite i što zapovijedate?

*

Noću se Sablin, stegnuvši srce, odvezao u stan Gricenkov. Bilo mu je odvratno i gadilo mu se. Kao da ga protiv njegove volje ispija nekakav gad i uvlači u blatnu, crnu močvaru.

XXVIII

Svu noć su se kartali. Najprije bridge, zatim, od šale, makao po petak uloga. Gricenko je gostio vinom i hladnim zakuskama i sâm pokušavao da pristavi samovar. Ali nije bilo treščica, pa je tek zadimio triješćem i ranio se na ruci bradvom, ko'om je cijepao trijeske u kuhinji. Macnev je u dva sata noći krenuo na inspiciranje i povratio se u šest sati ujutro blijed, uzbud'en i uznemiren.

— Hvala Bogu! — rekao je. — Sve je svršeno. O, kako si ti, Saša, imao jučer pravo. Kako se sve to pokazalo zamršenim, teškim i sve je ispalo drugačije, nego što smo se mi nadali.

— Ali je ipak išlo? Je li svršeno? — upita Rjepnin.

— N'ega v i š e n e m a... Ubijen je i trag mu zameten. Nadajmo se, zauvijek, — reče Macnev dišući teško, i započne pripovijedati, što je doznao.

— Mislili su, da ne će doći. Jamačno se dosjetio i nanjušio. Ne može se, dašto, poricati, da u njega nema nikakova nutarnjega čuvstva. Dovezao se vrlo sumnjičav. Dočekao ga mladji u podrumskim prostorijama, koje su bile naročito za to udešene. Slabije udara u oči. Unišao je, ogledao sumnjičavo namještaj i odmah zapitao: »A gdje je ona?«

— Gore, s gostima. Odmah će doći. Ne može žena samo tako doći. Opazit će se, — reče mladji.

On nezadovoljno potrese glavom, ali pristane, da počeka.

Na stolu je bilo pripravljeno vino i malena zakuska. Otrov je bio u vinu. Odlučno je odbio da

pije. Njegovo najmilije vino, najmilije poslastice, a ne će ni da gucne, ni da okusi.

— Ne ću, — veli prkosno. — Neka ona dodje! Zajedno ćemo. Zašto je naokolo sve tako tiho?... Tamo su gosti? Plešu? A glazba se ne čuje, kao da nema nikoga.

I postade još sumnjičaviji.

Vi znate: tamo nije bilo nikoga. Bio je samo stariji i član Dume. Ne ću da ih po imenu spominjem, jer i zidovi slušaju.

Rasputin je sjeo za stolić u kutu. U velikom podrumu, namještenom poput kabineta, zapremljenom sjedalicama i naslonjačama, bio je polumrak. Blijedo su sjale u kutu svjetiljčice, a svodovi se teško nadnosili. Mladji mi je kasnije pripovijedao, da ga je stala hvatati jeza. Zastrujala neka sredovječnost. Niski stropovi, svodovi, Rasputin u svom karakterističnom kostimu, tankom kaputiću, kojemu se iza ovratnika vidi svilena košulja, što ju je izvezla carica, na stolu brušeni vrčevi, čaše, čašice i u njima otrov. Tu su i njegovi najmiliji kolačići, a u njima takodjer otrov.

Tjeskobno. Rasputinove oči su sjale kao žeravica, i neka sladostrasna drhtavica hvatala ga. Vrijeme je prolazilo. Razgovor je popuštao. Vi shvaćate, gospodo: nisu imali o čemu da govore. Rasputin se počeo domišljati jadu.

— Kako bi bilo, — veli on mladjemu, — da ti, mili, podješ po nju. Zašto ne dolazi? Reci, da prijatelj čeka. Dobar prijatelj.

— Dobro, — reče mladji, — idem, a zar vi, Grigorije Jefimoviću, doista ne pijete? Poradi srčanosti valja gucnuti...

— Kakove srčanosti? Ja sam i ovako na svom mjestu.

Ipak uzme čašicu i ispije. Polagano, s užitkom, ali do dna...

Shvatite, gospodo, duševno stanje mladjega. U vinu je bila pomiješana jaka doza strašnoga

otrova. Slona bi moglo ubiti. Djeluje smjesta. U kolačićima isto takav otrov. Ispio je... i ništa...

— Nešto ti je, — veli, — danas ovo piće grko... Uzme kolačić i stane jesti. Mladji je vrlo dobro vidio — s otrovom je uzeo, otrovanu. Jede i — ništa. Smješka se, gleda svojim strašnim očima s bijelim rubovima i govori mladjemu:

— Šaljivac si ti. A gdje je čarobnica? Ako ona ne dodje ovamo, ja ću poći onamo... Plešu, veliš. Pa ja volim, kad se pleše. Ženskinja imade valjda mnogo? Pogledat ću. To je lijepo.

— Stanite, Grigori,e Jefimoviću... radije idem ja po nju, — reče mladji i osjeti, da više nema snage da se drži. Što je to zaboga? Zar je nečista sila u njemu? Kad mu ni otrov ne škodi... Mladji mi je rekao: — znate li, da sam već i sam počeo vjerovati u njega. Djavo, ili tko drugi, no netko je u njemu i naše ljudske sile za njega ne znače ništa. Mladji još jedanput pogleda Rasputina... Nije problijedio, ne, sjedi nepromijenjen, kukasti prsti utisnuli se u oslonce, jednom rukom nalijeva još vina. Pije... I opet je isto tako miran. Mladji izadje. Stariji i član Dume čekali su ga na tamnim stubama.

— Što je? — upita član Dume. — Je li ispio?

— Ispio.

— Svršeno?

— Nije, ništa mu nije, zdrav je.

— Što je onda to? Jeste li vi, — zapita član Dume, — kušali otrov?

— Ne, nisam kušao, ali onaj, tko ga je dao, jamčio mi je, da je djelovanje momentano.

— Možda je već umro.

— Nije!

— Podjite i pogledajte.

— Ne, gospodo, ja više ne mogu. Nisam vjerovao u nečistu silu, a sada počinjem vjerovati. Tko je on na kraju krajeva?

— No, gospodo, idem ja.

— Podjimo zajedno.

Stariji izvadi revolver i počne silaziti. U taj čas vrata se otvore i na stube izadje Rasputin.

U mlazu svijetla od rastvorenih vrata opazio je svu trojicu i očito shvatio, o čemu se radi. Poleti k izlaznim vratima.

— Uteći će nam! — krikne očajno član Dume.

Stariji odapne revolver... Rasputin okrene na vrata kabineta, potrči dva koraka, zahropće i padne.

— No, sad je gotov! — reče član Dume. — Treba ići po automobil i ukloniti ga.

Mladji je drhtao kao u groznici. Za posao bio je već posve nemoćan. Dadoše mu savjet, da ode gore, da legne i da se smiri. Dovršit će i bez njega. Član Dume izadje na dvorište... vrata su ostala otvorena, hladnoća zastruji preko stuba. Stariji podje da zaviri u kabinet... Ne shvaćam, kako da nije u taj mah poludio! Umrtvljeni Rasputin, kojega su već držali pokojnim, sjedio je na sagu, upirući se o nj rukama. Bio je blijed. Vlasi su mu bile razbarušene, oči se divlje vrtjele, ogledavajući se po sobi. Ugleda starijega i počne se dizati na noge.

— A! — poviče. — Sve ću n j o j reći. Gospodarici! Reći ću, da si me ti ubio, — i naglo ustane skokom, kao vuk, pa sagnuvši se, izleti pokraj starijega napolje. Stariji poleti za njim i sudari se sa članom Dume, koji je ulazio.

— Rasputin je utekao! — reče on.

— Što je vama? Kako da ubijen bježi?

— Kakav ubijen! Živ živcat... Eno ga!

Na snijegu se vidjelo, kako se neka tamna sjena naglo šuljala skokovima duž kućni zid, uperivši k vratima. Član Dume potrči za njim. Imao je krasan amerikanski revolver. Uperi i odapne jedanput, pa drugi put. Rasputin zatetura i padne. Član Dume pritrči k njemu. Sad već nije bilo sumnje — on je bio ubijen...

— Pucanje se na dvorištu čulo, — reče stariji. — U kabinetu je sag zakrvavljen. Svaki čas mogu doći ljudi.

— Ništa zato; reći ćemo da smo ubili psa, — rekao je član Dume.

Dozovu doista psa i ustrijele ga u kući, kao stvaran dokaz za razlog pucnjave. No uzbuna se već bila podigla. Redarstvenici i sluge bili su već na oprezu, a zavjerenici imali su još da natovare truplo i da ga odvezu.

Dopreme automobil i odmah mu se približi redarstvenik. Član Dume odluči, da će sve staviti na kocku. Pristupi k redarstveniku i reče mu:

— Poznaješ li ti mene?

Ovaj ga pogleda i prepozna.

— Ja sam član Dume. Taj i taj. Desničar. Odan caru. Ja sam ubio Rasputina.

— Slava Hristu! Zar doista? — usklikne redarstvenik.

Psihologijski momenat, gospodo! Trebalo je, da ga iskoriste. Približio se i neki vojnik. Počeo raspitivati redarstvenika o razlogu pucnjave. Član Dume pridje k njemu.

— Ja sam ubio Rasputina, — rekao je. — Jesam li uradio dobro?

— Nikad bolje! — odgovori vojnik. — Več je odavno trebalo to učiniti.

— Pomozite, drugovi; moramo ga staviti u automobil i odvesti.

— S drage volje.

I tajna — prestade biti tajnom. Član Dume uzeo sve na sebe. Uz pomoć redarstvenikovu i vojnikovu ponesu tijelo Rasputinovo i stave ga u automobil. Kao upravljač sjedio je N. N.

Bilo je dva sata u noći, kad su krenuli Mojkom. Sipio je snijeg i automobil je ostavljao za sobom svjež trag. Krenu prema ostrvima.

— Meni se čini, da se miče, — reče član Dume.

— Ništa. Mrtav je.

Umotan u svoju skupocjenu krznenku i sag, Rasputin im je teško ležao na nogama.

Stigoše do mosta i označena nezamrznuta mjesta. Nigdje nikoga. Laka magla dizala se s rijeke. Dugo su se mučili, dok nisu podigli tijelo preko ograde. S druge strane maknula se nekakva crna prikaza. Pokazao se ondje ili stražar ili redarstvenik, razbudjen bukom automobila. No u taj tren prebacili su oni tijelo i ono glasno pljusnu u vodu i potonu.

— Svršeno! — reče Macnev odahnuvši teško.

— Ah, što su proživjeli učesnici toga strašnoga čina! — reče Repnin.

— Ja se bojim, — umetne Gricenko, — da ni iz daleka nije još sve svršeno. Još ćemo mi o njemu štošta čuti. Kamo sreće, da ga je sasvim nestalo. Ubijen je, istina, ali je poznato, tko ga je ubio, poznato je i kuda mu je tijelo bačeno... Neva ne će čuvati krvave tajne, pa ćemo mi još štošta o njemu čuti.

Sablin je šutio. Ovo pričanje sleglo mu se na dušu kao težak teret. Kao da je i sam postao sudionikom toga čina, nespretno izvedena... Kao da je usnuo i u snu ga mučila mora.

XXIX

Sedmica je prošla u poslovima. Držale su se sjednice Georgijevske Dume. Sablin je pošao u Rajvolovu, da pohodi Zoju Nikolajevnu; razgovarao se s liječnikom i uvjerio se, da je pisala i počela redovito pisati mužu. Pošao je i u institut, pa gledao je i »Flaviju Tessini«.

Saznao je iz novina, iz pripovijedanja, iz spletaka, za strašni očaj, u koji je zapala carica. Znao je, da je ona iskreno vjerovala u Rasputina i u njemu gledala proroka i sveca. Rasputin je prore-

kao, da će s njegovom smrću poginuti sav rod Romanovih, pa je carica tvrdo vjerovala, da će tako i biti. Približavali su se dogadjaji grozni, strašni. O pripremanoj revoluciji govorilo se već u sav glas, pa se spominjalo i to, koje su čete pouzdane, a koje nisu, pa je kod izračunavanja izlazilo, da pouzdanih četa uopće i nema.

Sablin je znao, da je potragu za tijelom Rasputinovim vodio lično ministar unutarnjih posala Protopopov; znao je, da je redarstvenikovo pripovijedanje o pucnjavi i krv na snijegu kraj vrata, već rano ujutro navela na trag tajanstvenoga automobila, za kojim se lako došlo do prosjekline u ledu. Teška, duboka Rasputinova kaljača, koja mu je pala s noge i ostala zaboravljena na snijegu, pokazala je mjesto, gdje su ga skinuli, a vunene niti njegove kabanice pokazale su i mjesto, gdje je bačen. Spušteni su ronioci i Rasputinovo tijelo pronašlo se sa svim tragovima umorstva.

Čitajući u novinama potanke opise potrage, kojom se dičilo tajno redarstvo, prikazujući se lukavim Sherlock Holmesom, Sablin je od očaja gotovo kidao kosu s glave, koliko je grubo bilo izvedeno to umorstvo.

Ne — o n i ne bi tako umorili! N j i h ne bi tako lako pronašli! Oni ne bi kaljaču zaboravili i ne bi se hvalisali pred redarstvenikom i vojnikom. A mi, ako već treba da ubijamo, onda ubijamo otvoreno, pred svima. Ustati i reći, zašto ubijaš, baciti nekoliko vatrenih i tvrdih riječi, izvaditi revolver i povaliti bez milosrdja. A ovamo: — otrov, koji ne djeluje, tane, koje ga ne ubija i truplo, kojega ne možeš sakriti...

Obljenisimov je jurio gradom, govoreći na sva usta o potankostima čina i ispreplećući istinu sa svojim domišljajima. On je postao potpun revolucionarac i zanosio se barem za ulogu Mirabeau-a. Crvena cvijetka nije vadio iz zapučka svoga kaputa.

— Saša, — govorio je ne prikrivajući se više, ne dolazeći noću i ne prikazujući se Nikodemom, nego kod doručka ili kod objeda, ne susprežući se pred služinčadi, u gostionici, uopće, gdje bi god uhvatio Sablina. — Sad je, Saša, kulminacija! Bio on ili ne bio djavo, Romanovima je kraj! Konac Rasputina — konac je i Romanovih. Sad dolazi revolucija, narodna vladavina i ruska republika! Doživio sam dakle i ja taj veliki dan!

— Ujače, — odgovarao je Sablin, kako da jezik ne pregrizeš, kad tako govoriš? — Jesi li ti plemić?

— Gradjanin, Saša! To je kud i kamo više! U Rusiji... Ah, kolika li je samo snaga u našega naroda. I um, i humor, i mekoća jezika neslućena! Izlazim ti ja, Saša, iz kazališta, a k meni pristupa, znaš, jedna vila s Nevskoga, u doba moje mladosti nazivali smo ih horizontalkama — i kazuje mi: »Druže, pozajmi mi rubalj za izvoščika«. Saša, shvati! »Druže«! Heureka! To je eto prava riječ, onaj ključ k narodnjemu srcu, koji je sada nadjen. Mi smo svi drugovi!

— Drug iz kadetske škole, drug iz gimnazije? Zašto drugovi? Riječ »drug« stara je, pa ima jasno odredjeno značenje.

— Drug po stranci!

— Ujače, vratimo se na ono, što si započeo? Ti se raduješ tomu, što glupa buncanja nagoviještaju propast Romanovih? Što su ti oni učinili? Nisu li oni darovali tvojim predjima Spasko, kojemu imaš da zahvališ, što si obrazovan, sit, odjeven, bogat i čovjek od uticaja? Tako ti njima vraćaš milo milim za sve ono dobro, koje su ti učinili?

— Saša! Ja nisam egoist. Ja mislim na Rusiju.

— Na Rusiju?! Nikada, ujače, — ustajući i zacrvenivši se preko ušiju otpočne Sablin, — nikada ne smiješ preda mnom govoriti tako o Romanovima i o Rusiji, pa ne ponavljaj ni ružnih spletaka o ruskim carevima. Sjeti se historije! Mihajlo

Fjodorović primio je carevanje nad kradljivcima i razbojnicima. Sva Rusija bila je sitan komadić zemlje bez izlaza na more, naokolo neprijatelji, unutri nemiri, razbojstva i glad, kojemu nije bilo ravna. U Moskvi su jeli ljudsko meso. Bez državne blagajne, bez vojske, bez poštenih službenika...

— Sve ja to znam. Čemu da mi ponavljaš historijska predavanja? — reče Obljenisimov.

— A, znaš! Mihajlo Fjodorović...

— Ruski narod, — prekine ga Obljenisimov.

— Ne, Mihajlo Fjodorović, jer se ruski narod znao priklanjati samo od jednoga Dimitrija Lažnoga k drugome, od tušinskoga kradljivca k poljskome kaljeviću.

— A zašto ti vičeš, Saša?

— Ne vičem ja, nego me je stid poradi vas! Zar za vas ni Petar, ni Jekaterina, ni Aleksandar nisu ništa? Zar Menjšikovih, Potemkinâ, Suvorovih, Kutuzovih nije bilo? Zar je bio samo narod? I vi hoćete, da svega toga ne bude, kako bi... A tko će upravljati sa stotinu i dvadeset milijuna raznih naroda, koji nisu medju sobom ni izdaleka složni? Tko, zar predsjednik?

— S tobom se, Saša, ne da govoriti. Ti vičeš. Ti ponavljaš azbučne istine.

— Kad si ih ti, ujače, zaboravio.

— Sve je to zbog toga, što nisi u stranci.

— A što je znatnije: stranka ili Rusija?

— Saša. Ti si politički neobrazovan, a u ratu si otvrdnuo. Kakove manire...

— »Druže«! Samo to je još nedostajalo! Kakav je tu aristokratizam? »Druže«! Stranka ili Rusija? pitam ja tebe.

— Ostavi to, Saša! Devant les domestiques (pred služinčadi).

— Ah, tako? Sad vam i domestici dobro dolaze! Samo mi nemoj, ujače, ni riječi govoriti o caru! Bio on kakav mu drago: on je moj Gospodar,

a ona Carica, pa tko se njima iznevjeri, bit će podlac.

— Zbogom, Saša! Treba da se smiriš. Živci su ti u ratu popustili. O nevjeri nitko ne govori... Ali ako se on sâm iznevjeri?

— Što-o?

— No, ostaj zbogom, ja idem!...

Iza Obljenisimova dodje Macnev. On je zatvorivši se u kabinetu kod Sablina i sjedeći ispred portreta Vjere Konstantinovne, nadugo i tajanstveno pripovijedao o tome, kako je Rasputinovo tijelo potajno prevezeno u Česmenku, kapelicu za moskovskim predgradjem; kako je tamo stavljeno u kapelicu, kako mu je Protopopov navukao košulju, koju je vezla carica, a tijelo i lice, koje je ostalo nepokriveno, pomazao fosforom. Kako se onamo u noći dovezla carica sama, kako je unišla u polutamnu kapelicu i ugledala, gdje se mrtvo tijelo sja... Spustila se pred njim na koljena, a Protopopov je drhćući rekao:

— On će uskrsnuti! Vi ćete vidjeti! On će uskrsnuti!

Carica je pala u duboku besvjesticu. Rasputinovo tijelo prevezeno je u Carsko Selo i sahranjeno, a grob ukrašen cvijećem. Carica odlazi pješke na grob, moli se i čeka čudesno uskrsnuće. Nepoznata lica kradu noću cvijeće s groba i grob onečišćavaju. Sada su uz grob postavljeni čuvari. Kao kod Hrista!...

— Dragi Saša, — govorio je Macnev, gledajući umorno upaljenim očima u oči Sablinu. Tako je malo nalik bio na onoga staroga cinika Macneva, koji je govorio: »Tuci vranu, tuci svraku«.

— Mili Saša! Ona je sišla s uma. Svi su oni tamo sišli s uma. Ondje govore: — »Tako je bilo i s Hristom! Njega su progonili i mučili. Njega su ubili i On je uskrsnuo. Uskrsnut će i Rasputin«. Pitirim i Varnava spremni su proglasiti ga svecem. Pomisli: Hrist i Rasputin! Mili Saša, ja sam sjeo uz

bibliju. Ta to je Sodoma i Gomora, a ne Rusija! A što onda, ako udari na nas... Krivce su prognali u Persiju. Tamo je, vele, klima, koju oni ne će podnijeti. Žena mladjega htjela je poći s mužem, ali joj nisu dopustili. Koliko okrutnosti! Mili Saša! Što je sve to? Ti si mladji od mene, no ja, koji sam uvijek bio tvojim nastavnikom, ja se posve gubim. Ne tražim više nikakove istine. Pa i za kime da idem? Za onima, koji vjeruju u svetost Rasputinovu, ili za onima, koji su ubili Rasputina i pošli sada na frontu sa zakletvom, da će zatražiti carevo odreknuće od prestolja u korist sina i regentstvo Nikolaja Nikolajevića. Poznata su im i sva njihova imena. Da, Saša! Mili Saša!... Što ćeš ti uraditi?

Vjera Konstantinovna gledala je krotkim modrim očima sa portreta. U ladici stola pod sedam pečata i s natpisom: »Ne otvarajući položiti sa mnom u lijes«, leži njezina tajna. Da li joj je oprostio? Da joj je oprostio, ne bi sa sobom u grob nosio njezine ispovijedi, ne bi išao u carstvo sjenâ s napominjanjem strašna užasa! Dakle nije oprostio ni carici, a sad je, evo, prilika da se i njoj osveti.

Zavjera zahvaća velike razmjere. U njoj sudjeluje Polivanov, Gučkov, u njoj je Puriškević, u njoj je general Ruzskij i Aleksejev, ona se već širi i preko granica obrambene policije, pa se dodiruje već i samog ministarstva unutarnjih posala.

Macnev, stari cinik; ali vrlo blagorodna ličnost, Macnev je smeten.

Opojiti se osvetom? Vjero, da te osvetim, da ti oprostim i da spalim tvoj strašni dnevnik. Sablin ponovo pogleda portret, njene modre, tvrde oči. Zar ima u njezinom dnevniku samo i jedna riječ prikora za caricu?

Sablin se sjeti oca Vasilija i gledajući čvrsto Macneva, reče:

— Ne, Ivane Sergejeviću, ni ti, ni ja!... Mi se ne ćemo iznevjeriti caru. Nitko se u našoj pukovniji ne će dići protiv Cara Imperatora.

— A kako onda s Rasputinom?

— To je njihova porodična stvar. To je bolest. Histerija. Mi ne možemo prosudjivati cara po spletkama, nego samo po njegovim djelima. A njegovo djelo je divna zapovijed o zavjetnim ciljevima rata. Nju ćemo mi ispuniti!...

XXX

Sredinom januara god. 1917. vratio se Sablin na bojište. Malena kolibica sa slijepim prozorom primila ga kao svoga. U njoj je, činilo se, bilo mirno pristanište, utočište od svega onoga prljavoga i strašnoga, što se tih dana dogadjalo u Petrogradu. Pukovnije svojega zbora našao je rasklimane, ali glavno što ga je uznemiravalo, bilo je sasvim poremećeno prehranjivanje zbora. Pozvao je intendanta i nakon duga razgovora s njim nadje, da je zapreka prehrani u centru.

— Ako dopuštate, — reče intendant, — mi ćemo nabaviti sve, što treba, preko zemskih i gradskih saveza. Oni imadu u skladištima svega u izobilju. Treba samo da napišete pismo i oni će rado dati. Oni imadu i bijela brašna.

— Kako je to, prepoštovani? — upita Sablin, — a mi nemamo?

— Zato mi i nemamo, što oni imadu. Oni sve kupuju ispred nosa bez obzira na utvrdjenu cijenu. Sad je sve u njihovim rukama. Ako im se svidi, zatrpat će vojsku hljebom, ako ne će: mi ni na fronti ne ćemo imati.

Čudnovato je sve to, pomisli Sablin. U prehrani, u tom važnom faktoru rata i pobjede nisu gospodarima vrhovni zapovjednici, nisu poglavari oni, koji vode rat, nego različita »milostiva gospoda«, kako ih je nazivao Macnev, javni radenici, predstavnici stranaka, koje se bore protiv vlade.

Sablin izda zapovijed, da se prošire zborna skladišta i da se bilo pravednošću bilo nepravednošću u toliko popune, da u prehrani ni od koga ne ovise. On razašalje po okolici divizijske intendante i gospodarske upravitelje, da pokupuju sve, do čega dodju. Njegovi agenti posvuda su se sudarali s agentima Zemgore, koja je narasla u golemu organizaciju, a uz nju stajao vojničko-obrtnički odbor — jaka organizacija, koja je uzela u svoje ruke čitavu prehranu vojske. Skladišta odborova lomila su se od obilja, a na frontu se slalo vrlo oskudno.

Boraveći u stožeru armije, kod Pestrecova i Samsonova, razgovarajući sa svojim pukovnijskim zapovjednicima, govoreći s vojnicima, Sablin se uvjerio, da je čitava armija bila duboko uvjerena o tome, da će se za koji dan početi navala na svim frontama, kako na ruskoj istočnoj, tako i na savezničkoj zapadnoj. Označivalo se već i vrijeme toga napredovanja — izmedju 20. februara i 1. marta — označivali se već i ciljevi. Svi su, pa i vojnici, znali, da je odlučeno prije proljetnih besputica zauzeti Kovelj, Vladimir Volinsk i Pinek, osvojiti Lavov. Za doba besputice ima biti odmor, razvrstavanje, dovoz streljiva, a u martu ili u aprilu — napredovanje sa svrhom, da se zauzme Brest, Vlodava i Varšava; računalo se, da će ljeti biti na granici, a bude li potrebno, preko granice. U vojsci se vjerovalo u uspjeh napredovanja. Vojnici su osjećali svoju moć. Kod topništva, u položajima, ležalo je u nabojnim podrumima po 2000 metaka na top, zaledjni parkovi i skladišta bila su puna streljiva. Iza četa, koje su zapremale prve položaje, u najbližem zaledju, bilo je sve prepunjeno novim četama. Oni, koji su se vraćali sa dopusta, pripovijedali su o golemim posadama, sakupljenima u Petrogradu, u Moskvi i u svim većim gradovima. Na fronti nije nitko sumnjao, da će sve to biti pokrenuto za udar i da to mora neminovno skršiti neprijatelja.

Sablin je pitao Pestrecova, ima li potvrda tim glasinama. Pestrecov je odgovarao otvoreno:

— Izravno zapovijedi ili direktive armija nema. Ali iza careve zapovijedi to je posve prirodno. Rat se mora svršiti. Mi smo ga i onako poradi saveznika zategnuli. Granice su pravilno odredjene i tvoja prva zadaća je Kamen-Kaširski i Velika Gluša.

Sablin se pobrine, da budu izradjeni bijeli haljetci, da uzmogne napredovati po snijegu i uskori obučavanje u jurišanju. Promatrao je vojnike, zalazio u njihovu sredinu, razgovarao bilo s kim i nije slušao njihovih službenih odgovora, nego je osluškivao ono, što govori masa oko njega. Noću, u rovovima, začuvši gdjegod razgovor, prikrao bi se i osluškivao, što govore o navali i o ratu. Razgovarao je s Vercinskim i Jermolovim, govorio s Kozlovim. Vercinski i Jermolov različitim su riječima i različitim izrazima jednako karakterizirali raspoloženje vojničke mase u savezu s glasinama o navali.

Bili su dvovrsni. Manjina: — stari kadrovi, vojnici nedalekih godišta bili su za navalu, smatrajući je neizbježivom, držali su, da bez pobjede ne može biti mira, a za mirom su svi žudili. U njih je silno izbijao ponos ruskoga imena, njihove odore, pa nisu sumnjali u pobjedu kao ni u to, da će navalu u ljetu završiti potpunim uništenjem njemačke vojske.

Iz preslušavanja redovitih, tako zvanih »kontrolnih zarobljenika«, Sablin je doznavao, da Nijemci znadu za pripremanu navalu i da je se vrlo boje. Već su izdane odredbe za evakuaciju Kovelja, ako bude od potrebe.

Većina ruskih vojnika držala se prema navali inertno. Težili su za mirom, ali vojevati i steći mir pobjedom, nisu htjeli. Oni su htjeli, da mir — dodje »onako«. Kako to »onako«, nisu objašnjavali, nego

su često govorili: — to zavisi od Cara; vele, da se Nijemac i te kako hoće miriti, samo mu ponudi i on će pristati. Čemu vojevanje, kad bi prijetilo našoj guberniji, nego ded dodji ti do ufimske! Tamo bih mu ja pokazao. Ne vojujemo mi, braćo, za se, nego za Francuze. Francuzi su se, govore, prorijedili, pa im treba pomoći. A što će nama taj Francuz?

No najteže bilo je raspoloženje jednoga dijela časnika. To su bili ili stari, časni kapetani i pukovnici, koji su se uživjeli u boravljenje u mirovini i u pričuvi, pa su se već ugrijali po službama u zaledju, navikli na mišljenje, da je opasnost neposredna boja za njih minula, pa su sada poradi velikih pojačanja postali pukovnijskim i bataljunskim zapovjednicima. Oni su umjeli da se i na fronti što toplije smjeste. Posagradili su zakloništa i sjedili u njima pijuckajući kavu, pušeći do ludila i kloneći se da u teškim časovima bombardiranja izlaze iz zakloništa. Za njih je misao o navali i prelaz na poljski boj, koji može biti pun svakojakih mogućnosti, bio oštar nož. Ali što su namjeravali da rade u tom slučaju, nisu kazivali, nego su surovo šutjeli. Sablin ih je promatrao i mislio, da će po svoj prilic nekoliko dana prije navale krenuti tešku artileriju svojih zastarjelih reumatizama i sipljivosti, svi će postati bolesni na srcu, te se zavući u bolnice. Sablin im je tražio nasljednike i sve polako pripravljao.

Druga kategorija bili su oni praporščici, koji su pošli u vojničke škole i tečajeve samo zato, da kao časnici budu izloženi manjoj opasnosti, nego kao vojnici, a u vojnike bi ih svakako uzelo. U položajnom boju to su i postigli. Imali su čvrsta zakloništa i mogli su u njima ležati do mile volje, jer ih je bilo teško nadgledati, ali otvoren poljski boj zvao ih je pred vodove i pred satnije; kod prodora morali bi se prvi baciti na zapreke. To im nije išlo u račun, i oni su tiho i pažljivo, ali ipak vodili pogubnu propagandu medju vojnicima. Nisu govorili protiv navale, nego o »nemogućnosti« navale, govorili, kako rat nema svrhe i o tome, da se može završiti i ovako... Rat voditi želio je car, jer mu to donosi slavu, i generali, jer su za nj dobili mnogo novaca, ordene i odlikovanja i bio im je na korist. Neopaženo je izlazilo tako: ako bi nestalo cara i generalâ, onda ne bi bilo ni rata. Često su medju vojnicima provodili takovu misao: — prostom narodu, seljacima i radnicima rat nije potreban. Njemački seljak i radnik lako se može sporazumjeti s ruskim seljakom i radnikom, ali tome smetaju kapitalisti, kojima rat donosi dobitak. Ta je propovijed bila užasna. Sablin je sakupljao časnike, razgovarao se s njima, premještao ih, ali je osjećao, da nije tako lak posao uvjeriti mlada čovjeka, puna snage, da je dužan poći u sigurnu smrt. Sablin se sjećao zastavnika Karpova. Ali zar je on njega uvjeravao, da kod Kostjuhnovke mora poći ispred svih? Zapovjedio mu je, a on je tek rekao: — slušam i izvršio je.

Vježbanje je od potrebe. Sablin je pritezao časnike i strogo od njih zahtijevao poslušnost. Očito se to isto opažalo i na višim mjestima, pa ono, što je vidio Sablin, vidjeli su i drugi zapovjednici.

Iz glavnoga stana došla je zapovijed, da se obrazuju naročite jurišne čete od najboljih časnika i vojnika, koji će zadati prvi udarac i trgnuti ostale za sobom. Sablin se nije mogao s time složiti. Ta mjera je, istina, donosila siguran uspjeh u navali, ali je zato uništavala sve, što je najbolje i medju zapovjednicima i medju vojnicima, a s kime će se onda razvijati navala i završivati rat? Sablin nije izlučivao jurišnih bataljuna, nego je za tu službu odredio prve bataljune u pukovnijama, malko ih pribrao i specijalno ih podučavao.

XXXI

Bila je tiha mjesečna noć. Preko dana se snijeg počeo topiti, a u noći se nije smrzavao, nego ležao isto onako prhak i rahao. Sablin je oko devet sati navečer stigao sa zapovjednicima divizije i sa stožerom u naročito izgradjen položaj u zaledju, koji je bio nalik na njemački i zagradjen sa dvanaest redova žičnih zapreka. Taj su položaj trebali zauzeti neopaženo, odjeveni u bijele ogrtače, prvi bataljuni u pukovnijama, koji su se sakupili na jednu vrstu daleko, to jest u takovoj udaljenosti, u kakovoj su se nalazili i naši pravi položaji. Časnici su bili razmješteni na položajima sa signalnim raketama. Trebali su da ih počnu bacati onda, kad ugledaju ili začuju jurišne čete.

U jurišnim bataljunima bili su ljudi razmješteni prema zadaćama, koje su imali da riješe. Jedni su rezali gornje zapreke i koracajući široko prodirali dalje; drugi su prorezivali niže zapreke, treći s granatama upadali u utvrde i bili ljude u zakloništima — ovi su se zvali »čistiocima spojnih jaraka« — četvrti su prelazili rovove i bacali se na privučene pričuve, peti su prekopavali rovove za sebe, šesti su išli nadesno, sedmi nalijevo raširujući prodor: svaki čovjek znao je svoju zadaću, kao što glumac znade glumu, i to je bio njihov generalni pokus.

Sablin i svi, koji su bili oko njega, znali su točno uru i mjesto, kuda su trebali jurišni bataljuni napredovati. Znali su i časnici i vojnici, koji su sjedili u obučevnom rovu. Manevar se počinjao točno u devet i pol navečer.

— Stupaj! — reče Davidov, gledajući na svoju ručnu uru sa svijetlim kazaljkama.

Sve zatihne.

Noć je bila tiha. Na horizontu, gdje se nalazio položaj, prskale su rijetke rakete i padale tajanstvenim zelenim zvijezdama raspršujući se u zraku. Na pješčanom humku, pokritom snijegom i opkoljenom šumom, bilo je tiho. Čulo se kako dolje, ispod snijega, žubori voda, i straga odišu konji i kako se katkada ordonanci dogovaraju jednosložnim riječima.

Sprijeda se slijevao snijeg s noćnom maglom i u srebrenkastom mjesečevu sjaju činio neprekidnu masu, u kojoj se slabo vidjelo tamno kôlje i preplet žičnih zapreka.

Nekoliko puta kao da je uho ulovilo šuštanje nogu, ali se svagda varalo. Tamo, odakle se micalo preko tri tisuće ljudi, bilo je tiho.

Noć, pusto, gluho mjesto usred velikih šuma, napeto iščekivanje, saznanje, da je to preteča nečega velikoga i strašnoga, a nadasve potrebnoga, uzbudjivalo je časnike i vojnike i oni su se zagledavali u daljinu i pogledavali na ure. Ali pred njima je nepomično ležala srebrenkasta magla i jedini zvuk, koji je dopirao odande, bio je tihi žubor potočića, koji se probijao ispod snijega i padao u nekakvu jamicu.

— Već idu petnaest minuta, — reče Davidov.

— A jesu li doista pošli? — reče Sablin. — Jesu li razumjeli, da točno u devet i pol valja napredovati?

— Kako ne bi? S njima je Kozlov!

Opet stanu slušati.

— Čini se, da idu.

Prsne i poleti u vis jedna, pa druga raketa.

— Eno vidite, idu.

— Gdje? Gdje?

— Ta, eno bijelih likova, kao u koprenama.

— Ne vidim.

— Koliko ih je!

— Pritisnite sekundomjer.

Naokolo odjekne gromko »Ura« i u isti tren pojave se na utvrdi beskrajni redovi vojnika u bijelim ogrtačima nalik na stado sablasti.

— Koliko je proteklo vremena od onoga časa, kad su se približili zaprekama, pa do časa, kad su prodrli u utvrdu? — upita Sablin.

— Minutu i pol, vaša preuzvišenosti, — mladenački odgovori mladi kapetan, prvi pobočnik zbornoga stožera.

— Krasno!

— Bilo bi nemogućno pucati, koliko se bijele prikaze priljubljuju snijegu.

— Stožerni trubač, trubi odboj! — zapovjedi Sablin.

Hrapavi glasovi mjedene trube prorežu noćni zrak, povici »Ura« počeli se stišavati i ljudi u bijelim koprenama počeli se redati u kolone iza utvrde. Teško su disali iza trke, bili su oživljeni i iz njihovih se redova čule šale.

— Lukavo, — govorio je jedan vojnik drugomu, — vele, da nas nisu ništa vidjeli, ni čuli.

— Ali smo se mi i šuljali. Ja postavim nogu i čekam, dok ne očvrsne, da stavim drugu.

— I projektorom se ne vidi. Divno! Svi bijeli.

— Satnijski zapovjednik Jermolov rekao je, da ćemo pred juriš lica namazati kredom, da se upravo ništa ne vidi.

— A ja bih ugljenom. Strašnije je. Kao vragovi.

Odjekne zapovijed »pozor«. Sablin pridje kombiniranoj pukovniji.

Toplo zahvali vojnicima za sjajan manevar i proreče im, da će potpuno uspjeti, ako i u vatri podju tako. Nije ništa rekao, kad će na juriš, ali su već svi znali, da će biti prekosutra.

XXXII

Ujutro, dne 28. februara, obašao je Sablin sve bataljune, odredjene za prodor i dugo se razgovarao s Kozlovim i bataljunskim zapovjednicima. Vidio je potpuno pouzdanje u uspjeh.

— Ljudi žele, vaša preuzvišenosti, da se što prije započne, — reče vremešan kapetan.

— A ne jadikuju?

— Mislim, da ne jadikuju. Vrlo su zaneseni. I pljašljive su zarazili. Govore otvoreno: 1. marta bit ćemo u Kovelju.

— Konjaništvo će svakako biti, — reče Sablin.

— Ali ni mi ne ćemo zaostati! — doda Kozlov.

On otprati Sablina do automobila.

— Dobivate li pisma od žene? — upita Sablin.

Kozlov se razvedri.

— Gotovo svake sedmice dovezu mi pisma iz stožera. Piše mi svaki dan. Već i ne znam, kako da zahvalim vašoj preuzvišenosti, što ste se toliko za nju založili. Sušice, hvala Bogu, nema, tek upala pluća. Sasvim se popravlja.

— No, hvala Bogu, hvala Bogu, — reče Sablin, obarajući nehotice oči. — U deset bit ću kod vas u Špelevri, a točno u dva ćemo početi.

— Razumijem, — reče Kozlov.

Sablin se oko dva sata popodne vrati u stožer; htio je da objeduje i da prilegne, predvidjajući besanu noć. Davidov mu javi, da ga čeka »komandarm« na izravnom spoju. Sablin predje preko ulice u kolibu, gdje se nalazio Hughesov aparat.

Dugo nisu mogli udesiti ni uravnati aparata; napokon podje od nepovezanih slovaka jasna vrpca. Zaredaju zališna pitanja, koja su Sablina strašno ljutila. — Tko je kod aparata? — Kod aparata je Sablin. — Budite zdravi; kod aparata je »glavstož«, — što je značilo, da je kod aparata glavar armijskoga stožera, general Samojlov.

— Zapovjedjeno je, da se navala odgodi, — tuckao je stroj po vrpci. — Izvidnice ne treba izašiljati.

— Odgoditi je nemogućno, — odvraćao je na aparatu Sablin, — sve je spremno. Ljudi teže za bojem, svaka promjena ugasit će odvažnost i mjesto pobjede donijet će neuspjeh. Što se dogodilo?

— Kategorička zapovijed vrhovnog zapovjedništva. Odgodjeno je na čitavoj fronti.

— Oni su poludjeli. Vrijeme je trajno toplo. Snijeg se naglo topi. Doskora će biti takovo blato, da se do punog proljeća ne će moći ništa raditi.

— Ja vam predajem zapovijed vrhovnog zapovjedništva i glavnoga stana. Navala je napuštena. Uzroci su nepoznati. Nemojte nikamo odlaziti. Budite pripravni svaki čas da dodjete k aparatu. Do vidjenja! General Samojlov.

Aparat stane.

— Sve? — zapita Sablin telegrafista.

— Sve, — odgovori činovnik ustajući sa sjedalice. Bio je to tipičan stari telegrafist. Strogo pogleda vojnika, koji je sjedio kod Morseova aparata i reče:

— Vislentjeve, izadjite na čas!

Vojnik ustane, osmjehne se i izadje.

— Vaša preuzvišenosti, — reče činovnik šapćući, — dopustite, da vam nešto prijavim. Oni vam bogzna poradi čega kriju. U Petrogradu su veliki nemiri. Vojnici su se pobunili. Što je sada tamo, nitko ne zna. Možda već revolucija.

— A odakle vi znate?... — upita naglo Sablin.

— Drug mi je javio aparatom iz glavnoga stana.

— Ne može biti, — reče Sablin.

— Ne mogu znati, vaša preuzvišenosti, ali drug mi je uvijek ispravno javljao. Car je navodno otputovao iz glavnoga stana.

— Šutite zasad!

— Kao riba, vaša preuzvišenosti!

Sablin je predao pukovnijama zapovijed o odgodi navale, koja je svuda izazvala preneraženje i ogorčenje. Dan, koji se Sablin nadao provesti u uzbudjenom očekivanju noćnoga boja, ostao je prazan. Nije bilo razloga uzbudjenosti i Sablin se vrati

namrštena lica u svoju kolibu i stane hodati amotamo po malenoj sobici s nabijenim podom.

Eto... započelo se, — mislio je. Započelo se ono, o čemu je već tako davno, tako dugo i tako uporno maštala naša inteligencija. Oblaci francuske revolucije uvijek su visjeli nad nama i naši najbolji ljudi maštali su o svojim Mirabeau-ima, Dantonima, Maratima, Robespierrima, a pa dakako i o Napoleonima! Nema artilerijskoga poručnika, koji ne bi barem jedanput zaželio postati Napoleonom i izvukavši top na trg, bilo koga rastjerati. Što se dogadja u Petrogradu?

Ruska revolucija! No zar nisu isticali crvenoga revolucionarnoga barjaka: Razin za Alekseja Mihajlovića, Bulavin za Petra, Pugačev za Katarine? Zar nije lepršao tek nedavno, kad su ga po čitavoj Rusiji nad nesredjenim narodnim gomilama podigli Gapon i Šmit. I u što se izvraćale?... U rušenje kulture, iluminacije plemićkih dvoraca, ispuštanje crijeva plemenitom skotu, razrezivanje žila ždrijepcima, kidanje skupocjenih slika i uništavanje nakupljena bogatstva. Pljačka, a ne revolucija... No, onda su revoluciju vodili prosti, divlji, nepismeni kozaci, pop Gapon, radnici, a sad se na čelo revolucionarnoga pokreta postavila, koliko se može naslućivati, Državna Duma... Vidjet ćemo, hoće li ona uspjeti? — Sablin se sjetio anegdote o riječima cara Vilima, što ih je rekao, kad je netko cara Nikolaja II. nazvao glupim čovjekom: — »Ja ga ne smatram glupim, jer za to, da bi dvadeset godina vladao tako divljim narodom, kakav je ruski, treba imati mnogo uma«.

No revolucija se Sablinu prikazivala samo u obliku nereda. Možda vrlo velikoga, kakav nipošto nije poželjan za trajanja rata, ali ipak samo nemira. Ta valjda se ne će caru iznevjeriti vrhovni zapovjednici, obasuti njegovim milostima, generalni pobočnici Ruzskij, Evert, Brusilov, Ščerbačev? Ima i vjernih pukovnija. Ako se pošalje makar bivša

njegova konjanička divizija i konjanički zborovi — oni će raznijeti petrogradsku posadu razvraćenih i kukavnih vojnika tako, da od nje ne će ništa preostati. I Duma se može lako rastjerati. Objesili su Mjasojedova, pa mogu objesiti i druge.

Ali ga odjednom zaboli pod srcem. Sjetio se Rasputinova proroštva: da njegova pogibija znači pogibiju doma Romanovih. I bude mu strašno. Neka nevidljiva ruka upletala se u sudbinu Rusije. Sjetio se Macnevljeva očaja i rečenice, kako je on poredio Rusiju sa Sodomom i Gomorom. Na Rusiju se obarala teška ruka Boga žestokoga, Boga, koji kažnjava, pa što onda mogu da urade ljudi?!

Sablin se rastuži. Kroz malene prozorčiće njegove kolibe vidjela se blistava, mokra, zaledjena cesta, polja s nabuhlim snijegom, ostatci ograde, koju su vojnici rastrgali za drva; podalje prevlačilo se oblacima sivo nebo i sipila je sitna i dosadna hladna kišica.

Sablin je gledao ostatke ograde i sjetio se nedavna slučaja u 819-toj pukovniji. Polazila je u položaje i zaustavila se na noćište kraj sela. Vozne kuhinje stale su kraj staroga seoskoga groblja. Stotine godina počivali su iza zemljana nasipa, usred gustog borova i jorgovanova grmlja, pod golemim kestenjem, skromni seoski pokojnici. I nad njima su stajali nakrivljeni vremenom s ispranim natpisima drveni krstovi, ukrašeni nečijom brižljivom rukom, gdjegdje kitom suha cvijeća, gdjegdje vijencem, a gdjegdje vrpcama. Ti stari, pocrnjeli krstovi bili su nekome dragi, pa je gdjetko po njima nalazio ostatke prošlosti.

Pukovnijski kuhari polomili su krstove i naložili njima peći. Na stotinu hvati od njih bila je šuma, gdje su stajale naslagane cjepanice drvâ. I kad se Sablin izvikao na njih, nisu se ni smeli.

— Cjepanice su, vaša preuzvišenosti, daleko, a i kakova su tamo drva?... A ovo je suho, pogledajte samo, kako gori! — govorio je mlad momak, smješkajući se veselo.

Strah božji, osjećanje za svetost mjesta, za ambleme, bilo je istrto i izgubljeno. Ti će, pomisli tada Sablin, i u crkvi prostrti sebi noćište i žrtvenik će oskvrnuti. Za njih nema nikakovih svetinja!

To je narod — bogonosac! To je narod, što ga je opjevala inteligencija, koji hoće sada da primi vlast u svoje ruke i da sam upravlja velikom Rusijom. Hoće li je primiti?

Sumrak se spustio. Polja su se izgubila s vida, iščezla je ograda i prozori su se mutnim i sivim mrljama slabo isticali na tamnoj stijeni. Sablin zapali svijeću i uzme da čita francuski roman.

U jedanaest sati naveče pozovu ga k aparatu. Pestrecov je tražio, da dodje u stožer zbora.

Još po noći sjedne Sablin u automobil i po mokroj, ali još tvrdoj cesti, krene k Pestrecovu.

XXXIII

Pestrecov ga primi odmah. Povede ga u svoj kabinet, brižljivo zatvori vrata i počne govoriti. Pristupi zatim k vratima i naglo ih otvori. Pred vratima je stajao služak.

— Što hoćeš? — upita ga Pestrecov.

— Ja... tako. Mislio sam, da biste me možda trebali, — reče služak.

— Nosi se napolje!

— Slušam...

— Eto vidiš, Saša, — reče Pestrecov, — to je početak... Pozvao sam te, a i sam ne znam zašto. Zaželio sam naprosto, da se sa svojim čovjekom porazgovorim i da gledam prijateljsko lice. Ništa ne znam. U Petrogradu su nemiri. Bilo je sukoba medju policijom i vojnicima. Čini se, da su započeli poradi gladi, poradi pomanjkanja hljeba za radnike, ali ne znam pouzdano. Ništa ne znam.

Iz glavnoga stana ne javljaju ništa. Nikakovih odredaba. No to je i razumljivo. Onaj, koji ništa ne radi, taj i ne griješi, a pogriješiti sada, značilo bi igrati se svojom glavom ili u najmanju ruku, svojim mjestom i položajem.

— Meni se čini, naprotiv, da nije nikad bilo ništa jasnije, nego što je sada: — nepokolebljiva vjernost Caru i Otadžbini.

— Tako dakle misliš?

— Da. Tako mislim. Cara možemo za koješta osudjivati, ali zato moramo nastojati, da se isprave njegove omaške. Možemo ga ne ljubiti, ne poštovati, pa i prezirati, mrziti, ali služiti smo mu dužni. To je naša sveta dužnost. Za trajanja rata ne smiju se dopustiti nikakovi nemiri.

— Ti tako misliš? ...

Pestrecov stane prekapati u hrpi brzojavki i napokon nadje jednu.

— Uostalom, ima jedna brzojavka. Vrhovno zapovjedništvo se boji, da bi se nemiri mogli prebaciti u vojsku i zato traži tjesniju vezu izmedju časnika i vojnika. Časnicima su zabranjeni dopusti. To je sve... Oprosti mi, dakle, Saša, što sam te uznemirio. Znam, da nije lako voziti se do mene šezdeset vrsta. Pa još po ovakvom vremenu! Opet je počeo mokar snijeg. Priroda plače. Zašto? A, evo, vele, da se valja radovati.

— Tko to veli? — oporo upita Sablin.

— Nikolaj Zaharović, moj glavni pobočnik. On već i mene potkopava. Izravno ne govori, ali ja mu na licu vidim. Star sam ja, vidiš, za novotarije. Novo se vino ne lije u stare mjehove. Da... A ja s njim prijateljujem. Mnogo smo godina zajedno služili, pa jesam li ja i toliko stariji od njega? Dakle, ako bi što o meni čuo, Saša, ne osudjuj! Svi smo ljudi. »Svaka duša da se pokori vlastodršcima, jer nema vlasti, koja nije od Boga«. A ti zapamti, da ja nemam nigdje ništa osim službe. I mlade žene. Nina Nikolajevna voli, da se veseli.

Nemoj suditi strogo. Moj je smjer nadesno. Kako poglavarstvo, tako i ja. No, čuvao te Gospod!

Sablinu je bilo strašno teško oko srca sve te dane. Osjećao se nered i smetnja, osjećalo se, da su gore svi izgubili glavu. Kod kuće je bilo dosadno. Vrijeme je sprečavalo obuku. Trebalo je čuvati obuću i kabanice. Na položaje nije ga ništa vuklo. Svuda je razabirao neshvaćanje, smetena lica; svima je na licu drhturilo pitanje: što je tamo, u zaledju? Revolucija?

K Sablinu stigne 4. marta s nekim tajanstvenim izgledom njegov stari lakaj Timofej. Dovezao mu je novine i pismo od Macneva.

... »Svršeno je«, pisao je Macnev. — »Kod nas je revolucija. Što će biti, ne zna se. Republika, konvenat, direktorij, ustavotvorna skupština, djavo bi ga znao. Samo jedno znam: — Napoleona još nema. Svi i sve se iznevjerilo. To je nekakova padavičava bolest nevjere. Sve se dogodilo, djavo bi ga znao kako, upravo epidemički, sa strahovitom brzinom i, kako vele, beskrvno. Ja, dakako, nisam specijalist za ispitivanje krvnosti revolucije, ali gotovo na svakoj ulici nailaziš na kakvo truplo ubijena redarstvenika, ili mlačicu krvi. Rijekâ krvi nisam vidio, pa nesamo Neva, nego ni Fontanka nije pocrvenjela od krvi. Možda se zbog toga i zove beskrvna, ali je po mom sudu bilo dosta krvi.

»Bili su neki neredi. Čini se, da je masa tražila kruha. Možda je i još štogod zahtijevala, ne znam, no po ulicama su jahali kozaci 1. donske pukovnije i radili su po starom; — odlučno i s nagajkama. Vikalo im se »slugani« i sve je teklo lijepo i u redu. Mi smo već na to privikli.

»Odjednom... zapamti: sve se takove stvari dogadjaju odjednom... neki praporščik, Astahov, časnik novoga tipa, ili naprosto neki redov, bane u vojarnu tjelesno-gardijske volinske pukovnije i kaže: — »Drugovi! Pod oružje i k Dumi!« — Ubiju satnijskoga zapovjednika, a kad su ga ubili; kriknu:

»Nama nema drugoga puta, nego na ulicu!« Tko, čemu, zašto? Nitko ne zna, ali svi idu k Dumi. Putem se navraćaju u Pavlovsku pukovniju, gdje se ljudi pokolebaju i podju takodjer. Povedu elektrotehničku satniju i gotovo. Ni demonstracija, ni revolucija. Ječi marseljeza, i odjednom, velim ti, očajno, zalepršaju crvene krpe. No, dašto, jedina su nada kozaci. Pozovu satniju. I, pomisli, na Znamenskom trgu nekakav kozačić umjesto da se baci na sakupljenu masu sa crvenim barjacima, pograbi sablju i posiječe redarstvenoga časnika, koji mu je bio okrenut ledjima i koji je držao, da su kozaci stigli da njega zaštite. Što se dalje dogadjalo, teško je opisati. Pokušat ću da pišem revolucionarskim stilom. Revolucionarski zanos zahvati masu. Našle se nekakove gospodjice — one se uvijek javljaju u potrebnom času — i počnu cjelivati krvlju poštrapana kozaka i — zabava se razvila. Sve se oborilo na redarstvenike. Ovi se sklonili u stražarnice i počeli braniti. Izgonili ih vatrom i žive ih palili. »Gradjani vojnici«, sasvim zaboravili, da imadu neprijatelja Nijemca, pa zaključe, da im je neprijatelj redarstvenik i razvije se lov na policiju.

»Uostalom, lovili su i časnike. Zašto, vele, nisu časnici došli u vojarne i nisu pošli s njima k Dumi? Časnike su podijelili na revolucionarne i na nerevolucionarne. Oni, koji su se privoljeli revoluciji, prikopčali su crvene vrpce, a gradjani vojnici poskidali s njih — za svaki slučaj — oružje, vodali se pod ruku s njima ispred četa i kreštali nekakove pjesme. A one, koji se nisu okitili crvenim vrpcama, pohvatali su i pobili na ulici.

»Vrhovnog zapovjednika generala Habalova, koji je pokušao, da protestira, uhvatiše nesumnjivi i odvedoše u tamnicu.

»U Dumi se likuje. Miriše proljeće, — doista miriše proljeće, — jer je mart na dvorištu, mokro, blatno i visok Rodzjankov lik na trijemu Dume, okružen mnoštvom dumskih članova. Dakako, da i on govori: »Gradjani vojnici«, »revolucionarna vojsko«, »narod je uzeo sve u svoje ruke«, »prokleti carizam« — pa hura i marseljeza! Odnekud donesu vijest, da saveznici odobravaju revoluciju i svi se dignu duhom.

»Da, mili druže, iznevjerili se Caru i oni, kojima nevjera kao da ne bi pristajala licu. Veliki knez Kiril Vladimirovč na čelu svoje gardijske pratnje, takodjer je izvolio doći u Dumu, — dakako, sa crvenom vrpcom! — da Rodzjanku izjavi svoja podanička čuvstva i da preda prokletstvu mrski carizam (kako podla nepismena riječ!), koji mu je dao toliko naslada u njegovu životu.

»Tužno je pisati, dragi Saša, — ali pomisli, da je i mene zahvatilo. Istina, bez crvene vrpce, lutao sam po ulicama i nisam znao, da li da likujem ili ne? Kao da je to ono, što sam htio, ali i kao da nije upravo ono... Odvratno mi je bilo ugadjanje i težnja da se svidim gomili. Na Morskoj sam susreo milu Ninu Vasiljevnu. U dubokoj žalbenoj odjeći ide puna negodovanja.

— »Zar je zato, reče mi, moj Pik prolijevao krv i umro kao heroj, da se mjesto naše svete trobojke objese ove krvave krpe; da mjesto veličanstvene naše himne bruji istrcana i neukusna francuska marseljeza? Ništa svoga nisu mogli izmisliti! Kakva sramota! Ja prezirem naše generale, naše časnike — ta sve se predalo, sve je pošlo za masom i zaplovilo strujom! Užas! Ja ne mogu da gledam crvenih vrpca na grudima zaslužnih generala i časnika!

»I najednom dodje nam ususret grof Paltov sa ženom. Monogrami svite skinuti su s naramenica, a na grudima svilena crvena ne vrpca, nego čitava rozeta, kakve smo mi stavljali na oglavlje konjima pod karucama. Ide i zbunjeno se smiješi. Opaze nas, pridju. Nina Vasiljevna ošine pogledom Paltova i ne pruži mu ruke, — a on je već i kapu skinuo, da joj poljubi ručicu.

— »Ah, gle, grofe, i vi ste pribili na prsa »orden kukavnosti«?

»I podje.

»A Nina Vasiljevna je postala prekrasna i crna joj haljina vrlo dobro pristaje.

»Medjutim je vojska i masa nastavljala sve po programu. Od Dume podju u Petropavlovsku tvrdjavu, u Krstove, u Litavski zamak i popuštaju sve uznike, pa i zlikovce. Grad se napuni zločincima. Vatrogasna spremišta gore, tu i tamo zvoni staklo: razbijaju dućane. Revolucionarne dame i gospodjice, — medju njima mnogo predstavnica viših slojeva — sudio mi Bog i vojni kolegij, ako medju njima nisam vidio i Ninu Nikolajevnu Pestrecovu! — uredjuju prehrambene stanice po svem gradu, za ojačavanje »revolucionarnih gradjana vojnika«. Svuda ima vina, sandwicha, pečene peradi, teletine i slatkih kolačića.

»Po čitavom gradu ozvanja riječ »d r u ž e«. Svi su postali drugovima. Vidio sam ujčića tvojega Igora Ivanovića. Stajao je, okružen mornarima na palubi teretnoga broda, odupirao se na crven barjak s nekakvim »d o l j e«, dalje nisam razabrao, što je iza glasa govorio nešto masi. Čuo sam samo riječ »narod«, s takvim sočnim »o«, da su me mravci osuli po plećima. Lijepo govori tvoj ujčić!...

»Zaplašena Carica, — sva joj djeca boluju na ospicama — pozvala je Cara. Da je u taj čas stigao u prestolnicu, da je jednom rukom darovao konstituciju, a drugom rastjerao sve te hulje kriminalnoga tipa, koji su nekako odmah poput gavranova zašli u revoluciju, možda bi štogod još i bilo. Ali su se iznevjerili, Saša, nesamo niži. Ovima će još Gospod oprostiti: njih su ugnjetavali i držali u tami; njihov život nije bio baš osobito sladak, pa nisu znali, što rade. Iznevjerili su se »vrhovi«. Cara ne puštaju u Carsko Selo. Njegov vlak luta izmedju Pskova i Dna. Njega plaše. S njim je Vojejkov i pijani admiral Nilov, žalosna družba.

»U vagonu dolazi k caru vrhovni zapovjednik Ruzskij, a s njim predstavnici naroda, kojih, čini se, na to nije nitko ovlastio — Gučkov i Šuljgin — mili prijatelju, obojica desničari. Gučkov oktobrist, a Šuljgin urednik »Kijevljanina«, na čijem je barjaku neko vrijeme bilo napisano »udri židove«. Oni imadu gotov manifest, natipkan na stroju s odreknućem carevim od prestolja i predajom vlasti Nasljedniku. Samo treba potpis.

»Uz Cara nikoga. Pratnja i kombinirana pukovnija gledaju mrko. Caru podnose izvještaj, da je čitava Rusija protiv njega. Ruzskij kaže, ako ne potpiše manifesta, da će sjeverna fronta napustiti položaje i krenuti na Petrograd. Ti poznaješ Cara.

— »Ako sam ja uzrok nesreći domovine, za njezinu sreću spreman sam dati sve, pa i život, — rekao je Car.

»No u njemu se probudio otac. Nije htio predati sina narodu, pa se, što nije smio da uradi — odrekao i u ime sina. Unesao je popravke u manifest, pa je Gučkov ili Šuljgin, a možda su i obojica zajedno pošla da ga pretipkaju na stroju i donijeli ga Caru. Car potpiše, ali odmah kao da se predomislio i rekao Ruzskiju:

— »Dajte mi natrag spis«.

— »Ne, vaše veličanstvo, — sad je svršeno; natrag više ne ćete dobiti«, — reče Ruzskij osorno i ode od Cara.

»Dakle, Car se odrekao u svoje i u sinovo ime i predao prestolje svom bratu Mihajlu Aleksandroviću.

»Mihajlo Aleksandrović se takodjer odrekao i... živjela »privremena vlada!«, sastavljena iz svih stranaka, s knezom Ljvovim na čelu.

»Stare ministre, a s njima i one generale, koji se bilo u čemu nisu svidjeli masi niti su skinuli naramenicâ svite, nego se usudili osuditi tek proglašenu slobodu govora i čine lopova, — revolu-

cionarna vojska pohvata i otpremi jedne u Tavrički dvorac, druge u tvrdjavu, a treće i u Krstove. Dražesne slike! Svaki čas vidiš teretna kola, na koja je natovarena razularena i crvenim vrpcama okićena soldateska i mornari — s njima ima uvijek po nekoliko djevojaka, a medju njima smeteno i glupo nasmijana fizionomija kakova činovnika. Uostalom, čini se, da dobro postupaju i da nikoga ne vrijedjaju. Novi kabinet su sastavili od svih boja i bojica. Kadetska stranka nije sebe zakinula: nagruhala je svoje, kamo treba i kamo ne treba. Sve su to bili slastičari, koji su se dali na lašten'e čizama i čizmari, koji su se dali na pečenje kolača. Knez Ljvov na čelu, Aleksandar Ivanović Gučkov vojni ministar, lijevi socijalist Kerenski ministar pravde i tako dalje u istom stilu: ličnosti prilično bezbojne, kako je bezbojna bila i Duma — svjetliji od drugih je Miljukov, ministar vanjskih posala. Mi smo u posljednje vrijeme bili pripravljeni na svakojaka imenovanja i zato smo pomislili — les ministres passent, les bureaux restent i nismo se uznemirivali, no doskora smo opazili, da su i uredi počeli pucati u šavovima, nove metle počele su raditi s revolucionarnom energijom, a svuda naginjanje prema masi, to jest govoreći prosto: fukari. Vratara su izjednačili s profesorom, a pisara s ravnateljem departementa.

»Novine svih boja, ne izuzevši ni desničarskih, raspjevale se poput slavulja, hvaleći revoluciju. »Novo Vrijeme« počelo je Cara Imperatora nazivati »bivšim carem« s malim slovom i pisati o Caru prljave spletke. Nenadano, elementarno, kao unapred pripravljeni, izletjeli su na ulicu ružni petrogradski listići s odurnim slikama, a derani su javili medju vojnicima vičući glasno — »Priča o tom, kako je Saša šila Rasputinu košulju« — i druge slične ciničke gadarije«...

Sablin se tu zaustavi, sjetivši se rusko-japanskoga rata i tadašnjih povika novinskih prodavača

o japanskim pobjedama. Derani i ulične djevojke — pomisli — to je dvorski ton, koji se daje današnjoj ruskoj historiji. A gdje je plemstvo, gdje su vitezovi, gdje je inteligencija i nepatvoreni narod? Narod još uvijek mukom muči.

— »No sve bi to još bilo pola nevolje«, — nastavi Sablin čitanje, — »kad bismo imali vladu. Makar i lošu, ali ipak vladu, jer nismo baš osobito razmaženi dobrom, ali nevolja se pokazala u tom, što se »Privremena Vlada« pokazala vladom bez vlasti.

»U isto vrijeme, dok su Tavričkomu dvorcu svečano i uz zvukove glazbe pridolazile pukovnije za pukovnijama, došli su i kozaci — na poklon, da osramote svoje djedove; došla je i svita, da zasvjedoči svoju ropsku dušicu. Dok su tamo bez prekida obnavljani ministri, zaboravivši na sve poslove, zahvaljivali i umiljavali se podvizima revolucionarne vojske, stiskali ruke tisućama vojnika, još tople od ubistva golorukih ljudi, — dotle je u Smoljnom Institutu, odakle su protjerali zaplašene gospodjice, zasjela druga vlada: vijeće vojničkih i radničkih poslanika. Kakovi su to poslanici, odakle su, tko ih je izabrao, toga nije nitko znao. Za dugačkim stolom, okruženi do zubâ oružanim vojnicima, mornarima i radnicima, sjedile su raspojasane ličnosti u kaputima i vojničkim košuljcima, koje su prema svojim pasošima nosile zvučna imena: Čeidze, Zederbaum, Hummer, Hellfant, Rosenfeld, Krahmal, Nahamkes, no koji su se poradi manje sablazni svojih malih zaštitnika posakrivali pod pravoslavnim pseudonimima »Markova«, »Suhanova«, »Parvosa«, »Kamenjeva«, »Zagorskoga« i »Steklova«. Ti su izravno vukli svoju lozu i zahvativši u svoje ruke postaju radija, razašiljali zapovijedi po čitavoj Rusiji s najodvatnijim sadržajem.

»Privremena vlada u to je vrijeme razgovarala i vijećala, kako da postupa s tom svojom vlašću, koja im je iznikla kao gnojan prišt na nosu.

*

»Da ih rastjeraju? No to bi narušilo djevičansku čistoću beskrvne slavne revolucije; to bi se narodu pričinilo starim režimom, nasiljem, samovoljom. Pa i kako će rastjerivati? Vojnici i radnici ne će htjeti rastjerivati svojih poslanika, koje su, treba uzeti, oni sami nekad izabrali.

»Združiti se s njima, zapodjenuti pregovore, stvoriti od njih, tako reći, donju kuću budućega parlamenta, priznati ih i nagoditi se. Kao da baš i nije zgodno. Malko prešarena družba zasjeda ondje; uostalom, pouzdano je i to, da njih nitko i nikada nije birao.

»Odluče jednostavno: — držati s njima »kontakt«. Komu je sinula ta genijalna ideja, teško mi je reći, no doskora je naš brat činovnik i časnik osjetio, da je prava vlast Zederbaum, Nahamkes i družina, a knez Ljvov, Gučkov i Miljukov samo su izvjesak za gospodu. I počeli se javljati goniči u odorama, a katkada i sa značicama generalnoga stožera, kao kradljivci u noći, pred vijećem, iskazujući svoju odanost crvenom barjaku, a odričući se dvoglava orla.

»Što će dalje biti, Saša, vidjet ćemo, ako poživimo. Zasad hodam po ulicama, blagorazumno u gradjanskom i vrlo ishabanom odijelu, jer dobre kabanice »drugovi vojnici« noću skidaju sa čovjeka i ogledavam se, ne ću li gdjegod ugledati Napoleona, koji bi dovukao top k Smoljnom Institutu i rastjerao nepozvane goste. No nikako da ga ugledam... Pokušavao sam da pjevam s narodom marseljezu — ali mi nekako ne ide od ruke. Nije mi u krvi.

»Tanja tvoja preselila se k svojoj prijateljici Olji Poležajevoj u Carsko. Možda je tako bolje. To je, eto, sve! Čuvao te Gospod! Tvoj stari Ivan Macnev«...

Kad je Sablin pročitao to pismo, osjetio je kao da su mu neku veliku biljku s dubokim korenjem iščupali ravno iz srca...

Što je to? A kako vojska? Što će reći Rotbeki, Karpovi, svi oni, koji su toliko ljubili Rusiju i vjerovali, da se Rusija bez Gospodara zemlje ruske ne da ni zamisliti?

Zaredali mu pred očima prosti i tajanstveni, no beskrajni krstovi časničkih i vojničkih grobova; oglasilo se tiho pogrebno opijelo i turobne riječi: »Na braniku za vjeru, Cara i otadžbinu ubijenih« — i on shvati, da je nevidljivi neprijatelj izabrao najzgodnije vrijeme za to, da zada Rusiji strašan udarac, koji će je oboriti, razdrobiti u kaos i survati u bezdan.

Tko je taj neprijatelj? Zar ono sedamdeset misterioznih mudraca, o kojima je maglovito natucao Vercinski; ili car Vilim, spreman na sve, samo da završi rat — ili Engleska? A, možda nije nitko, nego je takva božja volja... Strašna kazna Gospoda Silâ zato, što smo zaboravili Njegove zavjete i stali mrziti i Boga i ljude?...

XXXIV

Bio je topal proljetni dan. Snijeg se naglo topio i na obroncima brežuljaka, okrenutih prema jugu, sočno su se crnjela râna polja i jasno su, mlado i prkosno, blistale tankim, radosnim iglicama ozimine. Ptice u šumi zvonko su se, proljetno, oglašivale, kao da se o nečem velikom dogovaraju, o nečem stvaralačkom i ujedno beskrajno sretnom.

Blijedo sivo nebo, s ružičastim oblacima, odražavalo je sunčane zrake i kao da se sámo promatralo, kako je lijepo, novo, drugojačije, negoli je bilo prije nekoliko dana, dok je pritiskivala mrzavica i na zemlji debelim slojem ležao tvrd snijeg. Ljudi bi po takovim danima najradije pjevali i veselili se, kliktali i zahvaljivali Gospodu, ali su mjesto toga hodali zabrinuti, srditi i nezadovoljni. Sve je morila jedna misao: — »svanuo je naš dan.

Na našoj ulici je blagdan, samo da ga ne iskvare, da mu ne umanje vrijednost, da ne izgube svojega«.

204-ta divizija postrojavala se u pričuvnu kolonu, da izvrši prisegu Privremenoj Vladi. Zapovjednik armije poslao je ujutro Sablinu zapovijed, da lično bude kod prisege. Pestrecov se bojao, da će vojnici uskratiti zakletvu, pa je zahtijevao, da Sablin objasni vojsci, da se car sam odrekao prestolja, da se isto tako odrekao i Mihajlo Aleksandrović, pa da će se sastati ustavotvorna skupština, koja će odrediti način vlade u Rusiji i da nema razloga uznemiravanju, jer ako narod bude zaželio cara, dobit će ga.

Sablin je hladno, bez običajnoga zanosa u takvim slučajevima, kad je bio pred vojskom, pročitao blijedi manifest, što ga je potpisao car i rekao, da Rusija ne može ostati bez uprave, da je »breme vlasti« uzela na sebe Privremena Vlada, kojoj valja položiti prisegu.

Pogledao je vojnicima u lice. Bili su zamišljeni; većina je gledala u zemlju i ispod oka. Sablin pomisli: — Narod je sam na sebe preuzeo breme vlasti i zamislio se.

On odjaše na stranu, sidje s konja i zapali cigaretu. Pred redove izadje svećenik i stane monotono čitati riječi nove prisege, što je nekako čudno zvučalo za vojnike, a bilo previše prosto i nimalo strašno.

Iza čitanja počeše redom pristupati najprije časnici, zatim vojnici i potpisivati se na prisežnice.

Sablin je već htio da ode, kad ga odjednom buka i glasan razgovor nagnaše da se okrene. Iz šume, uperivši ravno k njemu, išla je malena grupa oružanih vojnika, koja je vodila i bez ikakve ceremonije gurala jednoga časnika. Sablin s preneraženjem opazi na vojničkim naramenicama broj Kozlovljeve pukovnije, a u časniku prepozna potporučnika Jermolova. Oni isti vojnici, koji su obožavali svoga časnika i s kojima je on živio istim životom na položajima, grubo su ga i prosto gurali.

— Što je? — povikne bijesno Sablin. — Kako se usudjujete!

Vojnici se približe Sablinu. Gustim ih okrugom okruži gomila pukovnijskih vojnika, koji su već prisegli, pa stane gledati i požudno slušati, što će biti dalje.

— Vaša preuzvišenosti, — zadihavajući se, započne mlad vojnik surova lica, ne puštajući iz ruke Jermolovljeve kabanice, — dopustite, da vam javim. Svi su naime počeli prisizati, potpisivati prisežnicu, kad je poručnik Jermolov odjednom pošao u šumu, odlazeći s polja.

— Znači, da ne želi priseći, — reče drugi vojnik, stojeći s druge strane Jermolovu.

— Prije svega, ne smijete dirati u časnika! — krikne, Sablin, — i razidjite se na svoja mjesta.

Nitko se ne maknu. Kroz gomilu protisne se blijed Kozlov i stane do Sablina. Sablin opazi, da je on otkopčao poklopac na torbici s revolverom i pomaknuo revolver na trbuh.

— Ja sam prisegao svome Caru, — tvrdo, jasno, ističući slovke, reče Jermolov dišući teško, — pa nikome više ne ću prisizati... Ja nisam izdajica!

— Gle ti njega! — projuri masom. — Car se sam odrekao, a narod uzeo vladu u svoje ruke. Ovaj, dakle, ne želi da služi s narodom.

— Razidjite se! — srdito vikne Sablin.

— Kakav razidjite se? Drugovi, valja pogledati, da li je i sam general prisegao. Možda i on, s njim zajedno, ne želi, da služi pod crvenim barjakom?

— Rečeno vam je, da se razidjete, — reče Kozlov. — Zar vi mislite buniti?

— Ne bunimo mi, nego oni, koji ne će da prisegnu. Njih valja uhapsiti.

— Uhapsiti, uhapsiti!

— I generala uhapsiti!

— Pravo je, drugovi!

— Cara nema više, pa ni gospode nema. Treba uhapsiti generala.

— Napred, momci! Držite ga!

Situacija je postala teška. Prednji su se još držali, ne usudjujući se dizati ruku na svoga zbornoga zapovjednika, ali otraga je potiskivala masa, oglasio se zviždu i Sablin osjeti, da će se za čas dogoditi nešto strašno.

— Strpite se, drugovi! — začuje se iz mase neki šaputljiv, blijedi glas i Sablin prepozna glas Vercinskoga. — Samosudjenje nije djelo slobodnoga naroda. Vi ste s nepravom uhapsili druga Jermolova. On je isto tako slobodan gradjanin, kao i vi, pa mu stoji na volju, hoće li priseći ili ne će. Ta ni vas nitko ne sili. Drugovi! Nastao je čas, kad valja da pokažete, da ste dostojni one velike slobode, koju su vam izvojevale žuljave ruke vojnika i radnika! Nemojte da oskvrnete čiste časove velike revolucije nasilnim djelima! Mirno ćemo se razići, drugovi, ali ćemo znati, da ima i takovih ljudi, koji nisu s nama. Njih ćemo gledati s punim, dubokim prezirom. U zemljanice, drugovi! Crveni barjak slobode zamijenio je dvoglava orla tiranije i samovolje! Razidjite se!

— Pravilno!

— Jest, to on pravilno govori! Kad je sloboda, onda je sloboda u svemu . . . I kod prisege valja da bude sloboda.

Gomila se zaljulja i počne da se razilazi.

— Vaša preuzvišenosti, molim vas, otputujte! — reče Kozlov. — Ljudi su sišli s uma. Proći će ovo plamsanje i oni će na koljenima moliti, da im se oprosti.

— Uzjašite na konja moga ordonanca i podjimo k meni, — reče Sablin Jermolovu; — za vas je vrlo opasno ostati medju njima.

— O, ja se ničega ne bojim, vaša preuzvišenosti, — reče Jermolov vedra lica. — Ja se ni smrti ne bojim. A sada mi i tako ne vrijedi živjeti. Nema zašto da odlazim.

— Vaš će život još biti potreban! Uzjašite.

Šuteći projašu ispred vojnika, koji su se razilazili. Gotovo nitko nije iskazao Sablinu počasti; vojnici su gledali mračno, namršteno, ali nisu ništa govorili.

XXXV

U stožeru zbora Sablin zateče potpun metež. Gotovo pobunu. Na dvorištu kolibe, koju je zapremao Sablin, skupljali se radiotelegrafisti, brzojavljači, motociklisti i biciklisti i bučali o nečemu.

— Ja velim: on nema nikakova prava da išta zadržava! To je isto takova zapovijed, kao i zapovijed Privremene Vlade, a Vislentijev nije imao prava, da je preda glavaru stožera. Vislentijeva valja zato uhapsiti. On je trebao predati, kako je zapovjedjeno! — čuo je Sablin uzbudjen glas, kad je silazio s konja.

On mrko pogleda vojnike i udje u kolibu. U njoj je Davidov, kao krpa blijedoga lica, pušeći bijesno hodao amo tamo po blatnom, razmočenom, zemljanom podu.

— O čemu se radi, Sergeju Petroviću? — zapita Sablin.

— Umalo nisam izmlatio telegrafista. Upravo žalim, što nisam izmlatio toga skota, — reče Davidov.

— Što se dogodilo?

— Izvolite vidjeti: noću je predana brzojavka po radiju sa zaglavkom: »Svima, svima, svima«, smjesta predati svim četama, satnijama, eskadronama, baterijama i zapovjedništvu. Divlji galimatijaš. Vojnička disciplina se ukida. Objavljuje se

deklaracija vojničkih prava. Čujete li, vaša preuzvišenosti, ne dužnosti, nego p r a v a. Prava! Vojnik ima pravo, da hoda po svim otmenim mjestima, da putuje u vagonu prvoga razreda, a nije ni rečeno, što je s voznom kartom; ne treba da iskazuje nikomu počasti; časnik izvan službe nije mu poglavar i ostale gluposti, dosta nepismene.

— Tko je potpisao?

— Vijeće vojničkih i radničkih poslanika.

— Glupost. Kako su je predali?

— Eh, samo da vidite! Ali to nije bila ni prva, ni posljednja. Noću radi radiotelegraf neprekidno i radiotelegrafisti ispisuju čitave arke »Svima, svima, svima!« Što da se s tim uradi!

— Položite medju rezervate, kao zanimljiv dokaz pometenosti današnjega vremena.

— Uništiti valja sve! Nije to samo pometenost, vaša preuzvišenosti! Da samo čujete, o čemu se radi! Jeste li čuli za svečanosti u M-ski povodom revolucije i careva svrgnuća? Zapovjednika posade, generala pobočnika B., mole »drugovi vojnici«, da izvoli na paradu. On izlazi. Na njemu nema ništa crveno. Uslužni pobočnici kazuju mu: — »Treba da ste u crvenom, vaša preuzvišenosti. I netko — ah, vaša preuzvišenosti, od ulizica i lakaja nije nas ni revolucija izbavila — iskreće generalsku kabanicu sa crvenom podstavom i predaje ju tako B-u. On ju oblači. Izgledao je kao kakav kardinal!

— Šaljivac glupi!

— Eto, vaša preuzvišenosti, pa recite sada, da li je to samo pometenost.

— Vi valjda shvaćate, — reče Sablin, — da je zapovijed br. 1. s objavom vojničkih prava, upravo propovijed raspuštenosti. Naš vojnik je u masi i bez toga razuzdan, pa je zapovjedništvo trebalo već odavno da uvede tjelesnu kaznu, da time koliko toliko obuzda armiju i očuva mirne

žitelje, a poslije ovakove zapovijedi: drhći mještanska smirenosti! Na komade će te raznijeti.

— Ne će više ni da se bore, vaša preuzvišenosti. Ja sam zapovijedao pukovnijom, pa znadem, što znači istjerati iz rova i krenuti rojeve u navalu. Nesamo da moraš vikati i sav se iskidati, nego gdjekada valja i štapom oplesti. A ovamo moraš mu govoriti »vi« i slično. Pa oni će na to »vi« vama odgovoriti »ti«. Dakle da spremimo ovu zapovijed?

— Svakako ju valja spremiti...

Naveče stigne od armijskoga stožera zapovijed, da se vojnicima objasni, da se zapovijed br. 1. i deklaracija vojničkih prava odnosi samo na čete petrogradske posade, koja je zaslužila toliku milost, kao prva, koja je podigla barjak revolucije. Vojnikov mozak bio je time pogotovo smućen. Došla je takva vlada, koja je gaženje prisege, nevjeru caru i ulične nerede izdigla nad tešku službu u rovovima, punu pregaranja i bojnih napora. I vojnik se ogorčio.

Za Sablina i za časnike postalo je jasno, da se vlada nalazi u rukama posade i da Rusijom ne upravlja knez Ljvov, ni Gučkov, Miljukov, Kerenski i drugi, nego neka prosta gomila, možda tajanstveno vijeće vojničkih i radničkih poslanika, kojemu je na čelu šaka židova i Rusa kriminalne prošlosti.

Još kroz tri naredna dana po čitavoj je fronti gromoglasno i obvezatno ozgo objavljivano, da se zapovijed br. 1. odnosi na čitavu vojsku. Vojska se oslobodja discipline, pa je pretvorena u naoružanu masu. Vojskom su počeli kolati tamni glasovi o nekakvoj tajanstvenoj »jeremejevskoj noći«, kako su vojnici zvali historičku bartolomejevsku noć. U toj jeremejevskoj noći imali su se pobiti svi časnici, samo zato, što su časnici.

I n a j b o l j e g a G o j a — u b i j!

Ubij zapovjednika!

Sablin pozove k sebi Davidova.

— Mi, zapovjednici, — reče, — nemamo što da radimo pod takovom vladom. Odredite, da se za mene sastavi podnesak sa svim potrebnim prilozima i službenim iskazom, da budem otpušten u mirovinu. Motiv: — nemogućnost da se izvršuju zapovijedi nad povjerenim četama uz ovakove prilike.

— Vaša preuzvišenosti, — reče Davidov blago, — da li vi ispravno postupate? Ako svi urade tako, kao vi...

— Kako bi to bilo prekrasno! — prekine ga Sablin. — To bi bio protest protiv onoga, što čini vlada, kad bi svi časnici odmah ostavili službu... Bilo bi to doduše bjegstvo, ali bi prisililo vladu, da prestane rušiti vojsku.

— A ne bi li to samo uskorilo jeremejevsku noć?

— Možda. No do nje će svakako doći. Ja se ne uklanjam pred njom. Njoj ne možemo izmaknuti, nego odlazim, da ne budem protiv svoje volje sudionikom kod raspada vojske i propasti Rusije; odlazim zato, da se protiv toga borim. Pripravite mi do večeri papire, a sada mi pošaljite Jermolova.

— Slušam, — reče Davidov.

Za nekoliko časaka udje u kolibu Jermolov.

— Poručniče Jermolove, — poče Sablin. — Sutra će ujutro kroz naše selo prolaziti n-ska konjanička divizija sa svojom streljačkom pukovnijom. Pisao sam o vama zapovjedniku divizije i zapovjedniku streljačke pukovnije. Oni će vas primiti k sebi. Pridružite se pukovniji i otidjite s njom.

— Vaša preuzvišenosti, — progovori Jermolov smjelo, — dopustite mi, da to ne učinim.

— Zašto? — upita Sablin i uperi na mladića radoznali pogled. Gdje je samo vidio tako blijeda, beskrvna lica s velikim i jasnim, upravo blistavim očima? Gdje li je vidio tu blagorodnost crta i linija, koje nije prirodjeno nego izgradjeno otmenošću mišljenja?... Iskrsnuše mu u pameti slike talijanskih

monaha slikara XV. i XVI. stoljeća... Pojavi se pred njim sumrak berlinske galerije slikâ cara Fridrika, rimski muzeji i svi oni sveti Sebastijani i Antoniji, oni prekrasni mladići, privezani uz stupove i isprobadani strelicama... M u č e n i c i! Oči mučenika za vjeru, za ideju, gledale su i sada na Sablina... I on instinktivno shvati, da će ono, što će mu sada Jermolov reći, dići Jermolova iznad njega, da će ga pokazati u potpunoj ljepoti kršćanske ljubavi i osjećanja dužnosti. Dio ruskoga časništva, pošao je dobrovoljno kao Hrist na muke i na križnu smrt, dobrovoljno se osudio na Golgotu!

— Dopustite mi, da se vratim u svoju satniju, — reče Jermolov. — Oni mi ne će ništa učiniti! Ja sam tamo vrlo potreban. Moja je dužnost, da izdržim s njima do kraja.

— Koliko vam je godina? — s poštovanjem, koje se osjećalo u glasu, upita Sablin.

— Dvadeset, — odgovori Jermolov.

— Idite, pa neka vas čuva Gospod!...

XXXVI

U tri sata noći donese umoran pisar Sablinu izvještaj, službeni iskaz, račun o mirovini i molbu za umirovljenje. Ušao je zato, jer je kroz prozor vidio svijetlo i Sablina, gdje sjedi za stolom.

— Nisam znao, vaša preuzvišenosti, kako da vam napišem molbenicu, — reče. — Prije smo pisali na previšnje ime. Pisao sam dakle na ime ministra. Ali ni tu nisam znao, kako da ga tituliram. Napisao sam: »gospodin ministar«. Samo ne znam hoće li biti dobro?

— Dobro. Ja ću pogledati, pa bude li potrebno, ispravit ću. Ostavite ovdje, — reče Sablin.

— Službeni izvještaj, vaša preuzvišenosti, sastavljen je u dva primjerka; izvolite pregledati, a ovdje evo napisati: »Čitao« i potpisati se, kako je odredjeno.

Pisar ode, a Sablin rastvori službeni izvjestaj. U tom prošivenom i još starim pečatom s velikim — široko raskriljenim dvoglavim orlom označenom spisu gruba siva papira — bio je sadržan sav njegov život...

Tiho i jasno gorjela je svijeća, utaknuta u svijetnjak i postavljena na hrpu knjiga. Bacala je svijetlo na rano posijedjelu no još uvijek gustu kosu, na fini oval lica, i odrazivala se malenim plamečkom u sivim očima.

»Službeni izveštaj zapovjednika n-skoga vojnoga zbora, od svite Njegova Veličanstva, generala Aleksandra Nikolajevića Sablina, sastavljen dne 13. marta 1917. godine...« Stari pisar nije se usudio, ili nije htio da liši svoga zbornoga zapovjednika »svitske časti«, kao što ni Sablin nije sa svojih naramenica skinuo carevih monograma. Ono, što je bilo — bilo je, i čovjek nema prava da uništava prošlost. A Sablinove prošlosti nitko mu ne će oteti, kao što ni on sam nije kadar da izmijeni prošlost ni za jednu crtu. Historija, pa i pojedinoga lica, ne može se izmijeniti, ni iskrenuti, ma koliko to htjeli »oni«, — pomisli Sablin, — a pogotovo ne može se izmijeniti prošlost i uništiti velika historija moskovskih careva i ruskih imperatora... Sadašnjica neka pripada »njima«, no budućnost teško da će im pripadati, a prošlost — nikada.

»Imao odlikovanja, — čitao je Sablin, — svetoga Georgija četvrtoga stepena, georgijevsko oružje«, — da, mili moji, moga konjaničkoga juriša i zauzeće baterije, onda, kad je pao moj sin i drug mladosti, mili Pik i mnogi, mnogi drugi... moje rane ne možete mi oduzeti. Vi mi ne možete oduzeti junačkih djela moje divizije kod Kostjuhnovke, gdje je pao zastavnik Karpov, — vi gospodo gradjanski vojni ministri, vi nasilni židovčići, koji sjedite u Smolnoj, vi gomila raspuštenog, podivljalog naroda, možete doduše otrgnuti i razgrabiti zlato i emajl, raskinuti svilu vrpce i temenjaka, ali krasote pot-

hvata i pobjednoga zanosa vi ne ćete iščupati iz moga srca, ni iz srdaca ostalih sudionika, o kojima će historija reći svoju riječ...

»Od porodice nasljednih plemića orlovske gubernije«, — ni toga mi ne ćete oduzeti! Sjetio se Sablin tihog Marusjinog smiješka, dok je gledala galeriju njegovih predja. Iz stoljeća u stoljeće, iz koljena u koljeno, mi smo služili caru, pa ga ne možemo ostaviti...

A gle... Ipak ga ostavismo...

»Po svršetku naučnih tečajeva promaknut je previšnjom zapovijedi na korneta u tjelesnoj gardi. God. 1894., u augustu dana 8.«.

Metalni dvoglavi orao, držeći na lancu težak pravokutnik sa crnim dvoglavim orlom, miris starine, propadanja i tamjana... Pukovnijska zastava... Riječi prisege. Glazba i osjećaj duboke sreće, koja je ispunjavala čitavo srce i istiskivala sva druga osjećanja... Parada i obožavanje cara, Kitty, Marusia, čitav kaleidoskop slučajnih susreta; Vjera Konstantinovna i nad svime tim jaka sreća, veliko pokroviteljstvo dvoglava orla... Blagdan života... Svijetla sreća života, muke savjesti, prestupak Ljubovina, smrt Marusjina, razočaranje u Caru i narodu i sveobuhvatna ljubav prema vojsci.

Upravo kao pred smrt, u onim časovima razmišljanja i bola, kad je po smrti Vjere Konstantinovne sjedio spreman na samoubistvo — iskrsao je pred njim sav život u pukovniji pod dvoglavim orlom.

A što ćeš?... Lijepo se živjelo... Siti konji, siti, čisti i odgojeni vojnici, narednik Ivan Karpović, čitav pukovnijski život, iskazivanje počasti, disciplina, vježba, trubači, pjevači, menaža... »Pijem u zdravlje generala Pufa«, i pjani Rotbek... Ah, kako je sve to bilo lijepo! Pukovnijska porodica, sitne brige, obučavanje, straže, manevri, plesovi na dvoru, sitna zadirkivanja, five o' clock kod pukovnijskih dama, concours hippique, trke, manevri...

Sve to n a m a... A njima?

Njima? Obrok mesa od dvadeset i tri zlatnika, masni ščij, sipka, u aromatnoj masti zamašćena crna kaša, dvije i po funte kruha, lijepa odora, ljubav sobaricâ i kuharicâ i slatka maštanja o povratku kući... Tih život bez zakučastih potreba, bez misli, s maštanjem o tvrdom snu, o čašici votke, sa smionom pjesmom, čvrstim odgovorom i sa strahom od kazne. Život u vječnoj brizi i radu, čišćenje konja, čizama, odore, opreme, obučavanje, zamršeni ritual vojničkoga života i povratak u selo s privikavanjem na rad i sa saznanjem, da si pričuvnik. Tko je htio, služio je dalje. Zar je rdjavo živio Ivan Karpović?... Sjetio se švadronskoga praznika, časničkoga stola kod narednika: svježe ikre, madeire, šampanjca, gojazne narednikovice, bjelotrepe kćerke, pitomice kazališne škole i bučne hrpe časnika u malim sobama narednikova stana...

Ne, ni oni nisu rdjavo živjeli pod dvoglavim orlom. Široko je razastirao on svoja jaka krila od jednoga do drugoga kraja, obuhvatajući pola svijeta... i svuda je bilo tiho, mirno i sito...

A sada?...

Nekako iza japanskoga rata, Sablin se našao na jednom koncertu. Pjevala je njegova najmilija pjevačica L. Bakmanson, pjevačica s velikim temperamentom. Pjevala je romansu Cezara Kjuja »Ranjeni orao«... Iza bolnoga uzdaha orla, koji pada od rane, čuo se jak doziv, pun strasti:

Raskriliti silna svoja ćeš krila
I s nova poletjet daleko!...

* * *

Duga zimska noć približavala se kraju. No život bio je još duži. Dogorjelu svijeću zamijenila je nova, a Sablin nije spavao. Na malene prozore njegove kolibe počelo je ulaziti tužno praskozorje. Pokazala se blatna cesta, stupovi pokidane ograde, crna polja, grude šupljikasta snijega na obronku brežuljka, zelenilo ozimine, daleka šuma postala je jasnija i rano proljetnje jutro unijelo je još tugu u Sablinovo srce.

Ta ostao je, ostao je dvoglavi orao. Ničim ga ne možeš zamijeniti!

Iz daljine se čula glazba... Poznata glazba...

... Pukovnijska koračnica dragunske pukovnije njegove divizije. Zatopotali konji po cesti, čuje se zapovijed »pozor«. Pukovnijski zapovjednik opazio barjak zbornoga zapovjednika i nada se, da će Sablin izaći da pozdravi svoju diviziju... Sablin prebaci ogrtač, pripaše sablju i pristupi k prozoru.

Ne, on ne će izaći.

Već su pred njegovom kolibom ridji konji dragunske pukovnije; iza trubača vidi se barjak. Dvoglavi orao na koplju omotan je crvenom vunenom krpom i široke crvene vrpce u obliku crvena barjaka vise i zakrivaju zastavu u prevlaci... Vojnici imaju u zapučku crvene trakove; crven trak je i na grudima pukovnijskoga zapovjednika...

Ne, Sablin ne će izaći.

On je zapovijedao divizijom, dok je služila pod dvoglavim orlom, a krvavom crvenom barjaku on ne će poslati pozdrava. Revolucionarnih vojnika on ne poznaje.

Tužno se ozvanja i gubi koračnica. I kao što u posljednjoj slici Čehovljevih »Triju sestara« zvukovi odmakle glazbe bûde nemirnu, do patnje tužnu ljestvicu bolnih osjećanja, tako i toga jutra koračnica dragunske pukovnije budi tugu i žalost za bespovratno izgubljenim.

Bespovratno.

Raskriliti silna svoja ćeš krila
I s nova poletjet daleko!...

Svijetla dvorana »Kreditnoga društva«. Carev portret, a ispod njega pjevačica u crnoj čipkastoj haljini sa crnom previjenom glavom.

Gdje je sve to?

Idu ulani i nad njima crvene vrpce, crven barjak prekrio je husarski stijeg... I ugojenom von Weberu na grudima je crven trak.

Orden kukavnosti!

Zatopotali gusto i neuredno konji kozačke pukovnije i drzovito gledaju ćulava lica sa crvenim trakovima na grudima. U njihovoj koračnici ima mnogo akordâ iz »Života za Cara«, ali oni mjesto koračnice sviraju nekakav glupi potpourri.

Razvijaju se crvene vrpce nad onim barjakom, koji je išao na juriš pod Željeznicom, pa se od njih ne vidi dvoglavi orao.

To djevojke mnogo vole...

Grmi orkestar i gubi se u daljini, ostavljajući brazde tužnih uspomena.

Sablin uzme pero i potraži mjesto za potpis na molbenici, stavi ruku da se potpiše — »A. Sablin« — i zastane.

»To djevojke mnogo vole« — uporno je zamamno već iza sela zavijala trublja kozačkoga orkestra.

Pred očima Sablinovim iskoči lik Jermolova. Pokazale se velike, blistave oči na blijedom licu... oči m u č e n i č k e.

Moćno i snažno, sa strašnim uzdahom vinuo se krik pjevačice nad zatihlom dvoranom:

Raskriliti silna svoja ćeš krila
I s nova poletjet daleko!...

A kako će oni? Časnici?... Oni, koji su, kao i Hrist, uzeli svoj krst i pošli na Golgotu? Zar će on odbaciti krst i odmaknuti se od njih? Zar on ne će s njima podijeliti i muku srca i, ako treba, sav užas tajanstvene jeremejevske noći?

Sablin baci pero i odlučnom kretnjom razdere molbu za ostavku.

Preveo dr. **Maksimilijan Petanjek.**

Cjenik najnovijih knjiga „Zabavne Biblioteke"

Izbor najboljih pripovijedaka svjetske literature u hrvatskim prijevodima. — Uredjuje dr. Nikola Andrić. — Izlazi svakog mjeseca 1—2 knjige. — Cijene u Dinarima bez poštarine. Navedene knjige dobivaju se i uvezane u cijelo englesko platno sa zlatnim napisom, po komadu Dinara 7·— više.

146—149. Barbusse: **Oganj,** opis velikoga rata. D 24·—
150—152. Bordeaux: **Zavijani tragovi,** jedan brak, s originalnim francuskim ilustracijama. D 14·—
153. Loti: **Roman jednog spahije,** ljubav na Senegalu. D 10·—
154—155. Gyp: **Biserka,** roman jedne umiljate djevojke. D 12·—
156—158. Tovote: **U ljubavnoj omami,** berlinski roman. D 16·—
159—160. Ibler: **Zora,** nagradjeni roman iz hrv. života. D 13·—
161—162. Bennett: **Sveta i profana ljubav,** roman jedne mlade Engleskinje. D 12·—
163. Loti: **Mornar,** život jednog mladog Francuza. D 8·—
164—165. Bojer: **Naše carstvo,** iz norveškoga svijeta. D 11·—
166—168. Bourget: **Učenik,** psihologija jednog omladinca. D 15·—
169—171. Marriot: **Njegovo Božanstvo,** roman jednog kažnjenika. D 14·—
172—173. Havlasa: **Okna u maglu,** japan. ljubavni rom. D 12·—
174—176. Marriot: **Uskrsnuće,** nastavak „Njeg. Božan." D 13·—
177—180. Rodziewiczówna: **Kasja,** roman iz varšavskog svijeta. D 16·—
181—182. Bourget: **André Cornélis,** kriminalni roman. D 12·—
183—187. Verona: **Mimi Bluette,** rom. talij. plesačice. D 17·—
188—190. Heller: **Collinove pustolovine,** detektivski švedski roman. D 13·—
191—193. Kellermann: **More,** s bretonskih ostrva. D 12·—
194—196. Benoit: **Koenigsmark,** s njemačkih kneževskih dvorova. D 14·—
197—203. Verona: **Život se počinje sutra,** ljubav jednog talijanskog profesora. D 22·—
204—207. Prévost: **Gospodin i gospodja Molog,** doživljaji njemačkog naučenjaka. D 15·—
208—211. Benoit: **Atlantida,** fantastički roman iz središnje Afrike. D 14·—
212—214. Bourget: **Ljubavno zločinstvo,** roman jedne dobre žene. D 10·—
215—217. Ganghofer: **Rakela Scarpa,** iz carigr. života. D 9·—
218—222. Farrère: **Civilizirani ljudi,** na krajnjem istoku Azije. D 14·—
223—225. Kuprin: **U mraku,** slike iz ruskog svijeta. D 10·—
226—228. Corthis: **Za samu sebe,** roman jedne mlade Francuskinje. D 10·—
229—232. Kellermann: **Ingeborg,** ljubavna pjesma nad pjesmama. D 12·—

233—234. Zùccoli: **Skriveno nedjelo,** zločin jednog baruna. D 8·—
235—239. E. i J. Goncourt: **Renata Mauperinova,** roman jedne nestašne djevojke. D 14·—
240—245. Gilliard: **Tragična sudba Nikole II. i njegove porodice.** S ilustracijama. D 15·—
246—255. D'Annunzio: **Slast,** iz života rimske aristokracije. D 22·—
256—258. Bonsels: **Pčelica Maja i njeni doživljaji.** Za djecu. D 9·—
259—262. Svobodová: **Crni lovci,** gorski romani češki. D 11·—
263—272. Krasnov: **Od dvoglava orla do crvena barjaka.** Prva knjiga. D 22·—
273—275. Eekhoud: **Kees Doorik,** flamandska seljačka pripovijest. D 8·—
276—279. Ojetti: **Igra ljubavi,** rom. rimske aristokracije. D 10·—
280—284. Krasnov: **Od dvoglava orla do crvena barjaka.** Druga knjiga. D 10·—
285—294. Zola: **Čovjek zvijer,** veliki roman iz života. D 25·—
295—300. Anet: **Potresla se zemlja od istoka,** ilustrirani ljubavni roman iz prvih dana ruskoga prevrata. D 16·—
301. Duvernois: **Fuga i Umoren zmijin skot,** dvije novele. D 8·—
302. Krasnov: **Vojna od god. 1914—1917.** Treća knjiga romana „Od dvoglava orla...“ D 16·—
303. Binet-Valmer: **Lucien,** roman jednog oca i jednog sina. D 13·—
304. Kulikovski: **Adoniram,** ljubavni roman kralja Solomuna i kraljice od Sabe. D 8·—
305. Péladan: **Svemoćno zlato,** roman jednoga braka. D 10·—
306. Zùccoli: **Loredanina ljubav,** roman jedne Mlečanke. D 12·—
307. Ompteda **S visokih gora,** turistički roman. D 12·—
308. Krasnov: **Vojna.** (II.) Četvrta knjiga romana „Od dvoglava orla...“ D 13·—
309. Prévost: **Donjuanke,** pariski roman. D 18·—
310. Vojnović: **Maškarate ispod kuplja,** drama. D 15·—
311. Ewald: **Tiho jezero,** prirodopisne priče. D 11·—
312. Naudeau: **Slasti Japana,** roman. D 8·—
313. Krasnov: **Slom carstva.** Peta knjiga romana „Od dvoglava orla...“ D 12·—

Od nove godine izlazit će u nizu izdanja „Zabavne Biblioteke“ posebna serija porodičnih romana pod imenom:

„Djevojačka knjiga“.